63.3(4Укр)
С 89

Орест Субтельний

МАЗЕПИНЦІ

Орест Субтельний

Український сепаратизм на початку XVIII ст.

Київ
«Либідь»
1994

ЧАСТИНА ПЕРША

ВСТУП

10 листопада 1708 року. В українському місті Глухові цар Петро I, новообраний козацький гетьман Іван Скоропадський, численні представники української старшини та церковної ієрархії беруть участь у дивовижній церемонії. Серед похмурих гімнів і хмар ладану проголошується анафема імені гетьмана Івана Мазепи, який кілька тижнів тому перекинувся до шведів, що вторглися в царевi володіння. Того самого дня подібну церемонію здійснено в Успенському соборі в Москві, в присутності царевича Олексія Петровича, російських боярів і міністрів. Після цього прокляття Мазепи повторювалося в церквах Російської імперії щороку першої неділі Великого Посту впродовж мало не двох століть. Із погляду правителів, їхнього оточення та вірнопідданих це повторюване прокляття було конче потрібне, адже гетьман учинив «непрощенний гріх»: він спробував вивести Україну з-під російської влади. Не дивно, що протягом дев'ятнадцятого та двадцятого століть противники дедалі сильнішого українського національного руху в Російській імперії звичайно називали українських активістів мазепинцями, а їхньому рухові причепили наліпку мазепинства. Ототожнення мало бути принизливим. Якщо рух, що тільки-тільки зароджувався, поєднати з ім'ям Мазепи, яке в Російській імперії асоціювалося зі зрадою, то можна зганьбити як зрадницький і сам цей рух.

12 липня 1918 року. Російська імперія розвалилася. В Києві народилася Українська держава з багатьма атрибутами старого козацького гетьманату, на чолі якої став гетьман Павло Скоропадський, прямий нащадок Івана Скоропадського. Тисячі українців заповнили Софійський собор і прилеглий майдан, щоб бути присутніми на богослужінні, під час якого з Мазепиного імені знято анафему і за його душу відчитано молитви. Відразу після служби обговорювалися плани (які не

були здійснені) перенести гетьманові останки з Румунії до Києва. Для українських націоналістів ототожнення з Мазепою було приємне, оскільки воно означало, що створюваний ними рух, і, конкретніше, їхнє бажання відокремитися від Росії мають багатовікову традицію, яка, вважали вони, надає йому політичної легітимності. Завдяки цим і аналогічним аргументам Мазепа та його спільники до сьогодні залишаються кумирами українського націоналізму [1].

Навіть побіжний огляд історіографічного розуміння (чи, точніше, нерозуміння) Мазепи приводить до висновку, що в науці та в ідеологічній полеміці він був для прихильників українського сепаратизму шанованим символом, а для апологетів російського централізму — „козлом відпущення". Внаслідок цього мета, мотиви, ідеї та інтереси Мазепи та Пилипа Орлика, його наступника у вигнанні, звичайно спотворювалися й хибно тлумачилися. Тому наше завдання ясне: потрібно, застосувавши відомий афоризм Ранке «Wie es eigentlich gewesen» («Так, як це дійсно було»), задуми й діяльність Мазепи та Орлика досліджувати в контексті їхнього часу, а не в рамках анахронічних ідеологій.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Однією з найпоширеніших і найгостріших форм політичного конфлікту в ранньоновітній Європі була боротьба за владу між схильними до абсолютизму монархами й налаштованою на привілеї знаттю. Напруженість між монархами та знаттю була природною, оскільки монарх майже завжди намагався поширити свою владу на її обширні володіння, тоді як знать незмінно опиралася будь-якому обмеженню своїх прав чи втручанню у місцеві справи. В середні віки, монополізувавши військовий вишкіл і адміністративну службу, знать звичайно могла тримати свого монарха під контролем. Але в XVI—XVII ст., коли монархії створили постійні армії та величезні бюрократичні апарати, у змаганні почали перемагати суверени.

Регіональні еліти вперто опиралися. В середині XVII ст. в Португалії, Англії, Нідерландах, Каталонії, Неаполі та Франції прокотилася хвиля антироялістських повстань [2]. Результати їх були різними: три перші повстання виявились успішними, а три останні зазнали невдачі. І хоча наслідки конкретного повстання визначалися місцевими умовами, було ясно, що в цілому Західна Європа страждала, за висловом Тревора-Ропера, від «кризи XVII століття» [3].

А що відбувалося протягом цього кризового століття у східній частині європейського материка? Чи вона так само, як і Захід, переживала конфлікт монархів і еліт? Прагнучи розширити свої узагальнення, західні історики звернули погляди на Схід. І знайшли там великий переворот у середині XVII ст.: українська революція 1648 р. під проводом Богдана Хмельницького струсонула весь регіон і мала далекосяжні наслідки. Однак повстання українських козаків і селян за своєю суттю було протидією нижчих верств гнітові польської та сполонізованої знаті. Як таке, воно не вписувалося в модель антироялістських повстань на Заході.

Але якби історики заглянули трохи далі, вони були б щедро винагороджені. У Східній Європі низка антироялістських повстань справді мала місце, однак через п'ятдесят років після того, як вони відбулися на Заході. (Очевидно, це пояснювалося тим, що Східна Європа у своєму розвитку явно відставала від Західної.) Так, 1697 р. лівонська знать, яку очолював Йоганн Рейнгольд фон Паткуль, рішуче виступила проти фінансової політики шведського двору Ваза; 1703 р. Ференц Ракоці II почав свій восьмилітній бунт проти Габсбургів; 1706 р. Станіслав Лещинський, виразник республіканських традицій польської шляхти, якого підтримували шведи, став королем Польщі замість абсолютистськи налаштованого Августа II; 1708 р. гетьман України Іван Мазепа, речник дедалі впливовішої української еліти, виступив проти Петра I; 1708 р. господар Молдавії Димитрій Кантемир разом із боярами своєї країни повстав проти османського султана. Таким чином, коли на Заході фронда відходила в минуле, у Східній Європі її варіації щойно починалися.

Наше дослідження про Мазепу та Орлика треба розглядати в контексті цього загального східноєвропейського феномена. Але перш ніж спинитися докладно на українських фрондерах, варто оглянути деякі інші загальні аспекти опозиції знаті королівському абсолютизмові.

І в Західній, і в Східній Європі основна причина спротиву знаті була по суті та ж сама: незмінне прагнення захистити «давні права та вольності» своєї країни. Заколоти спрямовувалися не проти монархії як такої, а радше проти суверенів, що свавільно порушували статус-кво. А збереження давніх звичаїв і способу життя, що їх кожне традиціоналістське суспільство вважає однією з найвищих моральних прерогатив, виправдовувало дії повстанців, принаймні в їхніх власних очах [4]. Звичайно, войовничий консерватизм знаті великою мірою пояснювався тим, що традиційний лад і груповий егоїзм були тісно пов'язані.

У Східній Європі дві наймогутніші знаті, польсько-литовська й угорська, вважали, що вони мають не тільки моральний обов'язок, але й законне право протистояти несправедливому суверенові, тобто такому, що порушує традиції. Це знайшло втілення в знаменитому угорському jus resistendi (право законного опору). В Польсько-Литовській державі право станів укладати союз задля захисту своїх інтересів давало знаті законну підставу виступати проти короля, застосовуючи в разі потреби силу. Оскільки еліти Лівонії, Молдавії й України формувалися, свідомо орієнтуючись на польську знать і її привілеї, вони також уважали повстання проти суверена виправданим, якщо правитель порушує їхні права й нехтує традиції [5].

Схожими були не тільки причини, які спонукали знать до опору, але й його форми. (Це, звичайно, не означає, що всі заколоти знаті були за своєю суттю однакові.) Порівняно зі стихійними виступами селянства повстання еліти вирізнялися набагато більшою зваженістю та організацією. Маючи що втрачати — незмірно більше, ніж прості селяни,— знать звичайно, зважувалася виступити тільки після неабиякої підготовки та ще більших вагань. Тому детально підготовлена змова часто передувала відкритій опозиції або супроводжувала її [6].

Очевидна перевага змови полягала в тому, що вона давала можливість її учасникам уникнути викриття й водночас діяти набагато гнучкіше, аніж це було можливим при широкомасштабному повстанні: невелика група змовників легко могла змінити свої плани, відкласти їх виконання або й відмовитися від них, коли це вважалося за доцільне. Навіть більше, змова була найраціональнішим методом опору, оскільки дозволяла її учасникам досягти конкретної мети — скасування ненависних нововведень чи, скажімо, усунення надміру запопадливих представників короля, не руйнуючи всього політичного та соціально-економічного ладу, частиною якого були й самі змовники.

Іншою рисою, характерною для всіх антироялістських виступів, за винятком доволі нетипового випадку Англії, була залежність повстанців від іноземної допомоги. Великою мірою ця залежність була просто справою статистики. В більшості країн знать складала 1—2 відсотки суспільства (однак у Речі Посполитій ця цифра була аномально високою — 8-10 відсотків). У міру того, як монархи почали дедалі свідоміше солідаризуватися з інтересами всього суспільства, знать гостро відчувала свою політичну ізоляцію. А оскільки вона традицій-

но дистанціювалася від міщан і селян, то й не могла очікувати великої підтримки в суспільстві. До того ж, коли деякі її представники таки виступали проти своїх суверенів, багато їхніх колег, хоча й симпатизували їхній справі, воліли вичікувати й урешті ставали на бік переможця. Внаслідок цього змовники мали вдома порівняно вузьку базу підтримки, а відтак мусили шукати допомоги за кордоном.

Цю тенденцію до пошуку іноземної підтримки посилював вибір часу для багатьох із повстань. Часто вони вибухали тоді, коли монархи були втягнуті у війни й не могли кинути на придушення повстанців усіх своїх військ. Це було особливо помітно в усіх східноєвропейських повстаннях. Для суверенів такі дійсні чи потенційні союзи між зовнішніми та внутрішніми ворогами становили велику загрозу. Але й самі змовники, укладаючи союзи, наражалися на великі труднощі.

По-перше, існувала проблема надійності. Ані повстанці, ані їхні закордонні прибічники не могли бути певні, що, скомпрометувавши себе, вони взагалі дістануть обіцяну допомогу. Наприклад, коли Франція розпочала 1714 р. мирні переговори з Габсбургами, вона відразу ж припинила допомогу угорцям і залишила Ракоці в безнадійному становищі. Іноземні монархи, що втручалися у внутрішні справи своїх ворогів, також зазнавали розчарувань і втрат. Повіривши Паткулевим запевненням про наближення антишведського повстання в Лівонії, Август II вторгся в цю країну й був приголомшений, дізнавшися, що більшість лівонців воліла радше шведів, аніж саксонців. Карл XII рішуче змінив план російського походу й рушив в Україну, сподіваючися, що Мазепа приєднається до нього з 30 тис. козаків. Проте український гетьман привів із собою лише 3—4 тис. чоловік.

Як завжди, цілком звичайними були конфлікти між союзниками, викликані зіткненням інтересів. 1676 р. голландці пообіцяли допомогти португальцям у боротьбі проти спільного ворога, короля Іспанії. Та невдовзі суперництво між Голландією й Португалією за колонії набуло такої гостроти, що відбило в них охоту до будь-яких спроб співпраці. Коли французи почали підтримувати каталонців, раптом з'ясувалося, що ті радо приймають військову допомогу проти іспанського короля, та аж ніяк не виявляють бажання визнати над собою владу Франції. 1711 р. Пилип Орлик і його татарські союзники розпочали успішний спочатку похід в Україну. Але татари наполягали на тому, щоб брати ясир із людності, котру Орлик намагався залучити на свій бік, і це призвело до суперечки між союзниками й поразки їхньої кампанії.

Запрошення іноземних союзників могло обернутися проти повстанців ще й в інший спосіб. Часто поява чужинських військ пробуджувала у нейтрального доти простолюду глибоко вкорінене почуття ксенофобії. Це позбавляло повстанців підтримки місцевого населення, ставило їх у ще більшу залежність від зовнішньої допомоги, що давало монархам змогу зображати своїх противників маріонетками в чужинських руках. Проте, незважаючи на труднощі, пов'язані з іноземними втручаннями, майже щоразу знать, виступаючи проти свого монарха, шукала допомоги з-за кордону. Звичайно вороги монарха відгукувалися на прохання повстанців — певна річ, у своїх власних інтересах.

Щойно вибухало відкрите повстання, обидві сторони поспішали використати засоби пропаганди й полеміки, щоб забезпечити своїй справі якнайширшу підтримку. Справді, у конфліктах знаті та суверенів у XVII—XVIII ст. світські проблеми, такі, як розподіл політичної влади в суспільстві, заступали релігійні питання, що були головними темами публічних дебатів у більшій частині Європи. Численні пропагандистські трактати й маніфести, повні перекручень, перебільшень і паплюжень, також мали певну користь, оскільки показували, явно або неявно, основні принципи, якими керувалася у своїх діях кожна сторона.

Попри ці спільні риси існували також помітні відмінності між виступами знаті в східній і західній частинах континенту. На Заході провідну роль в антироялістських рухах відігравала численна й могутня буржуазія. В Неаполі повстання проти іспанської корони було переважно міським, а в Нідерландах боротьбу проти Габсбургів очолили багаті бюргери Голландії та Зеландії. Міщанство відігравало помітну роль також в антироялістських рухах в Англії, Франції та Каталонії. У Східній Європі таке траплялося рідко. Там знать була настільки ворожою вже зубожілим містам, що, незважаючи на королівські здирства, міста радше ставали на бік монархів. У небагатьох випадках, коли міщани таки приєднувалися до повстанців, це здебільшого було результатом примусу. (Важливий виняток — цілковита підтримка, що її Гданськ надав 1713 р. Станіславу Лещинському.)

Етнічні лояльності й антагонізми на Сході були помітніші, ніж на Заході. В Англії та Франції етнічний чинник був майже зовсім відсутній, у Неаполі й Португалії — помітний, але другорядний, і лише в Каталонії та Нідерландах опір іншому народові (тобто іспанцям) і монархові-тиранові був досить істотним, аби спонукати до повстання. З іншого боку, в

Східній Європі, де всі монархи були чужинці, а етнічна гетерогенність набагато більша (міста великою мірою відрізнялись етнічно від опанованої знаттю сільської місцевості), етнічне напруження відігравало в повстаннях неабияку роль. Антинімецькі почуття поляків та угорців живили їхню ворожість до саксонських і габсбурзьких монархів; молдавани зневажали не лише невірних турків, а й грецьких фанаріотів, які, за підтримки Порти, починали опановувати їхню країну; спільна віра ледве прикривала взаємну неприязнь українців і росіян (Мазепа наказував своїм чоловікам уникати шлюбів із російськими жінками, а Петро I змушений був видати указ, який забороняв росіянам кривдити українців) [7]. Таким чином, східноєвропейська знать набагато більше, ніж західна, боялася не тільки бути під гнітом монарха-тирана, але й підпасти під вплив чужинців.

Саме за цей аспект повстань XIX та XX ст. ухопилися східноєвропейські історики, перебільшили й по суті спотворили його, щоб підігнати виступи знаті під мірки новітніх змагань за національне визволення. Внаслідок цього Ракоці, Лещинського, Паткуля, Кантемира, Мазепу й Орлика багато новітніх істориків зображували передусім борцями за національну справу, достойними увічнення в пантеонах своїх націй. Слід, одначе, підкреслити, що хоча патріотизм — на противагу націоналізмові — більшою чи меншою мірою визначав поведінку всіх цих людей, головною справою їхніх повстань був захист традиційних станових прав і привілеїв [8].

Нарешті, повстання в Східній Європі мали ще одну спільну рису: всі вони зазнали поразки. Одним із наслідків цих поразок була поява першої східноєвропейської політичної еміграції. Один за одним Паткуль, Лещинський, Мазепа, Орлик, Ракочі і Кантемир зі своїми прибічниками втекли за кордон, аби започаткувати там класичний спосіб життя політичних емігрантів. Вичерпуючи кошти і втрачаючи прихильників, вони незмінно потрапляли в повну залежність від чужоземних зверхників, які часто цинічно використовували їх задля своїх потреб. Коли вони були вже не потрібні, їхні захисники, яким вони тепер тільки заважали, виганяли або забували їх. Завжди сподіваючись повернутися на батьківщину, бажано — хоч і не конче — з тріумфом, східноєвропейські емігранти втягувалися в незліченні й часто нереалістичні проекти, щоб відшкодувати свої втрати. Мінливе й скороминуще поле дипломатичних інтриг стало сценою, на якій вони діяли. Деякі з них, як Паткуль, Лещинський і Орлик, зроблять поважні повторні спроби. Їхня невпинна, хоча здебільшого безуспішна

діяльність і далі викликатиме в їхніх колишніх зверхників роздратування й навіть тривогу. Вона також приведе до численних замахів на життя емігрантів. Проте, незважаючи на безсумнівну відданість цих людей своїй справі, їхні зусилля зрештою виявилися безплідними [9].

УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Аби зрозуміти український контекст Мазепиного виступу 1708 р., треба почати з революції 1648 р. під проводом Хмельницького. Ці дві події були абсолютно різні. Як уже зазначалося, повстання, очолюване Хмельницьким, спрямовувалося проти польської та сполонізованої знаті (шляхти). Це був масовий рух українських козаків і селян, зумовлений переважно соціально-економічними чинниками. І його метою, принаймні метою його низових учасників, була радикальна перебудова суспільства. Навпаки, повстання під проводом Мазепи — справа новопосталої української козацької еліти (старшини). Основні його питання були по суті політичні: йшлося про прерогативи царя й прерогативи старшини. І мета мазепинців полягала в тому, щоб зберегти в Україні політичний і соціально-економічний статус-кво.

Проте, незважаючи на ці великі відмінності, існував природний зв'язок між двома гетьманами та справою кожного з них. Саме Хмельницький сформулював 1654 р. угоду з царем, яку понад шість десятиліть по тому так відчайдушно намагався захистити Мазепа. Саме Хмельницький заклав підвалини для творення козацької еліти, чільним представником і символом якої згодом став Мазепа. Нарешті, саме Хмельницький, розчарувавшись у цареві, почав обмірковувати й навіть активно шукати зверхності інших володарів, створивши таким чином прецедент, що його Мазепа (й усі гетьмани до нього) так невтомно наслідували. Оскільки ці три ознаки є характерними для політики всіх гетьманів між 1648 і 1708 роками, їх варто розглянути докладніше.

Незабаром після 1648 р. нові господарі України — Хмельницький і Військо Запорізьке — опинилися в скрутному становищі. З одного боку, вони були надто слабкі, щоб успішно воювати зі мстивими поляками, а з іншого — надто сильні, щоб їх розбила й завоювала будь-яка східноєвропейська держава. Сподіваючися знайти вихід із цього глухого кута, Хмельницький звернувся до московського царя Олексія Михайловича. Й 1654 р. в Переяславі непевне українське становище спричинило таку саму непевну угоду між двома правителями [10].

Вживаючи термінології, що нагадувала про поширення влади Москви на Новгород, Казань та інші здобуті землі, цар проголошував, що бажає пристати на «прохання» українців і прийняти їх «під свою високу руку». Потім, на знак особливої прихильності, він щедро надавав своїм новим підданим права й привілеї, яких вони просили, щоразу наголошуючи, що цей дар був його милістю. Цілком відповідаючи за тоном і стилем традиційним виявам самодержавних зазіхань московського царя, Переяславська угода мала напрочуд унікальні риси. Права, що їх надано українцям, були безпрецедентні за обсягом і, що важливіше, за наслідками. Найважливіші з них — згода Олексія Михайловича шанувати звичаї і традиції України, дозвіл Війську обирати собі старшину, яку цар мав потім затверджувати, дозвіл вести судочинство за власними законами без жодного втручання царевих представників і дозвіл гетьманам приймати іноземних посланців, за винятком представників ворожих цареві держав, таких, як Польща та Порта.

По суті, ці права давали українцям самоврядування. Крім того, вони мало чим відрізнялися від тих привілеїв, що їх могла очікувати від своїх суверенів знать у будь-якій іншій країні Європи. Тому Хмельницький, який наполягав, аби цар поклявся шанувати надані права, неохоче відмовився від своєї вимоги (яку московські посланці відкидали як несумісну з самодержавним образом їхнього правителя), оскільки те, що він уважав хоча й важливою, але формальністю, не перешкоджало угоді, яка давала українцям багато з того, чого вони прагнули [11]. Отже, Переяславська угода була компромісом між формами московського самодержавства та змістом феодальної васальної залежності.

Ця дволикість угоди означала, що, незалежно від того, як хотів тлумачити цю угоду цар, українські гетьмани та старшина завжди розглядали її як формальну й непорушну гарантію своїх прав. І так само як еліти всіх країн Європи, старшина вважала, що коли цар не шануватиме цієї гарантії, то й вона більше не вважатиме себе зобов'язаною проявляти щодо нього покору та відданість. Саме в цьому сенсі розумів угоду Мазепа, і з цієї причини він уважав для себе «законним» і виправданим порвати з Петром I, оскільки той відмовився поважати деякі з основних положень досягнутої 1654 р. домовленості.

Порівняно швидке постання нової козацької еліти після безладу 1648 р. дало українському тлумаченню Переяславської угоди найвідданіших (і найзацікавленіших) прихильни-

ків [12]. Поява старшини була де в чому парадоксальною. Врешті, повстання Хмельницького спрямовувалося проти знаті й мало виразно егалітарний характер. Проте піднесення старшини також можна було передбачити. Вигнання шляхти створило в горішніх верствах українського суспільства прогалину, яка мусила бути заповнена. Хоча вона й мала, як усі пограничні суспільства, типово егалітарні наростки, базова соціально-економічна та політична структура України була й залишалася ієрархічною. Як така, вона функціонально потребувала знаті, тобто порівняно небагатьох людей, які не повинні були працювати в полі й могли присвятити себе військовим і політичним потребам країни (за цю службу вони згодом змушували решту суспільства платити непомірну соціально-економічну ціну).

Від початку повстання 1648 р. було очевидним, звідки з'явиться ця нова еліта. В міру того, як Запорізьке Військо опановувало країну, його провід — старшина — почав природно вживатися в роль, що її полишила вакантною польська шляхта. Справді, мине небагато часу, й старшина почне свідомо прагнути іміджу своєї польської попередниці. Спочатку бар'єром для цього процесу формування еліти був принцип виборності посад, що існував у Війську Запорізькому. Він дещо ускладнював старшині можливість передавати своє становище в спадок. Одначе цю проблему невдовзі розв'язано типовим для багатьох феодальних суспільств способом. Оскільки в таких суспільствах межа між громадською та приватною власністю завжди була нечіткою, ті, що здобули у Війську високі посади, врешті стали розглядати їх як свою приватну й спадкову власність.

У 70-ті роки XVII ст. обриси новопосталої української знаті стають помітними, хоча її чисельність все ще важко визначити. Дуже приблизна оцінка показує, що на початку XVIII ст., коли населення Гетьманщини складало близько 1,1 млн чоловік, до старшини належало десь тисяча родин [13]. Порівняно невелика кількість цих родин, здебільшого вихідці з Правобережжя, були нащадками православної української (руської) знаті з-перед 1648 р. Більшість старшини походила з козацьких урядовців і реєстрового козацтва доби перед Хмельниччиною. Вершки української козацької еліти становила генеральна старшина — гетьманів штаб і десять полковників лівобережних полків. Для всіх козацьких провідників польська шляхта та її pacta conventa з королем правили за взірець відносин, яких вони бажали досягти зі своїм власним сувереном.

Але, мабуть, найбезпосередніший політичний вплив 1648—1657 рр. на Мазепу та його попередників мав прецедент,

що його Хмельницький створив у стосунках із царем. На кожному кроці Хмельницький наполягав на необхідності врахування інтересів України тією мірою, що й інтересів її нового зверхника. Гадаючи, що прийняття сюзеренітету Росії принесе його країні користь, гетьман ясно давав зрозуміти, що не виключає можливості вибору іншого володаря на випадок, якщо цього не станеться. Найвиразніше ця постава Хмельницького відбилася в його стосунках із королем Швеції Карлом-Густавом.

1656 р., розгнівавшись, що Олексій Михайлович без участі козаків підписав у Вільні мир із поляками (старшина відкрито називала цей учинок царя зрадою), Хмельницький почав вести політику, що була на користь Україні, але нехтувала інтереси царя й навіть шкодила їм. У той час Карл-Густав воював одночасно проти Польщі й Росії. Хмельницький запропонував укласти воєнний союз між шведами й козаками, спрямований проти Польщі. Але незабаром поповзли небезпідставні чутки, що гетьман має намір прийняти зверхність шведського короля й виступити проти росіян. Коли царський посланець прибув, щоб висловити гетьманові невдоволення свого володаря, Хмельницький сердито відповів: «Я від шведського короля ніколи не відстану! Бо у нас союз і приязнь і згода давня: тому більше шести літ, ще як ми не були в підданстві під царською високою рукою. І шведи люде правдиві, всякий союз і приязнь — на що слово дали — додержують. А царське величество зо мною й всім військом немилосердно поступив: помирившись з поляками, хотів був нас віддати в руки полякам» [14].

Так само гетьман підтримував тісні контакти з кримськими татарами, хоча ті й спустошували російські землі. І всупереч часто висловлюваному невдоволенню Москви, він енергійно вів переговори з Портою і вважав султана потенційним зверхником [15]. Цими діями Хмельницький не лише подав приклад, як дбати про інтереси України, використовуючи допомогу з-за кордону, а й привернув до українських проблем увагу іноземних держав.

Хоча Хмельницький і був на грані розриву з Москвою, але на цей крок він усе ж не зважився. Його наступники були в цьому сенсі набагато рішучіші. Обурені тим, що цар дедалі більше нехтує Переяславську угоду, гетьмани один за одним зверталися до інших держав по допомогу й захист од росіян. Укладаючи 1658 р. Гадяцьку угоду, безпосередній наступник Хмельницького, Іван Виговський, сподівався повернути Україну, з такими самими правами, які мали Поль-

ща та Литва, назад до Речі Посполитої. Коли ця спроба зазнала невдачі, Москва допомогла настановити на гетьманство молодшого сина Хмельницького, Юрія, маючи надію, що він буде згідливіший. Але Юрій, покинувши царя, протягом року пристав спершу до поляків, а згодом — до турків. Навіть такий покірний і корисливий слуга Москви, як гетьман Брюховецький, не міг терпіти постійного нехтування українських прав царем і також намагався порозумітися з Портою. За гетьманування Петра Дорошенка, що обмежувалося Правобережжям, втручання турків у справи України набрало великих розмірів. 1676 р. величезне турецьке військо вторглося в Україну й мало не привело її під зверхність Порти. Коли скидали безпосереднього попередника Мазепи, Івана Самойловича, одним із головних звинувачень, висунутих проти цього гетьмана, були його підозрілі зв'язки з кримськими татарами. Таким чином, коли Мазепа 1687 р. прийшов до влади, всі альтернативи московському сюзеренітетові — Швеція, Польсько-Литовська держава й Туреччина — були випробувані. Коли настане час шукати іноземної допомоги проти царя Мазепі та Орликові, вони йтимуть добре втореваним шляхом.

ЗВ'ЯЗКИ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ З ЦАРЯМИ

З огляду на проблеми, що з ними царі раз по раз стикалися в Україні протягом другої половини XVII ст., постає питання про засоби, за допомогою яких вони могли правити цією країною. Як вони підтримували контакти з українцями? Як наглядали за ними? І до якої міри могли розраховувати, що їхнім наказам коритимуться?

Установою, що підтримувала зв'язок між царем і Гетьманщиною, був Малоросійський приказ (МП) [16]. Він був невіддільною частиною чинної в Московщині системи «приказів» і діяв як підвідділ Посольського приказу, тобто установи, що опікувалася закордонними справами царя. Заснований 1663 р. (до того часу зв'язки з Україною підтримував сам Посольський приказ), МП проіснував до 1717 р. Протягом цього періоду в ньому працювали пересічно близько двадцяти дяків, писарів, перекладачів та охоронців. Вони розташовувалися тільки в Москві, де жили в окремому будинку, разом із гетьманськими представниками, що приїздили до російської столиці.

У стосунках з Україною приказ здійснював три основних види діяльності: 1) Зв'язок і збирання інформації. Саме МП

складав і направляв гетьманам послання, в яких виражалася монарша воля, передавав царям гетьманські прохання та рапорти. Приказ також посилав царські затвердження результатів козацьких виборів і ухвал козацьких рад. Іншою важливою й непростою частиною обов'язків МП було збирання необхідної інформації. Приказ намагався збирати відомості про всі аспекти життя України — у московських посланців, що поверталися звідти, у посаджених там воєвод, у російських та українських купців, членів українських делегацій. Але ці зусилля не завжди давали змогу створити точну картину реального становища на півдні. Згідно з Переяславською угодою, московські чиновники мали доступ лише до кількох українських міст, тим часом як решта країни була для них недоступна. Внаслідок цього в добуванні великої частини інформації вони залежали від українців. А гетьмани зазвичай були дуже перебірливі щодо інформації, яку надсилали до Москви. Через це події в Україні дуже часто заставали Москву зненацька. 2) Догляд і забезпечення російських залог. МП відповідав за постачання, поповнення та загальну поведінку російських залог, розміщених у декількох українських містах. Оскільки між цими залогами та козаками часто виникали конфлікти, одне з найделікатніших і найзабарніших завдань приказу полягало в тому, щоб їх розсуджувати й пом'якшувати. 3) «Консульська» діяльність. МП дбав про інтереси російських купців в Україні, видавав дозвіл на подорож між двома країнами, затримував і повертав до Гетьманщини тих українців, які перебували в Росії нелегально, та розв'язував суперечки щодо юрисдикції.

На доповнення до МП, українці мали власні засоби, щоб підтримувати зв'язки з царем. 1669 р., після низки бурхливих антиросійських повстань у Гетьманщині, козацька старшина здобула право тримати одного зі своїх членів у Москві як постійного представника. Одним із найважливіших обов'язків цього урядовця було передавати цареві скарги щодо свавілля російських залог в Україні. Царський припис указував, що запроваджену посаду має обіймати той, «кого гетьман і старшина й усе військо цього боку Дніпра виберуть, і жити йому вказав великий цар у Москві цілорічно, на особливому влаштованому дворі, і коло нього чоловікам п'яти чи шести, щоб гетьманові про справи й про образи на воєвод і вояків або інші справи в малоросійських місцях писати до вибраного, а вибраний приноситиме ті листи людям із приказу, а вони доноситимуть до великого царя» [17]. Таким чином, українці здобули можливість висловлювати невдоволення поведінкою росіян у своїй країні.

Тим часом як між царем і Україною підтримувався відносно систематичний зв'язок, сам по собі Малоросійський приказ не міг, очевидно, забезпечити виконання царських наказів у Гетьманщині. Для цього були потрібні більш ефективні засоби.

На перший погляд, цар мав в Україні безпосередній і дієвий засіб примусу. Згідно з Переяславською угодою, в декількох українських містах могли розміщуватися російські воєводи й залоги. Спочатку домовилися, що залоги стоятимуть у Києві та Чернігові. Однак ані Хмельницький, ані його наступник Іван Виговський не дозволили, щоб воєвода був у якомусь іншому місті, окрім Києва. Пізніше, за слабкіших гетьманів, число обсаджених воєводами міст зросло до п'яти — Київ, Чернігів, Переяслав, Ніжин і Остер. Загальна чисельність військ у цих залогах протягом другої половини XVII ст. постійно змінювалася. В середині 60-х років вона досягла 12 тис., але згодом упала аж до 1900 чоловік [18].

Здебільшого перебування воєводи та військових залог не лякало українських козаків. Хмельницький погодився на їхню присутність, оскільки вважав, що цар, як верховний володар України, має брати участь у її захисті. Але ні він, ані його найближчі наступники не дозволяли залогам втручатися у внутрішні справи країни. І якщо воєводи та залоги справді зміцнювали царську владу в Гетьманщині, то вони жодною мірою не могли забезпечити там покірне виконання бажань Москви.

Силовий тиск цих залог обмежувався їхньою порівняно невеликою чисельністю. Навіть у часи найбільшої присутності їхнє співвідношення до боєздатних українських козаків становило 1:4, інколи навіть 1:20 [19]. Таким чином, оскільки вишкіл та військове спорядження українських і російських військ були в XVII ст. приблизно однакові, царі та воєводи не могли розраховувати на те, що зможуть накинути свою політику силою. Наприклад, коли 1658 р. гетьман Виговський відкинув московську зверхність і Олексій Михайлович зібрав проти нього 150-тисячне військо, козаки у спілці з татарами в червні 1659 р. розбили більшу частину російських сил під Конотопом. Після цього удару тридиційні московські кавалерійські частини вже не піднялися [20]. Слабкість російських залог в Україні переконливо продемонстровано також 1668 р., коли козаки і міщани, обурені зростанням кількості воєвод та їхніми здирствами, напали на росіян і порівняно легко вигнали їх з українських міст. Після цього воєводи знову зосталися лише в п'яти містах, а чисельність їхніх військ різко зменшилася.

Зрозуміло, отже, що ні бюрократичні установи, ні російські залоги не могли гарантувати виконання Україною царських бажань. То якими ж засобами намагалася Москва накинути Україні свою волю? Передусім це досягалося хитрою політичною тактикою. Зокрема, Москва проводила політику «поділяй і пануй», аби, з одного боку, налаштувати старшину проти простих козаків і селян, а з іншого — посіяти незгоду поміж старшиною та гетьманом. В обох випадках цар був за арбітра, й у цьому полягала справжня основа його впливу в Україні. Проте, щоб така політика мала успіх, Москва мусила пильнувати, аби на гетьманство обирали людей, віддаих цареві. Таким чином, протягом другої половини XVII ст. обрання нового гетьмана мало вирішальний вплив на характер російсько-українських відносин.

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА

Згідно з Літописом Самовидця, Іван Мазепа був «роду шляхетского, повіту Білоцерковского, старожитной шляхти украінской и у войску значной» [21]. Перша згадка про гетьманових предків у документах належить до 1572 р., коли якийсь Миколай Мазепа-Колодинський одержав від Сигізмунда II Августа маєток за війському службу на східних кордонах польсько-литовської Речі Посполитої. Як і багато хто з української шляхти того краю, Мазепи встановили тісні зв'язки з козаками. Так, коли 1648 р. вибухнуло повстання Хмельницького, батько майбутнього гетьмана, Степан-Адам, як і багато інших православних шляхтичів, приєднався до повстанців і відіграв помітну роль у бурхливих подіях наступних років [22].

Як представник української шляхти в таборі Хмельницького, Степан-Адам був присутній на переговорах у Переяславі. Коли інший представник цієї шляхти, Іван Виговський, став гетьманом, старшого Мазепу послано з важливою дипломатичною місією до польського короля Яна-Казимира. Був він причетний і до спроби Виговського створити українське князівство. Проте коли цей план зазнав невдачі й 1666 р. Україну поділено між Росією та Польщею, Степан-Адам вирішив залишитися на польському Правобережжі. Отже, Мазепи уособлювали симбіоз польської католицької шляхти й українського православного козацького середовища.

Хоча щодо дати народження Івана Мазепи єдиної думки немає, він, найімовірніше, народився 20 березня 1639 р. в селі

Мазепинцях [23]. Здобув досить ґрунтовну освіту. Після навчання в Києво-Могилянській Академії вступив до єзуїтської колегії у Варшаві. Його батько казав, що послав свого сина до Варшави, щоб той міг «навчатися поводженню з людьми біля королівської особи, а не де-небудь у корчмах» [24]. План напрочуд удався. Завдяки зв'язкам Степана-Адама з такими польськими магнатами, як Вишневецькі й Лещинські, та природним здібностям його сина, молодий Мазепа став королівським камергером. Невдовзі після того його, коштом короля, послано закінчувати студії до Європи, і протягом 1656—1659 рр. він перебував у Німеччині, Італії та Франції. Після повернення Мазепа знову ввійшов до королівського оточення й кілька разів їздив із дипломатичною місією в Україну. 1659 р. він передав важливу інформацію Виговському, 1660-го був посланцем до Юрія Хмельницького, 1663-го вів переговори з правобережним гетьманом Іваном Тетерею, якого підтримувала Польща. Саме протягом цих років Мазепа встановив тісні зв'язки з польськими магнатами, усвідомив пріоритетність прав і привілеїв еліти супроти суверена, набув витонченості, блиску та політичного досвіду, якими славився в пізніші роки.

Але 1663 р. Мазепина кар'єра при польському дворі, що відкривала блискучі перспективи, несподівано урвалася. Пізніше багато видатних прозаїків, поетів, малярів і композиторів — серед них Вольтер, Байрон, Пушкін, Словацький, Гюго, Ліст, Чайковський — воліли бачити причину цього в нещасливій романтичній пригоді молодого придворного [25]. Ймовірніше, однак, що двірські інтриги, погане здоров'я батька й, можливо, козацькі зв'язки Мазепи змусили його повернутися до родинного маєтку в Білій Церкві. Так чи інакше, польський період його життя закінчився.

Десь у 1668—1669 рр. Мазепа одружився з Ганною Фредрикевич, удовою польського дворянина й дочкою Семена Половця, відомого соратника Хмельницького. Жінчині родичі звели його з гетьманом Петром Дорошенком, що в той час намагався створити українське козацьке князівство під протекторатом Порти. Ставши на службу до Дорошенка, Мазепа спершу був командиром особистої охорони гетьмана й згодом виріс до рангу осавула. В цей період він кілька разів їздив із дорученнями до кримських татар і добре вивчив тонкощі поводження з мусульманським світом. 1674 р., під час місії до татар, його схопили запорожці й видали Дорошенковому суперникові, лівобережному гетьманові Іванові Самойловичу; якого підтримували росіяни.

Хоча він опинився на Лівобережжі не зі своєї волі, Мазепа не пошкодує про цю зміну в своєму житті. Якраз тоді українці

тисячами втікали з охопленого війною Правобережжя на відносно безпечні лівобережні землі [26]. Члени козацьких родин Лизогубів, Скоропадських, Кандиб, Гамалій, Ханенків і Кочубеїв розчарувались у Дорошенковій політиці й шукали свого щастя на службі в Самойловича. Швидко зорієнтувавшися, Мазепа зумів справити на Самойловича таке добре враження, що той зробив його «гетьманським дворянином» і доручив керувати вихованням гетьманичів. Але добре враження Мазепа справив не тільки на гетьмана. Російські власті зажадали, щоб Мазепа прибув до Москви на розмову. Під час перших відвідин Москви Мазепа також здобув прихильність провідних російських діячів і повернувся до Самойловича з царевими «пожалуваннями». Тепер перед ним відкривався шлях до блискучої кар'єри в Гетьманщині.

Як повірник Самойловича, Мазепа допомагав йому у спробах відібрати в поляків Правобережжя й поширити свою владу на Слобожанщину — землі вздовж південно-західних кордонів Росії, населені переважно втікачами з Правобережної України, але під управлінням Москви. І хоча ці зусилля виявилися безуспішними, Мазепа зумів ними вдало скористатися. В ході переговорів із росіянами він установив зв'язки з фаворитом цариці Софії В. В. Голіциним, найвпливовішою людиною в Москві. Ці стосунки Мазепа розвивав дбайливо і плідно.

Тісні зв'язки з Голіциним набули вирішального значення 1687 р., коли той повів величезний, дорогий і згубний похід на Кримське ханство. Відступаючи, царицин фаворит усіляко намагався знайти „козла відпущення" за свою невдачу і, мабуть, за мовчазної згоди Мазепи, вибрав на цю роль Самойловича. Безперечно, гетьман був уразливий. Він розгнівав Голіцина, критикуючи ведення походу. Його зарозумілість і безприкладне самозбагачення відштовхнули від нього старшину, а явне бажання зробити гетьманську булаву спадковою було зовсім не до вподоби як старшині, так і російським урядовцям. Інтерес Голіцина вкупі з обуренням генеральної старшини призвели до скинення Самойловича, і саме Іван Мазепа відіграв у змові основну роль [27].

23 липня 1687 р. в таборі на річці Коломаку Самойловича заарештовано на підставі звинувачувального документа, що його подала старшина (Мазепа цього документа не підписав), обвинувачено в зрадницьких контактах із кримським ханом і заслано спершу до Росії, а згодом до Сибіру. З арештом гетьмана в козацькому таборі почалася несподівана колотнеча. Невдоволені веденням походу й здирствами старшини

вдома, прості козаки здійняли заколот і вбили деяких своїх командирів. Це поставило генеральну старшину в небезпечне становище: маючи проти себе повсталий люд, вони звернулися по підтримку до Голіцина, але російський командувач погоджувався надати її тільки на певних умовах. Однією з цих умов було обрання Мазепи на гетьмана. Так 25 липня на поспіхом скликаній і малолюдній раді Мазепа був обраний гетьманом.

Одначе Голіцин цим не задовольнився й зажадав перегляду традиційних домовленостей, що грунтувалися на Переяславській угоді. Як і слід було сподіватися, так звані «Коломацькі статті», що їх мусили прийняти Мазепа та генеральна старшина, ще більше обмежували автономію України. Неодноразові прохання українців зберегти первісне право на зносини з сусідніми монархами категорично відкинуто. Російські залоги в Україні мали бути збільшені, а гетьман і генеральна старшина зобов'язувалися «дбати про об'єднання малоросійського народу з великоросійським через шлюб та іншими способами... і привести їх у тісну, нерозривну згоду... так щоб ніхто не смів сказати, що Малоросія була під владою гетьмана... [але щоб] усі в унісон сказали, що гетьман і старшина, і малоросійський та великоросійський народи перебувають під самодержавною владою Його Царської Величності» [28]. Так на умовах, що суперечили автономії українських земель, Мазепа став гетьманом України.

Ступінь відшліфованості політичних інстинктів нового гетьмана засвідчив не лише спосіб, яким він здобув собі посаду, але й виявлена ним надалі здатність утримувати її. Після другого невдалого походу Голіцина на Крим 1689 р. Мазепа з пишним почтом із 307 чоловік прибув до Москви, щоб засвідчити свою повагу цариці Софії та її впливовому фаворитові. Але, перебуваючи в столиці, Мазепа став свідком того, як Петро І відібрав у цариці та Голіцина владу. Гетьман мав би, як це завжди бувало в таких випадках, піти слідом за своїм патроном. Та й справді, старшина, що супроводжувала Мазепу, вже почала міркувати про можливого наступника. Можна собі уявити гетьманову напруженість, коли 10 серпня його викликано на першу аудієнцію до Петра І [29]. Проте, на великий Мазепин подив і втіху, цар почав із того, що похвалив службу козаків під час кримських походів. Скориставшись із такого вступу, гетьман у відповідь наголосив на труднощах свого уряду, на помилках Голіцина й на власній відданості новому цареві. Вдоволений Мазепиними словами та манерою поведінки, Петро щедро обдарував

гетьмана та його службовців і милостиво дозволив їм повернутися на батьківщину. Це був початок тісних політичних і особистих стосунків — аж до 1708 р.

Пізніше, в 1690-ті роки, коли цар почав наступ на татар і турків на чорноморському узбережжі й дуже потребував допомоги українських козаків, Мазепа виявив неабияку послужливість. Рік за роком він особисто водив козацькі полки на Дике Поле. За наказом Петра він опікувався важким будівництвом низки протитатарських фортець уздовж Дніпра. Під час походу на Азов у 1695—1697 рр. українські козаки, особливо запорожці, виявилися просто безцінними. Саме запорожці, визнані майстри війни проти татар і турків, розпочали останній відчайдушний наступ, що приніс остаточну перемогу під Азовом. Крім того, Мазепа постійно давав своєму володареві проникливі поради щодо зносин із поляками й турками. Цар надзвичайно щедро винагороджував його за службу. Мазепа одержав величезні наділи земель в Україні й навіть у Росії. 1702 р. він став другою після князя О. Д. Меншикова особою, удостоєною щойно запровадженого ордена св. Андрія. Що важливіше, цар уперто ігнорував звинувачення, що надходили від численних Мазепиних ворогів в Україні (старшина із сарказмом зауважувала, що цар «не повірив би й янголові, коли б той доніс про зловживання гетьмана») [30]. Вважаючи один одного особистими друзями, літній гетьман і молодий цар постійно обмінювалися подарунками: перший часто посилав до Москви чудові вина, а другий відповідав свіжою рибою з півночі. Отож, коли 1700 р. почалася Північна війна, стосунки між Мазепою й Петром були найкращі з тих, що будь-коли бували між гетьманом і царем.

СПОКУСА ОПОРУ

Далекосяжні реформи Петра I не випадково збіглися з першою в новітній історії Росії війною. Велика Північна війна, а точніше, поразки росіян на її початку, прискорили ці реформи. Маючи передову, як на той час, техніку, добре вишколених вояків і відмінні постачальні служби, шведське військо було одним із найефективніших у Європі. Проте лише мобілізація та об'єднання всіх ресурсів і зусиль двомільйонного шведського народу дозволили його арміям почати війну не тільки проти Росії (що мала населення десь ушестеро

більше), а й проти Данії, Саксонії та Речі Посполитої. Для Петра І змагатися зі шведами означало наслідувати їх. Треба було реорганізувати не тільки армію, а й суспільство, що її підтримувало. Для царевих підданих це зробить війну подвійно болючою: її потреби й тривалість повністю виснажать їх, а докорінні реформи зіб'ють із пантелику й позбавлять відчуття безпеки.

УКРАЇНСЬКІ НЕВДОВОЛЕННЯ

В Україні подвійний тягар війни викликав особливе обурення. Проти інших царевих земель на неї лягла непропорційно висока частка людських і матеріальних витрат. (Україна, населення якої становило 1,1 млн, послала на поле бою 40 тис. чоловік, тим часом як Росія з населенням 13,5 млн мала 1700 р. 112-тисячне військо [1]). Але ще зловіснішими були для українців чутки про майбутні зміни, що супроводжували воєнне напруження сил. Досвід минулого свідчив, що кожного разу, коли царі говорили про зміни, страждали права й привілеї Війська Запорізького. Скажімо, при затвердженні кожного новообраного гетьмана первісну угоду 1654 р. змінювано на користь Москви [2]. Боячись за свої права, Мазепа та козацька старшина були сповнені рішучості обстоювати статус-кво за будь-яку ціну.

Пов'язані з війною скарги посипалися з усіх прошарків українського суспільства. Селяни й міщани найчастіше протестували проти поведінки російського війська в їхніх селах і містах. Протягом 1705—1708 рр. і до гетьмана, й до царя йшов безперервний потік скарг на те, що російські офіцери дозволяють своїм людям ображати й бити українців, гвалтувати їхніх жінок і дочок, руйнувати їхні хати, забирати худобу, а подекуди й убивати їх. «Звідусюди,— писав Мазепа до Москви,— до мене доходять скарги на сваволю великоросійських вояків» [3].

Стривожений цим становищем, Петро І наказав своїм командувачам в Україні призначити спеціальних офіцерів, що матимуть право застосовувати смертну кару, щоб запобігти такій поведінці царевого війська. Але ситуація ще погіршилася, коли 1708 р. росіяни почали, відступаючи перед шведами, вдаватися до тактики «спаленої землі». Восени 1708 р. Петро І змушений був, щоб заспокоїти українців, видати цілу низку указів. В одному з них зазначалося: «Ми військам своїм великоросійським під страхом смертної кари заборонили малоросійському народові чинити грабунок і кривду, за що деяких свавільних негідників уже страчено під Почепом. А якщо

трохи житла та хліба змушені були спалити, то з крайньої потреби, аби воно ворогові на харч не дісталося й аби він мусив через те без житла та їжі гинути» [4].

Визнаючи, що українці страждають од російського війська, яке рухається через їхню країну, Петро І далі зауважує, що «в такій нині з ворогом нашим, королем шведським, воєнній пригоді, без цього зовсім неможливо обійтися, й тому належить вам, задля загального добра держави (для якого ми й персони своєї, приймаючи всілякі труднощі, не шкодуємо), те витерпіти» [5].

До селянських невдоволень в Україні додавалися невдоволення козаків у поході. Козакам війна принесла низку болісних новацій. Тепер вони воювали не поряд із домом і не з традиційними ворогами — поляками, татарами чи турками,— а з модерними шведськими арміями в далеких землях Лівонії, Литви чи центральної Польщі, до того ж власним коштом. Під час цих походів стало ясно, що козаки вже не можуть змагатися з регулярними європейськими полками. Петрові німецькі та російські командувачі до них і ставилися відповідно: козаків використовувано як допоміжну силу, а дуже часто — просто як гарматне м'ясо. Це не додавало козакам гордості, а ще менше — шансів вижити. Рік за роком їхні полки поверталися з півночі, втративши вбитими й пораненими 50, 60 чи навіть 70 відсотків вояків [6].

Моральний стан козаків ще більше погіршився 1705 р., коли Петро І, аби скоординувати зусилля своїх військ, призначив у козацькі частини російських і німецьких командирів. Зневажаючи це, як вони гадали, другосортне військо, новопризначені офіцери поводилися, на думку їхніх українських підлеглих, надміру жорстоко й зарозуміло. Крім того, коли козаки поверталися з походу, їх часто посилали будувати, під прискіпливим наглядом росіян, фортифікаційні споруди, такі, як Печерська фортеця в Києві. Зі свого боку, командири й наглядачі часто скаржилися цареві на ненадійність козаків і брак у них дисципліни. В кожному разі війна неабияк посилила тертя між українцями та росіянами.

Навіть найвище козацьке керівництво не було захищене від кривд і образ. 1705 р. російські солдати причепилися до Дмитра Горленка, наказного гетьмана козацьких сил у Литві, стягли його з коня й замалим не побили, а коня зреквізували для потреб поштової служби [7]. Сам Мазепа виявив, що фаворит царя Олександр Меншиков постійно використовував наймане військо, якому платив гетьман, і жодного разу не потурбувався сповістити його про це. В одному з походів цар поставив гетьмана під командування Меншикова. Мазепу це особливо роздратувало, бо він підозрював царевого фаворита

в змові з метою позбавити його булави. До того ж він вважав принизливим для себе служити під проводом такого неблагородного парвеню [8].

Але особливо пригнічували козаків, передовсім старшину, чутки про плани Петра I реорганізувати їхні частини. Надзвичайно стурбований Горленко повідомляв Мазепу про свої підозри стосовно того, що цар має намір послати українських вояків до Пруссії на драгунський вишкіл. Інший гетьманів урядовець заявляв, що бачив відповідний указ царя й що лише воєнні потреби привели до його скасування [9]. Щоб зрозуміти чутливість старшини в цьому питанні, треба згадати, що військова організація козаків відповідала їхньому соціально-економічному статусові, і її зміна, на думку старшини, означала зміну цього статусу.

Випадок, який, здавалося, потвердив страхи козацької еліти, стався під час приїзду царя до Києва 1706 р. Добряче випивши, Меншиков бовкнув Мазепі (маючи на увазі старшину, багато хто з якої почув ті слова): «Час нині за тих ворогів узятися» [10]. Пізніше, вже ввійшовши в зв'язок зі шведами й маючи на меті запалити старшину, гетьман розповів своєму оточенню, що як повірник царя він чув такі зауваження дуже часто. Він додав також, що цар та його міністри хочуть «старшину всю вибрати, міста під свою область забрати і воєвод чи губернаторів у них поставити; а якби [ми] спротивилися, за Волгу перегнати й своїми людьми обсадити Україну» [11]. Якось після такої розмови один із полковників у розпачі закричав гетьманові: «...Як ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо й ім'я його благословляємо [за те], що Україну від іга лядського визволив, так навпаки і ми й діти наші довіку душу і кості твої проклинатимемо, якщо за гетьманства свого по смерті своїй ти залишиш нас у такому рабстві!» [12]

Хоча це зауваження припадає на час, коли Мазепа та старшина були вже близькі до того, щоб пристати до шведів, воно добре показує, який вплив мали воєнні зусилля царя на українську козацьку еліту.

Попри знаки прихильності — за рекомендацією Петра I гетьман був удостоєний звання князя Священної Римської імперії й нагороджений хрестом св. Андрія — Мазепа теж відчував ненадійність свого становища. Протягом 1705—1708 рр. спостерігалися виразні ознаки того, що цар хоче «підвищити» його з гетьманства [13]. Ходили небезпідставні чутки, що Петро I, аби принадити до себе на службу герцога Мальборо, пропонував зробити його князем Українським [14]. А князь Борис Шереметьєв, який належав до старої боярської аристократії й був особистим другом гетьмана, застерігав його, що амбітний Меншиков «риє яму» під Мазепою, сподіва-

ючись сам стати гетьманом [15]. Старий гетьман добре розумів, що такі махінації можливі. Згадуючи про престижний, але пустий титул Римського князя, що його він одержав 1708 р., Мазепа казав: «...Хочуть мене задовольнити князюванням Римської держави, а гетьманство забрати» [16]. Відчуття небезпеки та обурення похитнули навіть незрівнянну лояльність українського гетьмана.

Образа, що врешті переконала Мазепу почати серйозні переговори з ворогом, була пов'язана з питанням про захист. Коли Карл XII вторгся в Росію, поширилися чутки, що його союзник Лещинський має намір напасти на Україну. Розуміючи, що його військо надто ослаблене балтійськими походами, щоб захистити країну, гетьман звернувся за допомогою до свого суверена. Як пише Орлик, між гетьманом і царем відбулася така розмова: «...Я сказав царській величності, що коли король шведський і Станіслав зі своїми військами розділяться, й перший піде в державу Московську, а другий в Україну, то ми військом нашим безсилим, частими походами й війною зруйнованим і зменшеним, не зможемо оборонитися від військ шведських і польських, і тому просив я царську величність... щоб принаймні 10 000 від військ своїх регулярних на допомогу зволив дати, а його величність мені відказав: «Не тільки 10 000, але й десять чоловік не можу дати; як можете, самі бороніться» [17].

Для Мазепи це стало останньою краплею. Перед загрозою вторгнення поляків — лиха, яке не тільки розорило б країну, а й зруйнувало б установлений понад п'ятдесят років тому козацький лад,— вірний васал на прохання про допомогу почув од свого суверена категоричну відмову. Звичайно, Петро I мав передусім дбати про власні землі. Але це якраз і було головне: між інтересами царя й інтересами гетьмана проведено межу. Для гетьмана це означало, що Переяславська угода — підстава його вірності цареві — більше не була обопільно вигідною, а значить, уже не могла його зобов'язувати.

В Мазепиній аргументації постійно повторювалися й наголошувалися певні фрази й ідеї: права та привілеї, зверхність, що вільно вибирається й може бути скасована, і завжди питання про захист. Кожному, хто знайомий із середньовічними політичними теоріями, ці поняття видаються знайомими. Вони є складниками договірного принципу, найбільш звичного для європейського феодалізму регулятора політичних відносин між монархами та регіональними елітами. Досить пригадати основні елементи цього принципу, такого поширеного й такого важливого для європейської знаті XVII ст., аби побачити, як він збігається з Мазепиними аргументами.

Договірна домовленість була актом взаємного зобов'язання. Васал обіцяв своєму володареві покору, службу й вірність в обмін на захист і пошанування привілеїв васала й традицій його країни. Якщо васал мав підстави вважати, що його володар порушує свої зобов'язання, він мав право (знамените jus resistendi) виступити проти нього на захист своїх інтересів. Отже, теоретично володар, як і васал, міг бути винен у невірності. По всій Європі наріжним каменем договірного принципу був законний і моральний авторитет — звичай. Німецьке Schwabenspiegel, одне з первісних джерел звичаєвого права в Середньо-Східній Європі, дає точний виклад цього принципу: «Ми маємо служити нашим монархам, оскільки вони охороняють нас, але якщо вони більше не захищають нас, то ми більше не повинні їм служити» [18]. Мазепину позицію годі висловити точніше.

КОНТАКТИ МАЗЕПИ З ЛЕЩИНСЬКИМ І КАРЛОМ XII

З плином війни можливість повернення поляків в Україну дедалі більше хвилювала козацький провід [19]. Хоча поляків і роздирали внутрішні чвари, війна поставила їх у дуже сприятливе становище щодо українських земель, які вони втратили, але аж ніяк не забули. В разі тріумфу Петра I й короля Августа II цар майже напевне повернув би своїм польським союзникам бодай частину України. А якби перемогли Карл XII і Лещинський, поляки могли сподіватися повернути собі всю Україну. В кожному разі Військо Запорізьке програвало. До того ж шведи щораз глибше вторгалися в цареві володіння, й гетьмана також дуже турбувало те, що Україна може стати полем бою і зазнає страшного спустошення. Передбачаючи такий загрозливий розвиток подій, Мазепа почав роззиратися довкола в пошуках виходу з можливої скрути.

Саме бажання приготуватися до будь-яких випадковостей схилило гетьмана до порозуміння як із прошведськи, так і з проросійськи зорієнтованими поляками. З Августом II і особливо з його найсильнішим польським прихильником, коронним гетьманом Адамом Сенявським, Мазепа намагався встановити якнайсердечніші стосунки (водночас підбурюючи царя проти його польських союзників і перешкоджаючи їхньому поверненню на Правобережжя, втрачене поляками під час козацького повстання 1701 р). Набагато ризикованішою була спроба знешкодити потенційну небезпеку перемоги Карла XII та Лещинського, оскільки це означало мати справу з найбільш грізним ворогом. Старий хитрий гетьман мусив застосувати весь свій дипломатичний досвід

і хист, аби пройти неушкодженим поміж цими, як він часто казав, «Сціллою та Харібдою».

Очевидно, схожими були й думки Лещинського, оскільки саме він виявив ініціативу в установленні таємних зв'язків із гетьманом. Який то був би здобуток для маріонеткового короля, коли б йому вдалося перетягти Мазепу на шведський бік! Восени 1705 р., коли гетьман стояв зі своїм військом у Замості, Лещинський послав до нього польського священика Францішека Вольського з таємними пропозиціями [20]. Гетьман допитав його наодинці, а тоді заарештував і передав російському командувачеві. На доказ своєї незмінної лояльності Мазепа послав ті пропозиції цареві. Тоді він іще не зазнавав такого відчаю, щоб клювати на першу-ліпшу наживку.

За рік по тому Лещинський зробив нову спробу, цього разу з більшим успіхом. Скориставшись умілим посередництвом княгині Анни Дольської, однієї з типових для тієї доби високородних інтриганок, польському королеві вдалося залучити гетьмана до обговорення конкретних пропозицій [21]. Ця раптова зміна була великою мірою зумовлена успішним просуванням шведських військ, яке змушувало гетьмана розглядати можливість перемоги шведів дедалі поважніше. Сам Мазепа згодом пояснював близькому товаришеві, що він зважився на цей перший крок задля того, щоб Карл XII і Лещинський, «бачачи мою до себе прихильність, по-ворожому з нами не чинили і вогнем і мечем бідної України не спустошували» [22]. Хоча в той час Мазепа ще діяв сам, не розкриваючи своїх планів, він обережно випробовував старшину щодо можливості порозуміння з «супротивною стороною». Майже всі головні урядовці цю ідею підтримали. Підбадьорений, але все ще тримаючи в таємниці від провідних діячів старшини свої контакти з Лещинським, Мазепа почав обговорювати з поляками умови, на яких він міг би перейти на їхній бік.

Оскільки переговори велися у великій таємниці й тому жодних документальних свідчень їхнього перебігу не залишилося, історикам довелося розшукувати розрізнені тогочасні матеріали, щоб з'ясувати позицію Мазепи в тому торзі. Від самого початку питання щодо планів, які виношував Мазепа, було сповнене суперечностей. Деякі сучасники твердили, що метою гетьмана було створення окремого українського князівства. Звертаючись до своїх офіцерів перед Полтавською битвою, Петро I заявив, що Карл XII і Лещинський прагнуть «відторгнути від Росії малоросійські народи та зробити князівство окремо під владою... Мазепи» [23]. Схожі твердження зустрічаються і в офіційному російському щоденнику подій 1708—1709 рр. [24] А один із Мазепиних полковників, Гнат Галаган, який лишився вірним цареві, згадував, що гетьман

перейшов до ворога, «щоб відійти нам від Росії і бути під Мазепиним управлінням, від усіх монархів вільним» [25]. Петро І, а згодом і російські історики, щоб довести суто егоїстичні мотиви Мазепиного розриву з царем, наголошували, буцімто гетьман планував створити окреме князівство. Деякі українські історики також схилялися до думки, що метою Мазепи було створення окремого українського князівства, але їхнє тлумачення цього сепаратизму було зовсім іншим. Вони вбачали в цьому гетьманів патріотизм і бажання створити незалежну українську державу [26].

Більш поширене інше тлумачення, згідно з яким Мазепа мав здобути князівський титул, а Україна стала б третьою й рівноправною частиною польсько-литовської Речі Посполитої [27]. Є чимало переконливих аргументів на користь цього тлумачення: таке розв'язання проблеми врегулювало б польсько-українські стосунки на користь обох сторін і не зачепило б соціально-економічних інтересів старшини; крім того, існував добре знаний прецедент Гадяцької угоди 1658 р.

Щойно про гетьманові зносини з Лещинським стало відомо, більшість сучасників також сприйняли їх як пошуки спілки України з Річчю Посполитою. Суперечачи власним твердженням, Петро І також звинувачував Мазепу в бажанні повернути українців у «польське рабство». Данило Апостол, один із провідних полковників і активних учасників змови, який згодом покаявся перед царем, розповідав, що гетьман «показав нам привілей короля Станіслава... Привілей той гарантував Україні вольності, як у Короні Польській та Великому Князівстві Литовському... Мазепі висловлено подяку за відгук той, який він писав до [польського] короля, піддаючи Україну під її владу, і всяких прав і вольностей, яких тільки могли б потребувати Україна і все Військо Запорозьке, нічого не відмовити обіцяно» [28]. Універсали щодо цього Лещинський таємно послав Мазепі 1707 р. для розгляду й розповсюдження в слушну годину [29]. Це також спонукало полковників, на той час уже почасти поінформованих про переговори, зустрітися в Києві й таємно вивчити копію Гадяцької угоди, яку вони одержали з Печерської бібліотеки [30].

Чи уклав Мазепа (або Лещинський), як твердять деякі історики, цю угоду з суто тактичних міркувань, не маючи наміру дотримуватися її по війні, ми ніколи не дізнаємося. Скажемо лише, що на той момент угода такого типу відповідала потребам обох сторін.

Порозуміння зі Станіславом проклало шлях Мазепиним контактам і з Карлом XII. У виданій після Полтавської битви відозві бажання гетьмана приєднатися до шведів описано як точне й пряме наслідування дій «хороброго гетьмана, славної

пам'яті Богдана Хмельницького, який за допомогою... короля, Його Милості шведського, Карла Десятого... визволив з польського підданства військо Запорозьке і народ уярмлений і пригноблений малоросійський» [31]. Але цей прецедент не був, звичайно, головною підставою прагнути безпосередніх контактів із Карлом XII. З огляду на панівне політичне й військове становище шведів, порозуміння з ними напевно мало б більше ваги, ніж із їхнім польським протеже. До того ж, усупереч обіцянкам короля та взаємним запевненням, і Лещинський, і Мазепа не повністю довіряли один одному. В цій ситуації схвалення Карлом XII угоди гетьмана з польським королем значно збільшило б імовірність того, що ця угода виконуватиметься. На початку контактів із Карлом XII Мазепа бачив його роль передусім як гаранта порозуміння, що його гетьман досяг із Лещинським.

Спочатку Карл XII не виказував великого інтересу до того, щоб стати таким гарантом, і навіть до налагодження зв'язків з українським гетьманом. Монарша солідарність утримувала молодого короля від зносин із васалом-дворушником. Але після того, як Лещинський уклав із гетьманом угоду, а шведи зіткнулися на півночі з великими труднощами, Карл XII поставився до Мазепиних пропозицій прихильніше.

Український історик Олександр Оглоблин запропонував досить оригінальне пояснення зростання інтересу шведів до Мазепи [32]. Плани Карла XII полягали в тому, щоб позбавити трону Петра I, як це вже зроблено 1706 р. з Августом II. Аби домогтися цього, шведський король потребував підтримки старої московської аристократії, відомої критичним ставленням до Петрового правління. Мазепа, пише Оглоблин, мав тісні зв'язки з цією аристократією, зокрема з боярином і фельдмаршалом Борисом Петровичем Шереметьєвим. Як уже згадувалося, саме він попередив гетьмана про махінації Меншикова та плани Петра I провести в Україні реформи. Співчуваючи Мазепі, Шереметьєв якось зауважив: «Ми самі багато терпимо [від царя та Меншикова], але змушені мовчати» [33]. Можливо, саме ці настрої серед російських бояр спонукали прусського посла в Москві зазначити у своєму донесенні в січні 1709 р., що цар «після несподіваного відступництва Мазепи почав сумніватись у вірності мало не всіх своїх бояр і князів» [34].

Ще однією ланкою зв'язку гетьмана з традиціоналістськими критиками царя була його близька дружба з українськими церковниками, що посідали високі пости в Московщині, зокрема, митрополитом Ростовським Дмитром Туптало, митрополитом Рязанським Стефаном Яворським й особливо з митрополитом Київським Йоасафом Кроковським, заарештованим

згодом у зв'язку зі справою царевича Олексія [35]. Хоча існує небагато конкретних свідчень дійсної співпраці між московськими й українськими захисниками старих порядків, ознаки на кшталт тих, які вказав Оглоблин, наводять принаймні на думку, що вони симпатизували одні одним.

Серед істориків, що досліджували ці події, немає одностайності з приводу того, чи була до вступу шведів в Україну підписана офіційна угода між Мазепою та Карлом XII. Численні тогочасні джерела згадують якусь неофіційну домовленість між ними, у якій король пообіцяв зважати на українські інтереси. Єдине джерело, де чітко вказано на існування такої угоди,— це документ під назвою «Вивід прав України» («Déduction des droits de l'Ukraine»). Його опублікував 1925 р. Ілько Борщак, відомий знавець того періоду, ідентифікувавши як меморандум, із яким 1712 р. звернувся до європейських монархів Пилип Орлик [36]. На думку дослідника, метою меморандуму було зміцнити претензії України на суверенітет. У ньому вміщено короткий виклад (із шести пунктів) угоди між Мазепою та Карлом XII, начебто підписаної 1708 р. Пункти угоди такі: 1) Україна має бути незалежною і вільною; 2) шведський король зобов'язаний захищати країну від усіх її ворогів і посилати допомогу, коли про це попросять гетьман і «стани»; 3) всі загарбані Росією землі, що колись належали «руському» народові, повинні бути повернені українському князівству; 4) Мазепа має бути довічним князем України; 5) шведський король не має права претендувати на титул князя чи командувача збройних сил князівства; 6) для стратегічних потреб шведське військо може займати п'ять українських міст.

Хоча меморандум широко визнано як яскравий виклад ідеалу мазепинців, два історики тактовно висловили щодо нього деякі застереження. Борис Крупницький дивувався з його термінології («états») і запитував, чи був він для Мазепи аж таким сприятливим, а Микола Андрусяк називав дивною ту обставину, що з нього вилучено будь-які згадки про Польщу [37]. Але проблема суттєвіша: оригіналу цього документа досі не знайдено. Йдучи точно за Борщаковими посиланнями, ми не змогли розшукати «Вивід» у французьких архівах [38]. Не згадується про нього в жодному з тогочасних джерел і в жодному іншому творі Орлика. Зважаючи на ці факти, слід поставити під сумнів автентичність «Виводу прав України», а отже, й думку про те, що офіційну угоду між Мазепою та Карлом XII підписано 1708 р.

Лише в квітні 1709 р., коли Карл XII був в Україні й гетьман уже приєднався до нього, українські козаки підписали

зі шведським королем офіційну угоду. Поштовхом до укладення цієї угоди великою мірою стали дії запорожців, які незадовго перед тим визнали Мазепу за свого володаря й перейшли на бік шведів. Оскільки вони не дуже довіряли будь-якій владі, а надто Мазепиній, запорожці наполягали на з'ясуванні мети й умов, на яких вестиметься в Україні війна проти ненависної їм Росії. Аби заспокоїти українців, 8 квітня 1709 р. в Будищі Карл XII підписав із ними врешті просту, відверту угоду [39].

Перший пункт домовленості найважливіший: Карл XII обіцяв захищати Україну і не укладати миру з царем доти, поки українці остаточно й назавжди не визволяться від Москви й не відновлять своїх давніх прав і привілеїв. Решта положень стосуються другорядних питань: шведське військо не повинно завдавати українському населенню збитків, а солдати, що кривдять місцевих мешканців, мусять зазнавати суворої кари. Зі свого боку, українці мали переконати селян, аби ті утримувалися від нападів на шведські підрозділи, й забезпечували союзників продовольством. Такий короткий зміст українсько-шведської угоди.

Тепер Мазепина конспіративно-дипломатична споруда була завершена. З Лещинським він дійшов згоди щодо головного політичного питання майбутнього: вийшовши з-під «високої руки царя», Україна мала перейти під зверхність польського короля на вигідних для неї умовах і стати повноправним партнером у польсько-литовській Речі Посполитій. Із Карлом XII Мазепа владнав надзвичайно важливе й невідкладне питання: він здобув гарантії, що в ході війни й при укладенні миру українські інтереси будуть захищені. Але тоді як деталі цієї ретельно розробленої змови своєрідні, її загальна схема цілком звичайна. Дії Мазепи та його послідовників були типові для європейської знаті, що завжди прагнула повстати проти монарха, якого вважала зарозумілим тираном.

КОНСПІРАТИВНЕ МИСТЕЦТВО МАЗЕПИ

Аналізуючи Мазепині конспіративно-дипломатичні приготування, ми випередили справжній плин подій. Тепер буде корисно повернутися назад і подивитися, яким чином гетьман утілював у життя свій задум.

Хоча в XVII ст. рішення покинути чи повалити суверена приймалося в Європі досить часто, воно ніколи не було легким. Здебільшого його приймали найперші серед знаті, люди, яким доводилося багато втрачати — королівську прихильність, величезні статки, блискучу кар'єру, а часто й власне

життя. Ризик був надзвичайно великий. Оскільки приготування до цього вирішального кроку мали вестися конспіративно, антироялісти ніколи не знали напевно, на яку підтримку вони можуть розраховувати у своїй країні й за кордоном і наскільки ця підтримка надійна. Виступити проти свого монарха часто означало стрибнути в невідоме.

Рідко становище антироялістського провідника було таким складним, як Мазепине. Виступати проти царя мало сенс лише в тому разі, якщо Карл XII виграє війну. Але гетьман не міг знати наперед її наслідків. Тому метою його зносин із Карлом XII і Лещинським було домовитися з ворогами на випадок, якщо вони вийдуть переможцями. Своїми таємними переговорами Мазепа сподівався досягти не зобов'язань, а вибору.

Щоб мати можливість вибору, Мазепа вирішив якомога довше грати роль «найвірнішого царевого слуги». Водночас він намагався переконати Лещинського та шведів, що співчуває їхній справі. Свій план гетьман пояснював так: він хотів, аби поляки та шведи, «бачачи мою до себе прихильність, поворожому з нами не чинили і вогнем і мечем бідної України не спустошували, однак вірність мою до царської величності доти буду незмінно продовжувати, поки не побачу, з якою потенцією Станіслав до кордонів України прийде і яке буде війська шведського в державі московській просування [40].

Ця політика пристосування до обох сторін сама по собі була непростою, але Мазепине завдання ускладнювала ще й старшина. З одного боку, він мусив з'ясувати, чи підтримає вона його плани, а з іншого — не міг надто їй відкриватися, бо це загрожувало викриттям. Те, як він зумів оминути ці небезпеки, засвідчує його неабияку вправність у змовницькому ремеслі.

Найбільшим успіхом гетьмана було те, що за три роки існування змови в царя не виникло бодай тіні підозри. На це було кілька причин. Понад вісімнадцять років гетьман служив цареві вірою й правдою. Вже через це Петрові I важко було повірити, що гетьман на схилі віку змінить курс, якого дотримувався все життя. Проте Мазепа мав підстави остерігатися, що випливуть на поверхню конкретні докази змови. В Польщі гетьманові контакти з Лещинським по суті не були таємницею [41]. В Україні Москва постійно підбурювала старшину доносити на своїх начальників. І там, і там Мазепа мав багатьох ворогів, які раді були б прислужитися його падінню.

Цю проблему Мазепа розв'язував дотепно: він просто випереджав усіх можливих доносників [42]. При кожній нагоді він попереджував царя, аби той остерігався поляків, хоч би в якому таборі вони були, інформуючи про дійсні або вигадані

випадки їхньої невірності. Типовий приклад такої тактики — гра, що її Мазепа вів з Адамом Сенявським, найвпливовішим (і, можливо, найнадійнішим) із польських прихильників Августа II та Петра I [43].

Коли восени 1708 р. Мазепа остаточно вирішив перейти до шведів, він одчайдушно прагнув перетягти Сенявського на бік Карла XII, щоб забезпечити перемогу своїм новим союзникам. Задля цього гетьман мусив повідомити Сенявського про свої плани. Але це наражало його на загрозу викриття. Аби мати певність, що можливий донос Сенявського буде сприйнятий як перебільшення чи вигадка, Мазепа розповів цареві про дворушництво коронного гетьмана. Коли Сенявський після тривалого вагання вирішив залишитися вірним цареві і, як слід було очікувати, доніс на Мазепу, цар йому не повірив [44]. А з іншого боку, якби Лещинський спробував шантажувати його погрозою викрити їхні таємні контакти, гетьман міг указати на випадок із Вольським як доказ провокацій поляків і своєї непохитної відданості.

Гетьманову гру розгадав О. І. Дашков, царський посланець до Августа II. Очевидно, він послав до Москви кілька попереджень щодо Мазепи, але їх зігноровано. Після Мазепиного відступництва Дашков із деякою втіхою заявив цареві: «А й перед цим моя правда була, перестерігав я про те досить: що ж, коли не зволили тому вірити» [45].

Та вершини свого макіавеллізму гетьман досяг у стосунках із генеральною старшиною. Перебільшуючи загрозу інтересам української козацької еліти з боку Москви, він провокував старшину, щоб та сама вимагала від нього шукати порозуміння зі шведами. Це давало змогу Мазепі діяти так, начебто він лише виконує колективну волю генеральної старшини. Коли цар зажадав, аби Мазепа з'єднався з російським військом, а гетьман уже вирішив, що не робитиме цього, він, однак, спитав «поради» в генеральної старшини. Як і слід було сподіватися, вона наполягала, щоб гетьман знехтував наказ царя. А коли шведи наблизилися й Мазепа вдав, нібито вагається, провідні полковники почали нестямно благати його приєднатися до шведського короля. В такий спосіб гетьман майстерно вплутував генеральну старшину й випробовував її рішучість.

Але, «поступаючись» бажанням старшини, Мазепа наполягав на одній умові: планування та виконання всієї змови він залишав за собою. Весь задум він відкрив своїм урядовцям лише тоді, коли визнав за доцільне. На випадок, коли б хтось із його спільників надумав викрити його, гетьман міг бути в своїх попередженнях брутально відвертий. «Дивись, Орлику,— сказав він своєму писареві,— щоб ти мені дотримав

вірності, знаєш ти, в якій я у царської величності милості; не заміняють там [у Москві] мене за тебе: я багатий, а ти вбогий, а Москва гроші любить; мені нічого не буде, а ти загинеш» [46].

Незважаючи на ці остороги, два провідних члени старшини порушили єдність і восени 1707-го й навесні 1708 р. донесли цареві про змову. Генеральний суддя Василь Кочубей і полтавський полковник Іван Іскра мали на те як політичні, так і особисті причини [47]. Свавільні дії гетьмана викликали невдоволення деяких визначних членів еліти, й шанований і впливовий Кочубей став ватажком невдоволених. Тертя між Кочубеєм і Мазепою посилила давня звичка гетьмана упадати за жінками. 1704 р. гетьман, якому невдовзі мало виповнитися шістдесят п'ять, почав проти волі батьків залицятися до шістнадцятирічної Кочубеєвої дочки Мотрі [48].

Ситуація загострилася восени 1707 р., коли Кочубей за підтримки Іскри подав цареві докладний список із 33 пунктів, що засвідчували Мазепині таємні контакти з ворогом [49]. Коли вони повторили свої звинувачення наступної весни, цар викликав їх на допит. Легко уявити тодішній Мазепин страх і паніку. Впевнені, що зможуть довести цареві слушність своїх звинувачень, Кочубей та Іскра прибули до його штаб-квартири під Смоленськом. Але вони жорстоко прорахувалися. Петро I поставився до їхнього доносу як до ще однієї набридливої спроби бунтівливої старшини очорнити його вірного гетьмана. Після тортур цар засудив Кочубея та Іскру до смертної кари й послав їх на страту Мазепі, виявивши тим самим до нього свою особливу прихильність [50].

Хоча гетьманові й цього разу вдалося уникнути викриття, справа Кочубея та Іскри дуже похитнула його впевненість. Мазепа був переконаний, що тепер цар його підозрює й лише чекає слушного моменту, щоб заарештувати. Тому він намагався будь-що уникнути з'єднання з царевим військом. Він навіть удав, що помирає. (Мазепа й справді був хворий, але не так серйозно, як удавав.)

Восени 1708 р. тиск на гетьмана далі наростав. Після того, як шведські і російські армії зійшлися в Україні, далі ухилятися стало неможливо. Коли 23 жовтня небіж гетьмана Андрій Войнаровський примчав, захекавшись, із російського табору й повідомив, що Меншиков із великими силами кавалерії йде на нього, Мазепа «зірвався як вихор». Зібравши всі наявні війська, він рушив до шведських позицій. Про смерть тепер було забуто.

Під час переговорів зі шведами Мазепа запевняв, що, з'єднуючись із Карлом XII, приведе з собою 30 тис. козаків. Проте коли настав вирішальний момент, гетьман мав у своєму розпорядженні тільки сім тисяч. Решта військ за царевими

наказами були розкидані по декількох фронтах [51]. Залишивши три тисячі чоловік захищати свій улюблений Батурин, Мазепа вирушив до шведського табору лише з чотирма тисячами.

Перед самою зустріччю зі шведами гетьман вишикував козаків і вперше повідомив їх про свої наміри. У своїй промові Мазепа знову описав кривди, що їх завдала українцям Москва — обмеження козацьких прав і свобод, плани змінити козацький устрій і вигаданий план переселити українців за Волгу. Далі гетьман сказав, що «не знайшов іншого способу врятувати себе, як удатися до великодушності шведського короля. Він зобов'язується шанувати наші права та вольності і захищати їх від усіх тих, що на них зазіхають і далі зазіхатимуть. Браття! настав наш час, скористаймося з нагоди, відомстімо москалям за їх довгочасне насильство над нами, за всі вчинені ними жорстокості й несправедливості, збережімо на майбутні часи нашу свободу і права козацькі від їхніх зазіхань!» [52].

Козаки відповіли мовчанкою, вони були зовсім спантеличені. Лаяти москалів і скаржитися на них було одне, але пристати до чужинців і до того ж «єретиків» — зовсім інше. Нараз стало очевидним, що успіх змови — її непогано пильнована таємність — був також її хибою: козаки та, як виявилося згодом, маси українців були зовсім не готові до такого радикального повороту подій. Хоча козаки пішли за гетьманом, вони зберігали вичікувальну поставу.

Якщо Карл XII і був розчарований невеликою кількістю козаків, що приєдналися до нього, він цього ніяк не виказав. Мазепу та інших козацьких достойників — більшість генеральної старшини й головних полковників — прийнято з належною повагою. На врочистій вечері шведські генерали й міністри юрмилися довкола славетного Мазепи. Гетьман, із його вишуканими манерами придворного європейського (польського) гатунку, справив на них велике враження. Шведські оглядачі зауважували, що, судячи зі стилю та змісту розмов, які велися латиною, гетьман був людиною неабиякої освіти та розуму[53]. Карл XII міг утішати себе, що хоча він не здобув великого союзницького війська, зате матиме досвідченого радника й фахівця в українських і російських справах.

БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНУ

З «великим здивуванням» довідався Петро I про «вчинок нового Юди, Мазепи, який після двадцяти одного року вірності мені, вже стоячи однією ногою в могилі, став зрадником свого народу». Разом із шоком прийшла невідомість. Які масштаби повстання? Як реагуватимуть українські маси? Але й Мазепа також не був певний щодо підтримки. Про змову знала тільки генеральна старшина. Решта старшини й козаки не знали нічого. Ясно було одне: протягом найближчих місяців постава українського населення могла вирішити долю майбутнього зіткнення між росіянами та шведами.

ПЕРША РЕАКЦІЯ ПЕТРА I

Росіяни оговталися швидко. Особливо ефективними були швидкі й рішучі заходи Меншикова. Прибувши до Батурина ще того самого дня, коли гетьман виїхав звідти, Меншиков зрозумів, що сталося, й негайно наказав своїм військам штурмувати місто. Здобувши його після жорстокого двогодинного бою, Меншиков віддав наказ повністю зруйнувати місто й вирізати всіх його жителів. Знищено близько шести тисяч чоловіків, жінок і дітей. Доля Батурина справила бажане враження. Новина про Мазепин перехід на бік шведів ширилася Україною разом із жахливими розповідями про те, що сталося в Батурині [1]. Можливо, саме тоді багато можливих мазепинців переглянули своє рішення піти за гетьманом.

Коли після початкового замішання дещо прояснилося, Петро I зрозумів, що на бік ворога перейшло не так багато старшин, як він спершу боявся. Проте він послав в Україну десять драгунських полків [2]. На відміну від залог, ці полки стояли серед козаків по селах. І перебували вони в країні постійно. Їхнім командирам надано право під приводом пошуку підривної діяльності та зради втручатися в місцеві справи й не зважати на козацьку владу.

За кілька тижнів по прибутті в Україну командири російських полків установили в країні режим терору. Конфіскації власності, допити, страти й заслання стали долею кожного, хто бодай найменшою мірою був пов'язаний із Мазепиною «зрадою», й навіть запідозрених у несхвальних висловлюваннях щодо царя. Справжніх чи підозрюваних мазепинців привозили до Лебедина, де їх допитували чиновники спочатку Польової, а потім Посольської канцелярій [3]. У Лебе-

дині зібрано також родичів усіх відомих мазепинців; згодом їх вислано до Москви. Щоб заохотити донощиків, цар винагороджував їх землею заколотників, що втекли або були заарештовані. За місяць після Мазепиного відступництва терор повністю упокорив українське суспільство. Вже ніколи гетьман і його старшина не повстануть проти царя.

Але водночас із цими застрашувальними заходами цар застосовував до української еліти м'який підхід. Першого листопадового тижня Петро I наказав своїм командирам «полковників і старшину... якомога ласкавіше закликати й казати їм, аби вони негайно їхали... для обрання за правами та вольностями своїми вільними голосами нового гетьмана» [4]. 11 листопада в Глухові старшина обрала своїм гетьманом літнього стародубського полковника Івана Скоропадського. Цареві це не дуже сподобалося, оскільки Скоропадський був тісно пов'язаний із Мазепою, але, не бажаючи дратувати вірної старшини, він прийняв її вибір [5]. Одначе відразу ж після перемоги під Полтавою старий спосіб нагляду над гетьманом за допомогою Малоросійського приказу було змінено. 29 липня 1709 р. до гетьманського двору призначено постійного російського резидента (спочатку його названо міністром, аби додати йому більшої ваги в зносинах із гетьманом). Перший резидент (стольник А. Ізмайлов) мав невеликий штат, під його командою перебували один, інколи два драгунські полки.

Ізмайлов привіз із собою два пакети інструкцій: офіційний і таємний [6]. У першому з них резидентові наказувалося бути при Скоропадському «для своїх, Великого Государя, справ і порад... дивитися йому, Ближньому Стольнику, разом із Паном Гетьманом, щоб увесь Малоросійський край був у спокої і в покорі Великому Государеві» [7]. Крім того, Ізмайлов зобов'язувався пильно слідкувати за всіма зовнішніми контактами гетьмана, приймати разом із ним усіх посланців і листи з-за кордону, надсилати копії цих листів цареві й за жодних обставин не дозволяти гетьманові відповідати на ці листи без царевих наказів. Тим часом у таємних інструкціях резидентові наказувалося «дивитися пильно, щоб як у ньому, Гетьмані, так і в старшині та в полковниках ніякої схильності до зради чи підбурювання народу... не було» [8]. Ізмайлову сказано, що в разі потреби він може використовувати російські полки в Україні на свій розсуд. Одначе тут ми випереджуємо плин подій. Зазначимо ще раз, що до Полтавської битви Петро I, караючи відкритих прихильників Мазепи, остерігався створити враження, що він планує обмежити українські права й привілеї.

ПРОПАГАНДИСТСЬКА ВІЙНА

Обрання Скоропадського супроводжувалося двома майстерними пропагандистськими заходами. Якщо самого Мазепу не можна було покарати, то можна було принаймні очорнити його ім'я. З цією метою влаштовано дві церемонії. 5 листопада, перед виборами, Меншиков проволік зображення Мазепи вулицями Глухова до спеціально спорудженого ешафоту. Там він зачитав список гетьманових злочинів, зірвав із його зображення стрічку св. Андрія, після чого воно було повішене. Копіюючи західну практику заочної страти, Петро I хотів тим самим підкреслити жахливість злочину, вчиненого Мазепою проти свого суверена [9].

Церемонія, що відбулася відразу після виборів, справила на глибоко релігійні українські маси ще більше враження. Вона мала показати, що Мазепа вчинив гріх і супроти Бога. Цього разу були присутні Петро I і весь його почет. За спеціальним наказом царя скликано всіх українських прелатів. Після призначення Скоропадського все зібрання вирушило до церкви, де в ладановому тумані й під звуки похмурих гімнів тричі проголошено анафему імені Мазепи. Того самого дня в Успенському соборі в Москві в присутності царевича Олексія та провідних бояр подібну церемонію провів Стефан Яворський, колись близький друг Мазепи, а тепер найвища церковна особа в країні [10].

Згадані церемонії мали великий розголос. Широкі маси українського населення долучилися до хору осуду, й протягом століть українські селяни не згадуватимуть імені Мазепи без епітета «проклятий».

До, під час і після глухівських подій Петро I видав низку відозв, що ганьбили Мазепу та його шведських і польських союзників. Вони відповіли тим самим. Коли взимку дещо сповільнилися військові операції, в Україні почалася інтенсивна «війна маніфестів» [11].

Шведи до такого конфлікту приготувалися. Щоб видавати, як їх називали росіяни, «спокусливі листи до населення», вони привезли з собою друкарський верстат із кириличним шрифтом [12]. Готувати маніфести було доручено Олафові Гемерліну, одному з королевих міністрів, колишньому професорові Дерптського університету, якого вважали фахівцем у східноєвропейських справах.

Деякі шведські відозви проникли в Україну ще до Мазепиного відступництва і, з огляду на поширене невдоволення росіянами, трохи занепокоїли Петра I. А коли Мазепа перейшов до шведів і забезпечив їх численними агентами, які, маскуючись під купців, музик і жебраків, почали широко

розповсюджувати шведську пропаганду, проблема загострилася. Цар посилав в Україну укази із закликом до населення «закрити вуха до цих спокусливих листів». За розповсюдження шведських маніфестів російські власті страчували на місці. В багатьох містах України відбувалися прилюдні спалення цих листів (що почасти пояснює, чому так мало з маніфестів уціліли) [13].

Меншиков переконував царя боротися зі шведською пропагандою, видаючи власні маніфести: «...Раджу, що в таку лиху годину належить тутешній простий народ утвердити вселякими обіцянками, через публічні універсали описавши всі його, гетьманські, до цього народу злочини і кривди, щоб ні на які його принади не схилялися» [14]. Невдовзі після цього цар наказав друкарям Печерської лаври в Києві підготувати масові видання його маніфестів (у деяких випадках друкувалося майже п'ять тисяч примірників) [15]. Їх читано в усіх містах і селах, що перебували під владою росіян. Упродовж місяців кожна сторона бомбардувала населення своїми аргументами. Ніколи раніше за «серця й уми» українців не велася така жорстока боротьба.

У пропагандистській війні 1708—1709 рр. постали три головні питання: 1) Мазепині мотиви; 2) небезпеки, що загрожували Україні; 3) релігійний аспект відступництва. В своїх маніфестах цар уперше висловив думку, яка пізніше повторювалася в традиційній російській, радянській і навіть у західній історіографії. Мазепині дії, стверджував він, були зумовлені суто особистими, егоїстичними міркуваннями. Петро I доводив, що старий гетьман бажав повернути Україну в «польське рабство», за що мав згодом одержати від поляків князівство. На лихо для Мазепи, росіяни перехопили один із його листів до Лещинського, де йшлося про відносини України з Польщею. Компрометуючі витяги з нього з'явилися в царевому маніфесті. Крім того, гетьмана звинувачувано в тому, що він обкладав населення незаконними повинностями й податками, використовуючи їх задля власних потреб. За наказом Петра I ці податки скасовано. В такий спосіб цар хотів перекласти народне обурення війною з себе на Мазепу [16].

Гетьман намагався спростувати ці звинувачення. У присягах, що їх він складав перед своїми спільниками та перед запорожцями, а також у маніфестах, гетьман клявся, що діяв не задля власної вигоди, а задля добра всієї України [17]. (У листі від 26 жовтня 1708 р. Меншиков писав цареві: «Коли він це зробив, то не для однієї своєї особи, але й заради всієї України») [18]. Чому, питав гетьман, він, старий, хворий, без жінки та дітей, мав би так ризикувати? Пристати до шведів, заявляв

він, його змусило дедалі обтяжливіше російське ярмо. Слідом за цим перелічувалися кривди, що їх завдали чи могли б завдати росіяни: небезпека реформування козацького устрою та розселення українців за Волгою і, найважливіше, цілеспрямована ліквідація українських прав і вольностей.

Як і слід було очікувати, обидві сторони проголошували, що діють задля добра України. В одній зі своїх найбільш тиражованих відозв Петро I заявляв: «Ми можемо без сорому твердити, що жоден народ під сонцем не може похвалитися такими свободами та привілеями... як із Нашої, Царської Величності, милості малоросійський, бо жодної копійки в казну Нашу в усьому Малоросійському краї з них брати Ми не велимо, а милостиво їх доглядаємо зі своїми військами й утриманням. Малоросійський край, святі православні церкви та монастирі і міста й житла їхні від бусурманського та єретичного наступу обороняємо» [19]. Скоропадський у своїх маніфестах також заперечував думку про те, що «Москва, тобто народ великоросійський, нашому народові малоросійському завше ненависна», і додавав, що цар «із уст милостивим словом і в Грамоті своїй Монаршій, за підписом власної руки, зберігати вольності і права наші милостиво гарантувати пообіцяв» [20].

Шведи також втрутилися в риторичну сутичку. Оплакуючи «сумний стан» українців під російським пануванням, Карл XII обіцяв «із Божою поміччю... захищати й обороняти цю пригноблену націю, доки вони скинуть московське ярмо й повернуться до своїх давніх вольностей» [21].

В одному зі своїх останніх універсалів Мазепа навів ще одну причину, що спонукала його вирвати український народ з-під «невигідного, нещасного й безперспективного заступництва москалів» [22]: цар зобов'язаний був захищати Україну від руйнування, проте він не тільки не зміг виконати свій обов'язок щодо України, а й російську землю залишив беззахисною перед вторгненням шведів. Перед своїм відступництвом, на початку 1708 р. Мазепа був украй розчарований, коли, попросивши в Петра I 10 тис. російських солдатів, почув у відповідь: «Не тільки 10 000, але й десять чоловік не можу дати: як можете, самі боронітеся». Якщо цар не міг чи не хотів захищати Україну, то це мусив робити Мазепа єдиним доступним для нього чином: змінивши цареве заступництво на заступництво шведського короля. Оскільки скидалося на те, що шведи мають більше шансів виграти війну, то ця зміна суверена здавалася Мазепі найкращим способом захистити «бідну, нещасну Україну» [23]. І за це, скаржився гетьман, він замість вдячності одержав від своїх співвітчизників хулу.

Але, мабуть, найдієвішими аргументами були релігійні, що найкраще грали на почуваннях мас. Тут Петро I мав відчутну перевагу. Спілка з лютеранами-шведами й католиками-поляками наражала Мазепу на звинувачення у зраді православ'я. Аби підкреслити це, російська пропаганда поширювала перебільшені чутки про те, що шведи, певно, за Мазепиною порадою, тримають коней у православних церквах, оскверняють святі місця. Гетьмана звинувачували також у змові з метою запровадити в Україні ненависну унію з Римом [24].

Намагаючися спростувати ці звинувачення, Мазепа та шведи висунули деякі надумані контрзвинувачення. Вони заявляли, що цар веде з папою таємні переговори, маючи на меті придушити грецьку віру й запровадити в своїх землях католицтво. За доказ мало правити вигадане відкриття в Москві єзуїтських шкіл. Мазепа також додавав: якщо великий Хмельницький міг звернутися по допомогу проти ворогів України до невірних турків, то просити в християнського монарха, такого, як Карл XII, допомоги проти «наших вічних ворогів, москалів», певна річ, цілком припустимо. Багато з його агентів послано в Україну зі спеціальним наказом переконувати населення, що гетьман «діяв за віру» [25]. Але позаяк керівники церкви стояли на боці царя, а сам Мазепа зв'язався з католиками й лютеранами, то йому нелегко було довести українським масам, що він діє в інтересах православ'я.

Протягом місяців по всій Україні лунали риторичні залпи. «Війна маніфестів» покликана була розголосити, які вартості обстоює кожна сторона. Але більше переконували українців чинники конкретніші, ніж пропаганда.

ХТО В УКРАЇНІ ПІДТРИМУВАВ ЦАРЯ

Невдовзі після Мазепиного відступництва стало очевидним, що більшість українців вибирають статус-кво, тобто лояльність цареві. Заважила, безумовно, та обставина, що більшість території України була окупована російським військом. Меншиков наказував видавати кожного, хто мав бодай якийсь зв'язок із ворогом. Неабияк застрашили людей різанина в Батурині й страти мазепинців у Глухові та Лебедині. Але не тільки ці запобіжні заходи пояснюють, чому Мазепа не зміг здобути широкої підтримки. Кожна частина українського суспільства мала свої особливі причини, що спонукали її залишитися лояльною цареві, а не стати на бік гетьмана.

Серед селян і простих козаків Мазепа ніколи не був популярним [26]. Козакам не подобалися його аристократичні звички й манірність, а крім того, ще задовго до 1708 р. ходили чутки про його пропольські симпатії. Подейкували навіть, що він таємний католик. Але це невдоволення живили речі глибинніші, ніж гетьманові манери. Українська старшина, як і знать усіх країн Східної Європи, встановлювала, особливо протягом Мазепиного двадцятиоднорічного гетьманування, повний соціально-економічний і політичний контроль над селянами й навіть козаками. Як провідник цієї еліти й найбагатша людина в країні, Мазепа був на передньому краї даного процесу. Він уособлював піднесення еліти та її прагнення панувати над рештою українського суспільства. Тому коли цареві маніфести зображували гетьманову угоду з Лещинським як спробу «повернути Україну в польське рабство», вони знаходили в українських масах відгук. Глибинне соціальне напруження в українському суспільстві діяло, як це часто бувало в минулому, на користь царя.

Проти гетьмана та його шведських союзників працювала й природна ксенофобія мас, яку посилювали їхні глибокі релігійні почуття. Іноземні спостерігачі в Москві зауважували, що «навряд чи є народ, більш нетерпимий у своїй вірі, ніж українські козаки» [27]. Тривале релігійне переслідування в Речі Посполитій зробило українців надзвичайно чутливими до релігійних питань. Через це Мазепин союз із лютеранами-шведами й особливо з католиками-поляками з табору Лещинського — будь-який союз, спрямований проти одновірців — був для багатьох українців украй огидним.

Іронія долі полягає в тому, що саме Петро I протягом усього періоду свого правління не виказував до православ'я жодної поваги. І саме Мазепа був, мабуть, найщедрішим жертводавцем, якого будь-коли мала православна церква в Україні [28]. Навряд чи була в країні велика церква або монастир, що їх гетьман не збудував або не відновив. Деякі вірогідні оцінки показують, що він витратив на побудову церков і монастирів понад мільйон золотих. Крім того, гетьманова мати була ігуменя, в монастир пішла сестра, і сам він мав тісні зв'язки з українськими ієрархами. Варлаам Ясинський, Лазар Баранович, Стефан Яворський і особливо Йоасаф Кроковський були його особистими друзями. Тому гетьман міг сподіватися на деяку підтримку з боку українського духовенства. Але він її не здобув. Від 1686 р. українська церква підпорядковувалася московському патріархові й саме з Москви одержувала накази. До того ж більшість українсь-

ких церковників не хотіли ризикувати можливістю зробити в Росії, як багато хто із їхніх колег, блискучу кар'єру. Нарешті, духовенство було шоковане Мазепиною співпрацею з єретиками-лютеранами та ненависними католиками. Тому воно слухняно скорилося царевим наказам і лаяло свого колишнього патрона.

Не міг гетьман очікувати підтримки й від міщан [29]. І тут його справі шкодили глибинні соціально-економічні суперечності в українському суспільстві. Молода козацька еліта, що здобувала дедалі більшу владу, прагнула зміцнити свій вплив у містах, обмежуючи їхню автономію й зазіхаючи на торговельні привілеї. Загалом гетьмани, в тім числі й Мазепа, підтримували старшину. Міста не мали іншої ради, окрім просити в царя допомоги від утисків крайової еліти. Оскільки це відповідало їхнім інтересам, царі милостиво гарантували права міщан. Саме ця залежність від царів виключала будь-яку істотну підтримку Мазепи та його старшини міщанами.

І Петро І, і Мазепа усвідомлювали, що вирішальний суспільний елемент в Україні складали 800—1000 родин старшини. Саме на їхню підтримку Мазепа розраховував найбільше, оскільки він щедро обдарував старшину при поділі громадських земель [30]. До того ж цар порушував козацькі права та вольності. А ідея приєднання до польсько-литовської Речі Посполитої приваблювала старшину тим, що вона розраховувала здобути такі самі широкі привілеї, які мала польська шляхта. Тому не дивно, що майже всі вищі урядовці Гетьманщини пішли за Мазепою до шведського табору [31]. Одначе переважна більшість старшини, яку гетьманів крок заскочив зненацька, зайняла вичікувальну позицію.

Хоча цар одержував повідомлення, що багато хто зі старшини підтримує гетьмана, він вирішив, після застрашувальних акцій у Батурині, Глухові й Лебедині, схилити козацьку еліту на свій бік «ласкою». Тих, хто лишився вірним йому чи принаймні не пішов за Мазепою, Петро І щедро наділяв сконфіскованою землею й призначав на посади, що їх раніше обіймали мазепинці [32]. Вжито також заходів, аби переманити назад ту частину старшини, яка перейшла до шведів. Цар оголосив, що кожного, хто повернеться до його табору протягом місяця після відступництва, він простить і поверне йому всі землі й посади.

Переконавшися, що події розвиваються невдало для шведів, дехто з найближчих спільників Мазепи пристав на цареву пропозицію. Миргородський полковник Данило Апостол і генеральний хорунжий Іван Сулима втекли зі шведського

табору. Невдовзі до них приєдналися сердюцький полковник Гнат Галаган і корсунський — Андрій Кандиба. Планували перекинутися й інші члени Мазепиного оточення (деякі з них зробили це під час Полтавської битви). Багато хто з тих двохтрьох тисяч козаків, яких Мазепа привів до шведів, втекли ще раніше, ніж ці старшини. Роздратовані цими втечами, шведи поставили озброєну сторожу — під виглядом почесної охорони — довкола деяких із членів генеральної старшини, що вагалися. Шведські генерали почали сумніватися в надійності своїх нових союзників.

Цікавий випадок трапився під час Апостолового переходу до росіян [33]. Суворо попередивши полковника («дивись, Апостоле, не здумай дурити мене так, як Карла»), цар прийняв його добре. Апостол привіз із собою листа від Мазепи, де той пропонував привести в цареві руки Карла XII в обмін на повне прощення для себе самого. Спершу росіяни повірили в щирість цієї пропозиції й відповіли прихильно. Але невдовзі вони перехопили Мазепині листи до Лещинського, які свідчили, що гетьман не має наміру зраджувати шведського короля. Переконавшися, що хитрий Мазепа просто намагається збити їх із пантелику, цар та його міністри припинили листування. Наскільки серйозною була Мазепина пропозиція, ми, мабуть, ніколи не дізнаємося.

Ще однією ознакою того, що становище шведів погіршується, була дедалі більша ворожість до них українських селян. Спочатку шведи дбали про те, щоб не викликати спротиву населення, й за потрібну їм провізію пропонували гроші. Проте коли селяни відмовляли, шведи змушені були забирати потрібне силоміць. Це призводило до сутичок, які навесні 1709 р. переросли в широку партизанську війну [34]. Цар підбурював селян нападати на шведів, пропонуючи за захоплених ворожих офіцерів винагороду: 2000 рублів — за генерала, 1000 — за полковника й аж до 5 рублів за рядового. «За вбивство кожного ворога, за явним свідченням», плачено три рублі [35].

Ще більше посприяла налаштуванню селян проти шведів спроба наступу останніх на Слобожанщину [36]. Ці землі лежали між Росією й Україною, і хоча офіційно вони належали до Росії, 100 тис. із їхнього 120-тисячного населення були українцями. Головна мета цієї операції полягала в тому, щоб розвідати підступи для планованого наступу на Москву. Шведи сподівалися також, що такий удар по власне російських землях спонукає донських козаків і неросійські народи Поволжя пристати до їхнього війська.

Однак операція зазнала невдачі. Вважаючи Слобожанщину ворожою територією, шведи ввійшли туди, як вони самі заявля-

ли, «вогнем і мечем». Усі села в семимильній смузі знищено, а багатьох їхніх мешканців спалено. Через це багато слобожанців пішли в партизанські загони, які вбивали шведських солдатів, що відстали від своїх частин, нападали на патрулі, порушували комунікації. До того ж раптова відлига зробила дальший наступ майже неможливим. Карл XII змушений був відкликати свої експедиційні частини. Але партизани рушили за ними до Гетьманщини, й боротьба проти шведів там також посилилася. Вочевидь, Україна не давала шведам спокою та підтримки, яких вони сподівалися.

МАЗЕПА ТА ЗАПОРОЖЦІ

Не все в Україні складалося на користь Петра І. Мазепа також досяг значних успіхів, що неабияк стурбувало росіян. У квітні 1709 р. він зумів перетягти на свій бік і на бік Карла XII запорізьких козаків.

Була в цьому певна іронія. Упродовж майже двадцяти років між гетьманом і запорожцями не було згоди. Існували глибокі соціально-економічні та політичні суперечності між гетьманом і аристократичною елітою, що правили осілим Лівобережжям, і військовим братством на Січі [37]. Симпатії запорожців були на боці нижніх соціальних верств Гетьманщини, що зумовлювалося їхнім соціальним складом. Їх також обурювали спроби гетьмана й старшини розширити своє соціально-економічне панування.

Запорожці пишалися з того, що були спілкою вільних людей, які живуть згідно з власними правилами й інтересами. Сам цар часто нарікав на те, що коли він воює з татарами чи турками, запорізькі козаки з ними торгують і співпрацюють, й навпаки, коли в Москви з мусульманами мир, запорожці нерідко нападають на Крим чи турецькі міста на Чорному морі. Натомість запорожці обурилися, коли наприкінці 1690-х років Петро І наказав збудувати в пониззі Дніпра й на річці Самарі, на межі традиційних запорізьких земель, низку російських фортець. Російська присутність не влаштовувала запорожців, бо вони боялися, що росіяни втручатимуться в їхні справи [38]. І на Мазепу січовики чи не найбільше гнівалися за його плазування перед Москвою, яке, з огляду на її наполягання на абсолютному послухові, становило для них загрозу. Лише коли Мазепа порвав із царем, запорізькі козаки відчули, що вони зможуть знайти з гетьманом спільну мову.

З прибуттям шведів в Україну стратегічне значення запорожців помітно зросло. Січ контролювала шляхи до Криму

й Османської імперії (саме в цей час поширювалися чутки, що Карл XII прагне укласти з Портою союз), а також до Правобережжя та Дону. Серед українських козаків запорожці уславилися як запеклі бійці, і 10-тисячне військо, що його могла зібрати Січ, дуже придалося б тій стороні, яку вони вирішили б підтримати. До того ж запорожці мали великий вплив на українські маси. Тому не дивно, що протягом зими 1708-го й весни 1709 р. і Петро I, і Мазепа відчайдушно намагалися перетягти їх кожен до свого табору.

Умовляючи запорожців, обидві сторони використовували однакову тактику. Вони засипали Січ листами й відозвами, де повторювалася звичайна риторика, але Петро I, окрім того, надсилав копії раніших листів Мазепи до нього, в яких той скаржився на «проклятих собак» (тобто запорожців), а Мазепа, в свою чергу, повідомляв, як часто цар говорив йому про свій намір знищити «впертих запорожців». Обидва посилали до них делегації, які мали промовляти перед радою й пропонували запорізькому керівництву добрячі хабарі [39].

Як це нерідко бувало, думки на Січі поділилися. Влаштованіші старики не бажали ризикувати й воліли залишитися на боці царя, а молодші й войовничіші молодики схилялися до антиросійського курсу. В таких випадках вирішальне слово зазвичай належало кошовому.

Запорізьким кошовим тоді був Кость Гордієнко [40] — одна з найяскравіших постатей в історії Січі. Людина сильної волі й рішучої вдачі, він часто вступав у конфлікт із Мазепою (останній кілька разів намагався вбити його). Та хоч як Гордієнко не любив Мазепи, росіян він ненавидів іще більше. Кошовий був переконаний, що централізаторська політика Москви становить для Січі більшу небезпеку, ніж аристократичні нахили Мазепи. На одній із важливих рад Гордієнко образив російських посланців і відправив їх назад до царя з довгим переліком скарг запорожців на Москву. Згодом ухвалено приєднатися до Мазепи та шведів. У березні 1709 р. укладено згадувану вже угоду між Мазепою й запорожцями, а в квітні ще одну — між українцями та Карлом XII [41].

Скоро рішення запорожців дало свої наслідки. В південній частині Гетьманщини, особливо в найближчому до Січі Полтавському полку, спалахнули антиросійські заворушення. Загони озброєних селян і козаків, кількістю до 15 тис., викликали значні хвилювання в краю. Ряд містечок — Переволочна, Келерберда, Маячка, Новий Санжар — став на бік запорожців. У деяких фортецях і містах знищено російські залоги. Зробивши засідку, запорожці дощенту розбили три російських полки (115 здобутих у цій сутичці полонених послано Карлові XII на знак поваги). Командувач російських військ у краю генерал

Ренн 30 березня писав цареві, що «тут від тих зрадників великий вогонь розгорається, який треба заздалегідь гасити» [42].

Акції запорожців мали велике дипломатичне і стратегічне значення. На Дніпрі козаки тримали велику флотилію човнів, здатну перевезти зараз три тисячі чоловік. Вона могла стати у великій пригоді шведам, які сподівалися одержувати з заходу підкріплення. Запорожці також запевнили Карла, що мають добре сполучення з Польщею і, що дуже важливо, з Кримом і Туреччиною.

Оскільки Карл XII зіткнувся з великими труднощами, зв'язки з такими потенційними союзниками, як кримські татари й турки, набували дедалі більшого значення. В іншому розділі цієї книги причетність до боротьби в Україні Кримського ханства та Порти розглядатиметься детальніше. Тут зауважимо лише, що навесні 1709 р. і шведи, й кримські татари за намовою Мазепи серйозно розглядали можливість союзу. Справді, в середині березня, коли запорожці ще вагалися, на чий бік стати, вони одержали листа від хана Девлет-Гірея. Хан закликав їх приєднатися до Мазепи та шведів і обіцяв допомогу в разі потреби. Щойно запорожці стали на бік Карла XII, вони негайно відправили посланців до кримських татар, аби ті наслідували їхній приклад [43].

Запорізько-кримський зв'язок є типовим для Карлових союзів на Сході: це була ланцюгова реакція, де кожен союз прокладав шлях іншому. Лещинський установив зв'язок з Мазепою, гетьман переконав запорожців пристати до шведів, Січ уможливила союз із Кримським ханством, а це, в свою чергу, зробило б імовірнішою угоду з Портою.

Маючи широкі зв'язки й великий досвід, Мазепа всіляко сприяв шведам у пошуку нових союзників. Добре знаючи про те, що на окраїнах царевих володінь люд ставиться до Москви вороже, гетьман подумував про союз усіх протиросійських елементів на півдні. Передбачалося залучити до нього козаків самого Мазепи, запорожців, кримських татар, донських козаків (запорожці підтримували тісні зв'язки з людьми К. Булавіна, а згодом — І. Некрасова), башкирів, калмиків і кубанських черкесів [44]. Цей амбітний план був, мабуть, першою спробою практичної реалізації задуму про утворення антимосковського блоку «меншин» у новопосталій Російській імперії та довкола неї. Вже восени 1708-го та в перші місяці 1709 р. гетьман послав делегації до Криму (Д. Болбота, а згодом К. Мокієвського і Ф. Мировича), на Січ, на Дон і, можливо, до некрасовців на Кубань [45]. Брак часу, а також намагання декого з цих людей зайняти вичікувальну позицію зашкодили створенню союзу. Одначе приклад було показано, й за

кілька років по тому Мазепин наступник, гетьман у вигнанні Пилип Орлик намагатиметься сформувати далекосяжну протиросійську коаліцію.

Доступ до всіх потенційних союзників забезпечували запорожці. Це добре усвідомлювали не лише Мазепа та Карл XII, але також і Меншиков та Петро І. Цар і його фельдмаршал погоджувалися, що оскільки спроби втримати запорожців «ласкою» зазнали невдачі, треба вжити суворіших заходів, аби знешкодити наслідки їхнього відступництва. 12 квітня близько двох тисяч росіян під командуванням бригадного генерала П. Яковлєва вирушили Дніпром униз, щоб зруйнувати Січ.

Спочатку росіяни взяли запорізьку твердиню в Переволочній, де вирізали понад тисячу мешканців і знищили козацьку флотилію. Потім поволі рушили далі вниз і 7 травня почали облогу Січі. Перші спроби виявилися невдалими, росіяни зазнали значних втрат. Лише коли прибув із великим загоном українських козаків Гнат Галаган, який незадовго перед тим пішов од Мазепи і який добре знав Січ та її околиці, Яковлєв перейшов у наступ. Розуміючи, що не зможуть протистояти об'єднаним силам Яковлєва й Галагана, більшість запорожців уночі таємно покинула Січ, залишивши невеликий заслін із 300 чоловік. Наступного дня після запеклого бою Січ захоплено. За царевим наказом усі споруди й укріплення знищено, а полонених страчено. Деяких козаків прибито до дощок і пущено Дніпром на пострах їхнім товаришам. Цар люто помстився запорожцям. Видано наказ знищувати на місці і якнайжорстокіше кожного з них, хоч би де його схопили. Дізнавшись про падіння Січі, Петро І радісно вигукнув: «І тако останній корінь Мазепин, із поміччю Божою, викорінено» [46].

Зруйнування Січі справило таке саме враження, як і спалення Батурина. Знову була продемонстрована здатність царя покарати тих, хто завдав йому образи, й нездатність Карла XII захистити своїх прибічників. Знову знеохочено тих, хто подумував пристати до шведів. Хан Девлет-Гірей, усе ще заявляючи про бажання воювати проти росіян, відклав з'єднання своїх сил із Карловими. Зникли будь-які надії принадити донських козаків. Порта, якій росіяни відразу ж повідомили про свою перемогу, стала більше вагатися, чи варто допомагати шведам.

Оголошуючи про цю перемогу українському населенню, цар не торжествував із приводу свого успіху. Він розумів, що Січ була для простолюду місцем порятунку від здирств старшини. Тому 26 травня Петро І видав низку відозв, де намагався пояснити, чому запорожців треба було покарати, закінчивши заявою, що «запорожці самі винні в нещасті, яке

з ними сталося» [47]. Становище Мазепи та його прихильників виглядало перед Полтавою справді безрадісно.

* * *

28 червня 1708 р. відбулася Полтавська битва. Результат цієї битви, однієї з найвирішальніших у європейській історії, добре відомий [48]. Здобувши перемогу, Петро I не тільки завдав Карлові XII нищівного удару, але й водночас поклав край спробам шведів створити східноєвропейську імперію. Тим самим цар відкрив шлях до експансії власної молодої імперії, Оскільки про цю битву написано дуже багато, немає потреби зупинятися на ній докладно. Для нас важливіше з'ясувати, що сталося після Полтави з Карловими українськими союзниками.

Можна уявити собі, як приголомшений був Мазепа, коли стало ясно, що битву програно: всі його ретельно розроблені плани зазнали краху, і його особиста доля, якби він потрапив до рук росіян, була б жахливою. Не дивно, що коли шведський король, не змирившись із поразкою, хотів знову кинутися в бій, саме гетьман настійливо переконував його тікати. Відступ уцілілих шведських і козацьких сил до дніпровської переправи в Переволочній був досить організованим [49]. Але на переправі втікачів наздогнала кавалерія Меншикова. За кілька годин після Карла Мазепа з добірними силами (близько тисячі шведів і дві тисячі козаків) перетнув Дніпро й далі втікав до турецького кордону. Близько 13 тис. здеморалізованих шведів і майже 3 тис. українців здалися в полон. Кількасот запорожців, розуміючи, яка доля на них чекає,— схоплених запорожців насаджували на палі,— билися до смерті чи кидалися в Дніпро й тонули. До кінця дня шведське військо перестало існувати.

Не знаючи, що сталося в Переволочній, Карл із маленьким загоном, якому на п'яти наступали росіяни, 7 липня перетнув біля Очакова турецький кордон. Якби не допомога Мазепи та запорожців, переслідувачі, можливо, схопили б шведського короля [50]. Після деяких вагань турецькі власті надали їм притулок і запропонували перебратися ближче до Бендер, що були осідком сераскера (губернатора). Це ознаменувало початок так званого бендерського періоду в житті Карла XII та його шведських і українських спільників.

ЧАСТИНА ДРУГА

БЕНДЕРСЬКИЙ ПЕРІОД

Окрім того факту, що тут був осідок сераскера й головний сторожовий пост на неспокійному північному кордоні Османської імперії, ніщо не вирізняло Бендери, вкрите пилом, провінційне місто на Дністрі. Карл XII і його супутники сподівалися пробути тут недовго, маючи намір вирушити через Польщу до Швеції. Проте несподіваний швидкий наступ російських військ у Польщі змусив їх відкласти ці плани. Крім того, з Кримського ханства та Порти долинали дедалі гостріші протиросійські висловлювання. Тому король вирішив залишитися тут довше, маючи надію скористатися з такого перебігу подій. Але навряд чи хто з утікачів міг припустити, що вони зостануться в Бендерах на довгих п'ять років[1].

Хоча і сераскер, і мешканці міста прийняли його добре, Карл XII не поселився в самих Бендерах, натомість наказавши своїм людям спорудити табір у передмісті. Більшість українців зробили так само, отаборившись у Варниці, маленькому селі поблизу Бендер, за яких п'ятнадцять хвилин ходу від шведського табору. Через слабке здоров'я Мазепа зупинився в місті, де був кращий догляд. Однак генеральна старшина, частина якої почала схилятися до того, щоб покаятися перед царем, оселилася в Молдавії, в Яссах. Десь за дев'ять місяців після прибуття Карла XII колонія біженців у Бендерах зросла: долучилися кілька тисяч Станіславових прихильників, які під проводом київського воєводи Юзефа Потоцького пробилися з боями через Угорщину та Польщу, щоб з'єднатися зі шведським королем. Таким чином, за рік у Бендерах зібралося близько 8 тис. вигнанців. Із них 500 шведів (згодом їх кількість зросла до 1365), понад 2 тис. поляків і близько 4—5 тис.— українських козаків. Коли Карл XII почав знову встановлювати зв'язки з різними дворами Європи, місто набуло космополітичного характеру: дипломати, посланці, таємні агенти й військові перетворили Бендери на міні-центр

міжнародної дипломатії та інтриг. Карл XII та його союзники дедалі більше розглядали місто як базу, з якої сподівалися відшкодувати втрати, яких вони зазнали під Полтавою та Переволочною.

УКРАЇНЦІ В БЕНДЕРАХ: СКЛАД, УМОВИ, КОНФЛІКТИ

Українські емігранти поділялися на кілька різних груп. До однієї з них, найменшої за чисельністю, але найважливішої політично, належала старшина. Хоча дехто перейшов до росіян, близько 45 старшин із сім'ями й оточенням пішли за Мазепою у вигнання й утворили там козацький провід[2]. Серед них були деякі з найвидатніших представників української козацької еліти, зокрема гетьманів небіж і єдиний спадкоємець Андрій Войнаровський, писар Війська Запорізького Пилип Орлик, прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральний бунчужний Клим Довгополий, сини полтавського полковника брати Герцики, Іван Максимович, Ілля Ломиковський, Федір Мирович та інші. Людей із цієї групи зазвичай уважали за щирих мазепинців.

Іншу категорію складали прості козаки з Гетьманщини, вояки Мазепиних найманих полків, канцелярські чиновники та писарі. Їх було небагато, оскільки 2700 здалися в Переволочній росіянам[3]. Джерела — переважно шведські щоденники та звіти — не вказують чисельності цієї групи, хоча очевидно, що шведи дуже чітко відрізняли її від запорожців. За приблизними оцінками їх налічувалося десь 500 чоловік[4]. Протягом перебування в Бендерах кількість їх постійно зменшувалась, оскільки саме вони найчастіше залишали місто, намагаючись дістатися до своїх домівок.

Поки що найбільшою групою серед українців у Бендерах були запорожці. Після зруйнування Січі частина з них заснувала в місці впадіння Кам'янки в Дніпро нову Січ. Але 1711 р. російські війська зруйнували і її, тож запорожці мусили йти ще далі на південь і спорудити третю Січ у пониззі Дніпра поблизу Олешок, на татарській території[5]. Одначе більшість запорожців — близько 6 тис.— навесні 1709 р. пристали до Мазепи і пройшли з ним, хоча й не без нарікань, увесь шлях до Бендер. Вони не мали іншої ради, бо Петро I заборонив запорожцям повертатися в Україну, а тих, що намагалися це зробити й були схоплені, вбивали на місці. Кілька разів цар показував, що він не жартує: кількасот полонених запорожців вирізано в Переволочній, те саме сталося й на переправі через Дністер. Невеликий, але постійний потік прибульців з України почасти компенсував

ці втрати, й узимку 1709 р. чисельність запорожців у Варниці зросла приблизно до 4 тис. чоловік[6].

Як і слід було очікувати, матеріальний і моральний стан емігрантів був жалюгідний. Майже всі вони прибули до Бендер, маючи лише той одяг, що на собі, та особисту зброю. Вони змогли пережити дуже важкий початковий період лише завдяки тому, що збірна спільнота купців — жиди, греки й турки-яничари — надала їм кредит під заставу небагатьох уцілілих коштовностей. Багато запорожців продавали свою зброю і наймалися чорноробами до місцевих поміщиків. 1710 р. цареві повідомляли, що «запорожців біля Бендер та в Волоській землі з 4000. А козаки по турках і волохах працюють, сіно косять і жнуть і що де хто заробить, те й мають»[7]. У 1711 р. Карл XII, забажавши, аби козаки взяли участь у поході проти росіян, мусив спочатку виділити їм гроші на одяг і на викупівлю зброї. Шведам велося трохи краще, ніж козакам, а поляки ходили ще більш обдерті.

Серед загальних злиднів був один помітний виняток. Передбачаючи найгірше, Мазепа зумів зібрати докупи й довезти з собою крізь степи своє золото й самоцвіти. Але вони були для нього в Бендерах невеликою втіхою. Від самого дня приїзду гетьман не міг підвестися з постелі. Стало ясно, що він скоро помре. Розлучившись із Карлом XII і генеральною старшиною, Мазепа залишився в місті, в невеликому скромному помешканні. Довкола нього лежали мішки з золотом, голову йому підпирали в'юки, напхані коштовним камінням, а з ним був лише його небіж, і Мазепу мучила думка про те, що станеться з цим багатством після його смерті. Для українців, особливо для генеральної старшини, Мазепин стан породжував два болючих питання: хто стане його наступником і що буде з його скарбами.

Ці питання прикро поділили українських емігрантів. Мазепа дав зрозуміти, що він хоче, аби його титул і багатство успадкував небіж. Але Войнаровському ще не виповнилося й тридцяти, і генеральна старшина вважала його надто молодим і недосвідченим. Тим часом недужий гетьман, помітивши, що генеральна старшина перебралася до Ясс, звинуватив її в поразництві й таємних намаганнях за допомогою молдавського господаря дістати в царя прощення. Наскільки напруженими стали стосунки між Мазепою та козацькою елітою, засвідчує така розмова, що її описував Орлик: «...Войнаровський за наказом його, Мазепи, не лише образив мене, але й на життя моє важив, а я жалісно йому дорікав: «Чи така за вірність мою нагорода?» Відказав він: «Якби ти мені не був вірний, то також би загинув, як і Кочубей». І через те я змушений був від нього поїхати до Ясс»[8].

До напруженості в емігрантському таборі спричинилися й запорожці. Багато з них вважали Мазепу винним у їхньому

жалюгідному становищі. Ще до прибуття в Бендери це обурення мало не призвело до фатальних наслідків для старого гетьмана. Якраз перед тим як українські втікачі перетнули турецький кордон, група запорожців спробувала пограбувати Мазепин обоз і видати гетьмана цареві, сподіваючись помилування. Мазепу врятувало лише енергійне втручання ад'ютанта шведського короля поляка Станіслава Понятовського. По той бік Дністра запорожці й далі виявляли невдоволення, про що свідчить їхній бунт 11—12 липня 1709 р. Щоб угамувати заколотників, і Мазепі, й Карлові XII довелося вдатися до щедрих обіцянок і подарунків[9].

Та лиха старого гетьмана невдовзі скінчилися: 22 вересня 1709 р. він помер. Попри раніші чвари, старшина та запорожці усвідомлювали, що втратили керівника небуденного зросту. Похорон улаштовано настільки пишний і багатий, наскільки дозволяли обставини. Воза з Мазепиними останками везли шестеро білих коней, попереду йшли барабанщики й сурмачі, кілька козаків несли гетьманові відзнаки. Довгими рядами крокували козаки з оголеними шаблями й похиленими знаменами. За ними йшла величезна юрба засмучених українців, багато жінок голосили. Позаду їхали верхи Войнаровський, Орлик та інші старшини. Навіть Карл XII, який ще не зовсім одужав від поранення в ногу, прийшов віддати останню шану своєму союзникові, якого він цінував і якому довіряв до кінця.

Після похорону розпочалася шалена боротьба за спадок покійного гетьмана. Її ускладнювало те, що Мазепа не залишив заповіту. Швидко окреслилися сторони: Войнаровський проти генеральної старшини. Ключовим у суперечці було питання про те, чи є гетьманові скарби його приватною власністю, а чи власністю Війська Запорізького. Якщо приватною, то Войнаровський мав на них повне право як єдиний Мазепин спадкоємець, а якщо власністю Війська, то ними мали розпоряджатися новий гетьман і генеральна старшина. Войнаровський ще більше загострив проблему, заявивши, що претендує на коштовності, але не хоче покладати на себе тягар гетьманського уряду.

Старшина вирішила привернути до цієї справи увагу Карла XII[10]. 22 жовтня вона надіслала королеві меморандум, у якому висловлювала радість із приводу поновлення зв'язків України зі Швецією, які, треба сподіватися, допоможуть скинути з їхнього краю «московське ярмо». Старшина уклінно просила Карла XII залишитися її заступником і, якщо він укладе союз із Портою чи підпише мирну угоду з царем, не забувати про інтереси України. Як благочестивий жест щодо пам'яті Мазепи, старшина просила дозволу поховати його тіло в стародавньому монастирі в Яссах, де він матиме більш придатну могилу, ніж у Бендерах. Що стосується Мазепи, то

старшина висловлювала ще одне прохання: чи не зволить король повідомити їй про всі плани покійного гетьмана щодо України? Цього прохання Карл XII задовольнити не зміг, і це ще раз показувало, як міцно тримав Мазепа свої думки при собі.

Серед інших прохань і декларацій, порушила старшина й питання про Мазепині багатства[11]. Вона пов'язувала це з ширшими, політичними проблемами. Мовляв, якщо гетьманська казна порожня, важко буде обрати нового гетьмана, бо як він виконуватиме свої обов'язки й вестиме далі боротьбу проти росіян, не маючи грошей — «нервів війни»? Звернувся до короля й Войнаровський, заявивши, що він також бажає вести боротьбу проти росіян, але не розуміє, чому її треба фінансувати з особистих коштів його дядька. Так виникла типова емігрантська сварка, в якій шляхетні фрази та наміри переплелися з особистими мотивами й інтересами.

Карл XII не міг не зважати на суперечку хоча б тому, що йшлося про величезні кошти. Хоча значна частина його багатств була втрачена, Мазепі все ж таки вдалося привезти з собою два великих і декілька менших мішків із золотими монетами, два сідлових в'юки з діамантами й іншими самоцвітами, інкрустовану діамантами прикрасу вартістю 20 тис. золотих, що колись належала турецькому султанові, кілька оздоблених самоцвітами мечів і списів, сотні соболевих хутер і багато інших цінних речей. За приблизною оцінкою, все це коштувало від 750 тис. до 1 мільйона шведських рейхсталерів[12]. Це дорівнювало майже одній чверті доходу шведської корони 1699 р. й утроє перевищувало надходження за той самий рік од найбагатшої заморської провінції Швеції — Лівонії. Інша причина, чому король уплутався у цю справу, полягала в тім, що перед Полтавою він уже позичив у Мазепи 60 тис. талерів і сподівався позичити ще в того, хто володітиме скарбами. Очевидно, що він хотів мати кредитором спільника. Тому він призначив комісію в складі всюдисущого Станіслава Понятовського, радників Г. Г. фон Міллера, Й. Г. фон Кохена та міністра фінансів Клінкеншера, які мали вивчити справу й доповісти йому.

Неприємна суперечка, в яку сторони вступили перед комісією, надто обтяжена подробицями, щоб її переказувати. Одначе вона стосується кількох ширших питань. Чітко зазначалося, що Мазепі, як і більшості попередніх гетьманів, дуже важко було відділяти власність і прибутки свої та Війська Запорізького. Тому-то гетьмани весь час, уживаючи новітнього евфемізму, незаконно привласнювали кошти Війська. Однак дебати, очевидно, показали, що головна причина криється в іншому: в козацькій Україні погано розрізняли приватну й громадську власність. Цілком можливо, що в ході суперечки з Войнаровським старшина зрозуміла всю

складність проблеми й спробувала розв'язати її через кілька місяців, створивши так звану «Бендерську конституцію».

Варто відзначити деякі моменти цієї справи про громадські та приватні інтереси. Коли старшина звинувачувала Мазепу в зумисному об'єднанні своєї приватної скарбниці зі скарбницею Війська (на шкоду цій останній), то Войнаровський відповідав, що в цьому не було нічого нового, бо так робили майже всі гетьмани, в тому числі й Хмельницький[13]. Навіть більше, полковники й сотники в своїх урядах повторювали цю практику. Цікавою й промовистою була його заява з цього приводу. Відповідаючи на твердження старшини, що в інтересах «громадського добра» слід використати багатства для дальшої боротьби проти Москви, Мазепин небіж заявив, що «громадські справи треба ставити вище від приватних тоді, коли вони не валяться до грунту, а лишають надію на недалеку поправу, та коли вони нищать цю надію, природніше видається рятувати особу, життя, здоров'я й усе, що з ним зв'язане»[14]. Певно, це було кредо не лише Мазепиного небожа, але й козацької старшини, яка не підтримала спроб гетьмана захистити українські «права й привілеї» від царевих зазіхань.

Дебати показали також, наскільки глибокими були суперечності між Мазепою і старшиною. Критикуючи фінансову практику гетьмана, козацькі урядовці з прикрістю згадували його самодержавні методи і навіть стверджували, що «й москалі, й гетьман наложили ярмо на Україну»[15]. Відповідаючи, що йому дивно чути, як «освободителя батьківщини проголошують її гнобителем»[16], Войнаровський зауважував, що його дядько відчував до старшини не так огиду, як зневагу, нерідко картаючи її членів за «їхню невчену мову та брутальні манери». На запитання, чому вона не скаржилася цареві на гетьманові зловживання, старшина відповіла, що не хотіла руйнувати державного ладу, похмуро додавши, що цар «не вірив би й янголові, якщо той доніс би про надужиття гетьмана»[17].

Врешті справу виграв Войнаровський. Вочевидь, він був розумніший і неперебірливіший у засобах, аніж його опоненти. Він підкупив свідків, пообіцявши їм частку багатства, хоча й дуже малу, і дав зрозуміти шведському королеві, що бажає й далі позичати йому гроші на вигідних умовах[18]. (Восени 1709 р. Войнаровський позичив Карлові близько 40 тис. талерів, у березні 1710-го — близько 100 тис., і в січні 1711 р.— близько 60 тис. рейхсталерів.) Загальна сума позики Мазепи та Войнаровського шведському королеві перевищила 300 тис. рейхсталерів. Оскільки такі операції краще було

робити, якщо багатства перебувають у приватних руках, а не під громадським контролем (тобто контролем старшини), Карл XII прийняв рішення, яке його більше влаштовувало.

ОБРАННЯ ПИЛИПА ОРЛИКА НА ГЕТЬМАНА

Коли багатства були визнані приватною власністю, а не частиною казни Війська Запорізького, посада гетьмана у вигнанні, за тих обставин уже й так обтяжлива, стала ще менш привабливою. А все ж таки це місце треба було заповнити, інакше б козаки, як зауважив Войнаровський, «на зразок циганів розлетілися б по світу». Карл XII також мав свої причини бажати, щоб новий гетьман був обраний якомога швидше. Король обмірковував плани нового наступу проти царя за підтримки Туреччини й усвідомлював, що під умілим проводом запорожці були б йому дуже корисні. Тому наприкінці 1709-го й у перші місяці 1710 р. пошук Мазепиного наступника став першочерговою проблемою.

Спочатку сподівалися, що, попри недавні відмови, Войнаровський, маючи в своїх руках таке багатство, може все ж таки погодитися стати на дядькове місце. Але, прагнучи одержаним багатством скористатися, він повторив, що уряд його не цікавить. І справді, вважаючи себе радше польським шляхтичем, аніж українським козаком, Войнаровський почав знатися з польськими та шведськими аристократами й дав зрозуміти, що з українцями не хоче мати справи[19]. Іншим можливим кандидатом був Дмитро Горленко, енергійний і амбітний прилуцький полковник. Однак його кандидатура не дістала схвалення Карла XII. Вибір старшини й підтримка шведського короля впали на Пилипа Орлика, генерального писаря Війська Запорізького — можливо, найрозумнішого й, безумовно, найосвіченішого з-поміж мазепинців[20].

Коли до нього звернулися в цій справі, Орлик відповів без жодного ентузіазму. Доля емігрантів була безрадісна, а гетьманство могло лише ускладнити становище людини, яка б за нього взялася. До того ж Орлик боявся (й не безпідставно), що витрати на уряд, на дипломатичні місії, на допомогу в прохарчуванні та озброєнні запорожців доостанку вичерпають ту невелику кількість золота й самоцвітів, які йому вдалося вберегти від «ненажерливої фурії ворога». Але великий тиск учинив Карл XII, а Войнаровський, прагнучи владнати питання з наступництвом, дав Орликові незначну суму — 3 тис. дукатів— на покриття деяких гетьманських видатків.

Усвідомлюючи обмеженість свого вибору й боячись розгнівати короля, Орлик неохоче згодився на гетьманство. Але тільки на певних умовах: Карл XII мав чітко і офіційно заявити про свої зобов'язання щодо України. Зокрема, Орлик

вимагав од короля запевнення, що той не замириться з росіянами, доки «московське ярмо не буде знято з України й країна не повернеться до своїх давніх вольностей»[21]. Карл XII погодився і 10 травня 1710 р., невдовзі після церемонії виборів, видав «Diploma assecuratorium pro duce et exercitu zaporoviensi», де зобов'язався допомагати українцям у їхній боротьбі проти Москви й боротися за права та привілеї українського народу й Запорізького Війська[22].

* * *

Орлик не був, уживаючи поширеного в ті часи вислову, «справжнім сином вітчизни»,— він народився не в Україні[23]. Його далекими предками були чеські (богемські) дворяни, що покинули Чехію під час Гуситських воєн XV ст., емігрували до Польщі й осіли в Кракові. В XVII ст. одна з гілок роду рушила далі на схід, де поблизу Вільна, в Ошмянському повіті, одержала землю. Там, у селі Косуті, 11 жовтня 1672 р. й народився Пилип Орлик. Шановані, але бідні, його батьки творили мішаний шлюб: батько Стефан був католиком, він загинув 1673 р. під Хотином, б'ючися з турками за Річ Посполиту й віру християнську, мати Ірена, уроджена Малаховська, походила з православної родини. Це змішане релігійне походження великою мірою пояснює, чому впродовж усього життя Орлика приваблювали питання релігії й теології.

Багато українських істориків охоче підкреслюють, що його блискуча освіта була здобута в Києво-Могилянській академії. Це лише почасти правильно. В Орликовому щоденнику, який більшості цих істориків був недоступним, зазначено, що систематичне навчання майбутній гетьман у вигнанні почав у єзуїтській колегії у Вільно, де його улюбленим предметом була філософія[24]. З освітою, здобутою у єзуїтів, він приїхав до Києва (коли і з якої причини — невідомо) щоб продовжити навчання у православній Могилянській академії[25]. Там Орликів природний розум і знання філософії впали в око Стефану Яворському, провідному професорові цього закладу[26]. Очевидно, стосунки між студентом і професором були досить близькими, упродовж усього життя Орлик згадуватиме про Яворського як про свого «дорогого вчителя, повірника і патрона». В академії Орлик удосконалював свої знання латини, поетики, стилістики, риторики й логіки. Його вірші були такими вправними, що їх уміщено у виданому в академії збірнику латиномовної поезії, де друкувалися й твори таких світил, як Яворський і Феофан Прокопович[27]. У зв'язку з цим слід згадати, що витворений у працях західних істориків сте-

реотипний образ козацьких гетьманів як неотес і примітивних «отаманів» явно несправедливий щодо таких освічених і витончених людей, якими були Орлик, Мазепа та більшість інших гетьманів.

Успішно завершивши навчання в академії, Орлик дістав можливість зробити кар'єру в Києві. 1693 р., ймовірно, за допомогою Яворського, він дістав свою першу посаду — секретаря в консисторії Київського митрополита. Невдовзі після того він почав працювати при гетьманській канцелярії й переїхав до Полтави. Там молодий чужинець заходився налагоджувати стосунки з козацькою елітою. Одним із способів, якими він користувався, було писання панегіриків для впливових її членів.

1695 р. Орлик написав панегірик під назвою «Алкідес Російський» і присвятив його Мазепі[28]. Цікаво, що цей твір був опублікований у Вільні, тобто Орлик усе ще підтримував зв'язки з батьківщиною. Інший панегірик, що з'явився 1698 р., присвячено ніжинському полковнику Іванові Обідовському, родичеві Мазепи й зятеві Кочубея, який був тоді генеральним писарем Війська й Орликовим безпосереднім начальником[29]. 6 листопада 1698 р. Орлик одружився з Ганною Герцик, дочкою полтавського полковника, й таким чином установив ще тісніші зв'язки зі старшиною. Бідний дворянин із Литви увійшов до найвищих кіл козацької еліти[30].

На той час Мазепа, який завжди цінував освічених і культурних людей, уже знав про новачка. Безсумнівно, він справив на гетьмана добре враження. Десь 1699 р. Орлика призначено на посаду старшого писаря, що вимагало переїзду до гетьманської резиденції в Батурині. Ще виразніше засвідчила гетьманову прихильність згода бути хрещеним батьком народженого 1702 р. Орликового першого сина, Григора. У цей період почали зростати земельні володіння старшого писаря: він став власником сіл у Стародубському, Чернігівському й Полтавському полках. 1706 р. в Орликовій кар'єрі стався дивовижний злет, коли за підтримки гетьмана його призначено генеральним писарем (канцлером) Війська Запорізького. Це була одна з ключових посад у Гетьманщині: вона охоплювала внутрішнє й зовнішнє листування гетьмана, писання його універсалів і нагляд за архівами Війська. Вона також давала легкий доступ до гетьмана, що, в свою чергу, робило генерального писаря дуже впливовою особою. Коли Мазепа почав таємне листування з поляками та шведами, Орлик не лише знав, що відбувається, але й сприяв цим контактам. Пізніше він заявляв про свої сумніви щодо доцільності гетьманових кроків. Проте він чесно виконував його настанови й залишався вірним Мазепі протягом усіх подаль-

ших нещасть. Незважаючи на певну напруженість, що виникла в стосунках між генеральним писарем і гетьманом незадовго до Мазепиної смерті, Орлик зберіг щиру пошану до його пам'яті й за кожної нагоди бував на його могилі.

На відміну від складної особистості самого Мазепи, що постає з документів і уривчастих повідомлень дуже невиразно, основні риси особистості Орлика виступають куди чіткіше. Певною мірою тому, що вона не така загадкова. А ще завдяки тому, що колишній канцелярист протягом усього життя старанно вів щоденник, який дає багато можливостей глибше зрозуміти природу людини. Читачеві щоденника відразу впадає в око авторова релігійність. Рідко який день минав без ходіння на богослужбу, відзначення дня якогось святого чи відвідин священика. Особливо під час пізнішого перебування в Салоніках ніщо (крім, можливо, полювання) не давало гетьманові-вигнанцеві більшої втіхи, ніж участь у теологічних дебатах чи диспутах. Орлик був настільки відданий релігії (він не надавав помітної переваги ні православ'ю, ні католицтву), що це викривлювало його розуміння політичних питань, особливо коли справа стосувалася мусульман.

Не дивно, що, маючи таку освіту, новий гетьман виявляв неабиякий інтерес до книжок. Під час своїх далеких мандрів він рідко пропускав можливість побувати в бібліотеці чи книгосховищі. Але він був не лише жадібним читачем (його улюблена книга — Фенелонів «Телемак»). В міру того, як Орлик старів і його політична кар'єра завершувалася, цей теолог-аматор виношував план написати історію Великого Розколу[31]. Задум цей не був нереальним. Незліченні відозви, універсали, меморандуми й політичні листи, що їх складав Орлик, засвідчують його письменницьку невтомність.

Із коментарів і особистих нотаток, розсипаних по двох тисячах сторінок Орликового щоденника, постає образ чуйної, лагідної, добре вихованої людини, що полюбляла гарне товариство і з особливим теплом ставилася до своєї величезної родини. Інші джерела наводять на думку, що він був людяним землевласником: навіть після Полтави Орликові селяни тепло відгукувалися про його справедливе й поблажливе ставлення, а коли його союзники-татари вторглися в Україну, він рішуче протестував проти їхньої жорстокості щодо населення[32]. Проте, незважаючи на такі похвальні характеристики, постає питання, як ця безперечно доброчесна, але навряд чи сильна особистість змогла досягти такого видатного становища. Відповідь полягає в тому, що Орлик майже інстинктивно тягнувся до сильних і, ще важливіше, здобував їхню прихильність.

Спочатку, в академії, його патроном став Яворський, згодом його зробив своєю довіреною особою Мазепа, а в Бендерах до нього напрочуд прихильно ставився Карл XII. Орликову здатність налагоджувати тісні зв'язки із впливовими людьми ще яскравіше ілюструє те, хто саме хрестив його численних дітей: 1699 р., коли в молодого прибульця з Литви народилася перша дочка, Анастасія, це були дружина тогочасного полтавського полковника Параскевія Іскра та невдовзі призначений туди полковником Іван Левенець; 1702 р., як уже згадувалося, хрещеним батьком старшого сина, Григора, став Мазепа; коли 1711 р. в Бендерах хрестили іншого сина, Якуба, на церемонії були Карл XII і дружина Войнаровського Анна; 1713 р. Станіслав Лещинський і Міхал Корибут Вишневецький хрестили Марту; 1715 р. хрещення Марини вшанували своєю присутністю Лещинський, Понятовський і знатна дама, що представляла шведську королеву Ульріку Елеонору; нарешті, 1718 р. в Швеції хрещеними батьками найменшої Орликової доньки, Катерини, стали губернатор провінції Сканя та шведський генерал[33].

Безперечно, прихильність оточення Орлик здобував передусім завдяки своєму розумові, ерудиції та приємним манерам. Справді, в свідоцтві про його обрання на гетьмана говориться, що він «заслужив цю високу честь... великою мудрістю та знаннями»[34]. Звичайно, заводячи стосунки із впливовими людьми, він міг керуватися й розрахунком. Але було б неправильно вважати його блюдолизом. Орлик був занадто відданим. Він міг би легко кинути Мазепу після Полтави, але не зробив цього. Коли під час заколоту 1713 р. («Калабалику») татари й турки напали на Карла XII і Девлет-Гірей погрожував Орликові смертю, якщо той не відступиться від шведського короля, гетьман на це не погодився[35]. Але новий гетьман був не тільки розумною й досвідченою, а й принциповою та рішучою людиною, і, мабуть, найпереконливіше це доводить той факт, що, переклавши на свої плечі тягар «визволення України від жахливого московського ярма», він нестиме цей тягар (навіть після того, як «справжні сини» України залишать його) впродовж тридцяти двох років, аж до 1742 р., до самої смерті.

«БЕНДЕРСЬКА КОНСТИТУЦІЯ»

5 квітня 1710 р. в Бендерах, у присутності старшини, Гордієнкових запорожців та посланців від запорожців з Олешок, Пилипа Орлика обрано на гетьмана. Це не вперше гетьмана обирали тоді, коли вже був призначений інший, Скоропадський. Таке часто бувало в Україні під час між-

усобних сутичок 1660—70-х років. Але ніколи досі не обирали гетьмана за кордоном. Церемонія мала також іншу, важливішу особливість: уперше новообраний гетьман укладав зі своїми виборцями офіційну угоду, де були чітко зазначені умови, на яких він перебирав владу. Часто в українській історіографії цей документ захоплено, хоча й не зовсім точно, називали «Бендерською конституцією»[36].

Побудований за зразком pacta conventa — угод, що їх польська шляхта укладала із своїми виборними королями, український документ, пишномовно названий Pacta et Constitutiones Legum Liberatatumque Exersitus Zaporoviensis, складався з 16 статей, дуже різних за обсягом і значенням, які стосувалися переважно практичної політики, а не принципів. Проте за цими умовами стояли політичні погляди та інтереси не лише мазепинських емігрантів, а й багатьох їхніх однодумців, що залишилися в Україні. Цей документ, складений невеличкою групою дисидентів-вигнанців, зовсім не був звичайною теоретичною вправою чи намаганням видати бажане за дійсне. На той час, коли Pacta et Constitutiones були укладені, уже йшли приготування до нового походу проти царя. Отже, «Бендерська конституція» показувала, які зміни мазепинці сподівалися запровадити після повернення на батьківщину.

Pacta et Constitutiones починаються з короткого огляду історії «народу бойового стародавнього козацького». Колись цей народ був такий могутній, що загрожував навіть «Східній державі», тобто Візантії, але через гріхи свої потрапив під панування Польщі. Заради пригнобленої віри «славної пам'яті Богдан Хмельницький» підняв повстання проти поляків і, з тієї самої причини, прийняв зверхність Москви. Але це призвело до спроб останньої знищити традиційні права та вольності козаків, тож Мазепа, «поставши правдою та ревністю за цілість Вітчизни», спробував зарадити лихові, порвавши з Москвою й уклавши союз зі шведами. Щоб завершити його справу, Військо Запорізьке обрало своїм гетьманом Пилипа Орлика[37].

Деякі історики зазначали, що статті видаються зібраними без жодного логічного впорядкування. Але детальніше вивчення документа показує, що 16 пунктів чітко розбиваються на чотири логічні категорії.

І. Питання, що стосуються України загалом (статті 1—3)

У статті першій стверджується, що православ'я, заради якого Хмельницький прийняв московське заступництво (цей

пункт неодноразово повторюється), має бути в країні панівною релігією. Жодна інша віра, особливо юдаїзм, не допускатиметься. Бажання порвати з Москвою підкреслювалося рекомендацією: аби піднести престиж Київського митрополита й усунути московський вплив, українці мають знову прийняти владу Константинопольського патріарха, оскільки «звитяжний народ козацький був просвічений у столиці апостольській константинопольській». Вочевидь, недавнє (1680 р.) підпорядкування Київського митрополита Московському патріархові ще мучило українців, особливо духовенство, з яким Орлик підтримував добрі стосунки. Впродовж усієї своєї діяльності у вигнанні Орлик підтримуватиме також тісні зв'язки з Константинопольським патріархом, який кілька разів приходитиме на допомогу мазепинцям.

Цікаво, що єдина, й до того ж непряма, згадка про Україну як державу з'являється у статті другій, де описано її кордони: «Як кожна держава (в документі застосовано польський термін *панство*) складається і стверджується непорушною цілістю кордонів, так і Мала Росія, вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Речі Посполитої і від Московської держави була»[38]. За прикладом Хмельницького, кордоном із поляками проголошено річку Случ. Одначе про точний кордон із Московщиною не згадано, бо це питання ставало проблематичним через Слобожанщину, яка мала переважно українське населення, але перебувала під російською юрисдикцією. У статті третій гетьмана уповноважено вести переговори про союз із Кримським ханством, «оскільки нам завжди потрібна сусідська приязнь Кримської держави»[39]. Ця заява означала: якщо Україна бажає триматися осторонь від Москви, такий союз мусить бути не принагідним, а постійним.

II. Питання, що стосуються запорожців (статті 4—5)

Оскільки запорожці становили в Бендерах переважну більшість, їхні інтереси добре представлено в Pacta et Constitutiones. У статті 4 ідеться про їхню головну турботу — російську присутність у пониззі Дніпра [40]. Протягом останніх десятиліть XVII ст. царі побудували уздовж Дніпра та Самари низку укріплень, головним чином задля захисту від татар. Запорожців дуже дратувало, що ці форти давали змогу росіянам втручатися й у їхні внутрішні справи. Тому запорожці наполягали, що коли під час майбутнього походу «Запорізьке військо не очистить тих грунтів своїх і Дніпра од московського насильства», гетьман повинен спробувати переконати

шведського короля, якщо той підписуватиме мирну угоду з царем, домогтися виведення російських військ із цих земель. У наступній статті під контроль запорожців передбачалось передати Терехтемирів, місто, що віддавна слугувало їм за шпиталь і місце для старих і недужих. Сповнені рішучості втримати пониззя Дніпра як свою заповідну територію, запорожці прагнули одержати кілька ключових міст регіону, а також гетьманове зобов'язання допомагати їм не допускати втручань у їхні внутрішні справи. По суті, ці статті надавали запорожцям автономію, якої інші гетьмани визнавати не хотіли.

III. Питання, що стосуються гетьманової влади (статті 6—10)

Центральну тему цієї частини документа відкриває риторичне запитання: якщо в автократичних державах постійно проводяться наради і якщо навіть самодержці користуються порадами своїх міністрів, то чому в такого вільного народу, як козаки, обрані керівники не повинні радитися, надто ж коли так було заведено в минулому? Проблема виникла тоді, вважають автори статті, коли гетьмани потрапили під вплив самодержавних правителів і узаконили самовладно таке право: «Так хочу, так повеліваю!»[41] Не доводиться сумніватися, хто були автори цих статей: генеральна старшина, яка вже давно обурювалася, що її усунено від процесу прийняття рішень у Гетьманщині, дістала тепер шанс знову здобути політичний вплив. Аби тримати майбутніх гетьманів під контролем, вона вимагала запровадження дорадчого права. Зокрема, від гетьманів вимагалося, щоб вони радилися з генеральною старшиною та полковниками щодо всіх важливих питань, особливо тих, що стосувалися закордонних справ. Крім того, кожен полк мав обирати «по одній значній старовинній, добророзумній та заслуженій особі». Передбачалося, що ці представники братимуть участь у дорадчих зібраннях, які проводитимуться тричі на рік. У політичному сенсі стаття 6 була найважливішою в конституції, оскільки дозволяла старшині контролювати гетьманів, подібно до того, як польська шляхта контролювала своїх королів. У цьому була певна логіка, адже старшина виступала проти Мазепиних самодержавних методів, керуючись тими самими мотивами, з яких гетьман відкидав абсолютизм царя.

На дорадчому праві прерогативи старшини не закінчувалися. Pacta et Constitutiones також забороняли гетьманам карати тих, хто ображав їхню честь: ці справи мав розглядати спеціальний трибунал старшини (стаття 7). В усіх справах,

що стосувалися Війська,— тут ясно проглядається спроба старшини чітко розмежувати громадський і приватний сектори — гетьман мав використовувати відповідних чиновників Війська, а не своїх особистих слуг (стаття 8). Після суперечки за Мазепині багатства старшина особливо прагнула розмежувати доходи Війська і гетьмана. Задля цього запроваджено посаду генерального підскарбія, на яку могла бути обрана лише «людина значна й заслужена, маєтна і добросовісна» (стаття 9). Гетьмана позбавлено доступу до державних коштів; він мав жити тільки з власних земель, спеціально виділених для його посади. Кожен полк також повинен був обирати двох підскарбіїв з аналогічними обов'язками. Таким чином, і в економічному, і в політичному сенсі ці статті радикально обмежували гетьманові прерогативи.

IV. Соціально-економічні зловживання в Гетьманщині (статті 10—16)

Якщо в попередніх частинах «конституції» легко вирізнити впливи запорожців та старшини, то в цій її частині не відбилися інтереси якоїсь специфічної групи українського суспільства. Справді, незважаючи на вплив старшини в Бендерах, до «конституції» ввійшли деякі статті, які безпосередньо зачіпали інтереси козацької верхівки. Можливо, ці статті введено з пропагандистською метою, щоб привернути на свій бік українські маси, однак це малоймовірно, оскільки немає жодних свідчень того, що статті взагалі розповсюджувалися. Ймовірно, що інтереси нижніх верств обстоювали запорожці, більшість яких вийшла з цих верств, однак це не пояснює, чому в даних статтях порушено такі питання, як корупція посадових осіб і безрадісне становище міст. Тому можна припустити, що статті відбивали бажання їхніх авторів виправити деякі з найразючіших вад Гетьманщини навіть за рахунок власних класових інтересів.

Стаття 10 застерігає старшину, щоб вона не використовувала своїх посад задля визиску козаків, селян і ремісників. Заборонялася практика купівлі посад, оскільки «всілякі утиски та здирства бідним людям походять здебільшого від владолюбних накупнів»[42]. Щоб запобігти такій практиці, гетьман зобов'язувався стежити за тим, аби всі посади, особливо полковницькі, були виборними. Турботу про нижні верстви суспільства висловлено в статтях 11, 12 і 14, згідно з якими родини козаків, що перебували в поході, удови й сироти звільнялися від сплати податків та виконання різноманітних повинностей, обмежувалася, зокрема, обтяжлива для селян повинність забезпечувати перевезення чиновників

Війська й передбачалося вжиття заходів, які полегшували б податковий тягар для найбідніших селян. З огляду на те, що в Україні, як і в усій Східній Європі, відносини між місцевою знаттю та містами були вкрай напружені, особливо вражає стаття 13, в якій звертається увага на зубожіння міст і пропонується, щоб «столичне місто Київ та інші українські городи» зберегли свої права та привілеї, тобто самоврядування згідно з Магдебурзьким правом[43]. У двох останніх статтях знову пропонуються заходи для полегшення долі бідноти. Стаття 15 передбачала, що податки з селян, які утримували гетьманські компанійські та сердюцькі полки, мають бути скасовані, а остання стаття зобов'язує гетьмана пильнувати, щоб індуктарі та їхні фактори не збирали з ярмаркових торговців таких високих податків, «через які неможливо взагалі убогій людині вільно з'явитись на ярмарок»[44].

З погляду тогочасних вартостей Pacta et Constitutiones сповнені духу просвітництва й добрих намірів. Цей документ визнає права старшини, простолюду, запорожців і міст. Він засуджує абсолютистські прояви в діяльності гетьмана, стверджує принцип виборності, засуджує корупцію й проводить межу між державною та приватною сферами. Готовність старшини боротися із зловживаннями в суспільстві, в якому вона домінувала,— добрий знак для територіальної еліти. Ця готовність мала в тогочасній Східній Європі небагато паралелей.

Однак аналіз «конституції» викликає водночас і певний скептицизм. Можна сказати, що автори документа поступалися речами, якими не володіли. Наприклад, «конституція» різко обмежувала прерогативи гетьмана, але гетьман у вигнанні багатьма з цих прерогатив користуватися не міг; у деяких статтях старшина погоджувалася утримуватися від корупції та визиску селян і козаків, але на такі поступки їй не важко було зважитися, оскільки вона нічим не володіла, окрім хіба що одягу на своїх плечах; запорожцям обіцяно землі в пониззі Дніпра, але тими землями володіла Росія. Отже, хоча наміри мазепинців гідні похвали, не варто поспішати з висновками щодо того, наскільки реальними були пропоновані заходи й чи могли вони бути здійснені.

КРИМСЬКИЙ СОЮЗ

Перемоги під Полтавою й особливо під Переволочною були, можливо, надто повними, щоб принести Петрові I саму лише вигоду. Карл XII, військо якого було майже вщент розбите, мусив шукати притулку в Бендерах. Це створило для царя труднощі, яких він радо уникнув би, оскільки центр Північної війни несподівано перемістився на південь, де росіяни були менш підготовлені й більш уразливі. Замість просто наздогнати шведського короля та його союзника, ненависного Мазепу, перед Петром I тепер замаячила перспектива протистояння з грізними турками.

Не можна сказати, що турки прагнули такого протистояння. Справді, після Карловицького миру (1699) вони всіляко намагалися уникнути будь-яких конфліктів із європейськими державами, навіть ігноруючи щораз рішучіші прохання своїх кримських васалів виступити проти росіян[1]. Але поява Карла XII та Мазепи несподівано наблизила загрозу зростання російської могутності впритул до кордонів Порти. Вона також спричинила внутрішні тертя в самій імперії. Боротьба між старою військовою верхівкою з її войовничою антиросійською політикою та дедалі впливовішою бюрократичною елітою, що стояла на пацифістських і нейтралістських позиціях, вийшла тепер на новий рівень.

І провоєнна, й антивоєнна партії погодилися прийняти Карла XII й Мазепу на турецькій території, але зробили це з різних причин. Великий візир Алі Чорлулу-паша хотів миру з царем, але на якомога вигідніших умовах. Дозволяючи шведським та українським утікачам на короткий час залишитися на теренах імперії, він сподівався, що в найближчому майбутньому, коли почнуться нові переговори щодо Константинопольської угоди, їхню присутність можна буде використати, щоб чинити тиск на росіян. Своє прагнення до миру Алі Чорлулу-паша продемонстрував, підтвердивши в грудні 1709 р. чинну мирну угоду з царем, хоча Карл XII іще перебував на турецькій території.

Воєнну партію в Порті очолював кримський хан Девлет-Гірей. Упродовж багатьох років попереджував він своїх константинопольських зверхників про честолюбство й агресивність царів[2]. Коли Порта не зважила на ті застереження, він у 1702—1703 рр. зорганізував проти неї повстання. Турки придушили заколот і заслали Девлет-Гірея на острів Родос. Але 1708 р. йому вдалося знову посісти трон, і він відновив протиросійську діяльність. Одразу після Полтави хан запропонував Карлові XII та Мазепі свою гостинність і прийняв

у своїх володіннях багатьох утікачів-запорожців. Щойно Карл XII улаштувався у Бендерах, Девлет-Гірей установив із ним зв'язок і запропонував продовжити війну проти царя, навіть якщо Порта відмовиться. Між Карлом XII і Девлет-Гіреєм швидко налагодилася співпраця, головною метою якої було штовхати Порту до проголошення війни цареві[3].

Щоб досягти цього, треба було, очевидно, усунути Алі Чорлулу-пашу. За допомогою Девлет-Гірея та Карлових досвідчених дипломатів, таких як Станіслав Понятовський і Мартін Нойгебауер, це зроблено 5 червня 1710 р. Його наступником став прихильник шведів Нуман-паша, але він не зміг утриматися на посаді. Через два місяці великим візирем став Балтаджі-Мехмет, і протиросійська партія, як видавалося, знову прийшла до влади. За допомогою дипломатів європейських країн (особливо Франції), уряди яких непокоїла російська експансія, напруженість між Портою і Москвою було доведено до крайньої межі. Зрештою, 19 листопада 1710 р., диван проголосив цареві війну. Бендерським емігрантам випав новий шанс ударити по цареві, і в останні місяці 1710 р. вони гарячково готувалися ним скористатися. Вирішальним аспектом цих приготувань було узгодження зусиль двох найзапекліших протиросійських сил — Орликових козаків і татар Девлет-Гірея.

УКРАЇНСЬКО-ТАТАРСЬКА СПІВПРАЦЯ: ПРЕЦЕДЕНТИ

Звертаючись до кримських татар по допомогу проти росіян, українські емігранти йшли второваним шляхом. Але цей шлях не був позбавлений парадоксів. Українське козацтво виробило деякі з найхарактерніших рис самоврядування внаслідок постійної боротьби з татарами в степу. А проте, коли українці прагнули захистити свою політичну самобутність, саме в татар вони найчастіше просили підтримки. Таким чином, два антагоністичні в соціально-економічному й культурному сенсі суспільства часто мали спільних політичних ворогів — московських царів, чи, раніше, в XVII ст., агресивну польську шляхту. Справді, можна стверджувати, що в тих випадках, коли українцям удавалося побороти глибоко вкорінені протимусульманські упередження й співпрацювати з татарами й турками, виявлявся найвищий рівень їхнього прагнення до політичного самоутвердження[4].

Цей зв'язок між політичним самовиявом українців та їхньою співпрацею з мусульманами був очевидним від самого початку татарсько-українських відносин. 1620 р., в час, коли Військо Запорізьке взяло під свою опіку православну церкву

в Україні і таким чином стало оборонцем прав усіх українців проти польсько-католицької шляхти, гетьман Михайло Дорошенко з козацьким військом уперше втрутився, на прохання одного з претендентів, у міжусобну боротьбу за кримський престол. Ця подія свідчила про розширення політичних горизонтів козацтва і за кордоном, і вдома.

Цей процес політичного дозрівання досяг найвищої точки, коли Хмельницький створив Гетьманщину, і сталося це за безпосередньої підтримки хана Іслам-Гірея III та Кримського ханства. Як уже згадувалося, головною причиною, що дала змогу гетьманові Виговському кинути 1658 р. виклик Москві, була військова допомога з боку татар. Співпраця українських козаків із татарами й особливо з турками яскраво виявилася за гетьманування Петра Дорошенка (1665—1676). Дорошенко погоджувався діяти заодно з Портою за умови, що Україні буде надана автономія, ширша навіть, аніж та досить велика свобода, яку мали Молдавське та Волоське князівства. Цю спробу добровільно включити християнську землю до складу Османської імперії Дорошенко вчинив лише тому, що вона давала найкращу можливість зберегти становище України як окремої, справді автономної політичної одиниці.

У перші роки Мазепиного гетьманування тенденція шукати порозуміння з Кримським ханством проти Москви була серед окремих груп українського козацтва досить помітною. Сам Мазепа залишався вірним протикримській політиці Москви, але провідні члени старшини, такі як Кочубей та Іскра, що мали землі в загрожених південних полках, наприклад Полтавському, потайки виступали за тісніші зв'язки з Кримом. Чимало прихильників дружніх стосунків із татарами знаходилося й серед запорожців[5]. Головною причиною цих протатарських настроїв була успішна торгівля між українцями й Кримом, що почала розвиватися наприкінці XVII ст. Українці вивозили до Криму й Туреччини хутра та тканини, одержуючи натомість сіль, килими та предмети розкоші. Українські купці та старшина, причетні до транзитної торгівлі з Османською імперією, конче потребували доброї волі кримських татар. Навіть для простих запорожців торгівля з татарами мала велике значення, бо давала змогу здобути такі вкрай необхідні речі, як сіль, зброя тощо. Тому, коли кримськими походами 1687 та 1689 років Москва зруйнувала їхню успішну торгівлю, це дуже роздратувало багатьох козаків, особливо в південних полках, і призвело до потенційно небезпечного випадку, пов'язаного із загадковою постаттю Петра Іваненка-Петрика[6].

1692 р. Петрик, працівник Мазепиної канцелярії й далекий родич Кочубея, таємно покинув свою посаду й утік на

Січ. Маючи добру освіту й чималий політичний досвід, він здобув повагу запорожців, які невдовзі обрали його військовим писарем. Скоро після того Петрик почав агітувати за союз запорожців і всіх українських козаків із Кримським ханством, спрямований проти Москви. За таємної підтримки запорізького кошового І. Гусака він вирушив до Криму й там 26 травня 1692 р., проголосивши себе представником «Князівства видільного Київського і Чернігівського і всього війська Запорізького городового та народу малоросійського»[7], підписав із Кримським ханством угоду про взаємодопомогу.

Не зовсім ясно, хто підтримував Петрика, проте цілком зрозуміло, чому він уважав союз із татарами конче потрібним. У листі до запорожців Петрик писав, що від своїх володарів — колишніх (поляків), і особливо тогочасних (росіян) — українці можуть сподіватися тільки шкоди та гноблення. Захистити українські інтереси можна лише за умови, якщо українці самі правитимуть у своїй країні. А це можливо тільки за допомогою татар. Наприкінці свого довгого послання до запорожців Петрик знову попереджує їх, аби стереглися москалів: «Московські царі не мечем нас узяли, але добровільно для віри християнської предки наші їм піддалися; [царі]... обсадилися нашими людьми від усіх сторін неприятельських, і звідкіля скільки неприятелів війною прийдуть, то, наші міста й села попаливши і людей з потребу набравши, назад повертають, а Москва все завше за нашими людьми, як за стіною, перебуває в цілості; і тим усім не задовольнившись, намагається всіх нас зробити своїми холопами й невільниками»[8].

Спочатку здавалося, що запорожці цілком підтримують Петрика. Влітку 1692 р. вони погодилися пристати до союзу проти москалів. Одначе, коли Петрик із майже двадцятьма тисячами татар рушив в Україну, запорізьке керівництво відмовилося їм допомагати. До Петрика перейшло лише кількасот чоловік із запорізької голоти, яких спонукали до цього не стільки протиросійські почуття, скільки можливість помститися старшині, що нахапала земель у Гетьманщині. Через наявність цих протистаршинських елементів і неминучий татарський грабунок та ясир, Петрик по суті не здобув у Гетьманщині очікуваної підтримки. Очевидно, південна старшина, багато членів якої майже напевне були причетні до Петрикової авантюри, вважала виступ проти царя та Мазепи передчасним. Таким чином, Петриків похід на Гетьманщину зазнав невдачі. Не принесли успіху й кілька наступних походів, які він здійснив за підтримки татар. Одначе весь цей епізод показує, що на момент початку Північної війни можливість такого союзу все ще приваблювала деякі групи козаків

і що Орлик, починаючи переговори з ханом, мав перед собою багато прикладів.

УКРАЇНСЬКО-ТАТАРСЬКИЙ ДОГОВІР

Наприкінці жовтня 1710 р. хан Девлет-Гірей ненадовго зупинився в Бендерах на шляху до Константинополя, куди він їхав з метою переконати турецьке керівництво в необхідності війни з Росією. У Бендерах він мав розмову з Орликом. Очевидно, їхня зустріч пройшла успішно, бо за кілька днів гетьман писав ханові, що вона принесла йому «велику радість, як і думка про свободу, що виникла після розмови»[9]. Перший крок до порозуміння між українськими емігрантами й татарами було зроблено.

Десь через місяць, після повернення хана зі столиці, до Криму вирушила делегація українських достойників. До її складу входили прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральний суддя Клим Довгополий і генеральний писар Іван Максимович. Вона мала підписати з Кримським ханством договір, на підставі якого гетьман і хан могли б розпочати похід проти росіян.

23 січня 1711 р. після кількатижневих переговорів договір був укладений. Оскільки збереглися список українських побажань (дезидерат) і остаточний, схвалений татарами текст договору, варто придивитися до них уважніше. Задля аналізу перелік побажань, що складається з 23 статей, можна розбити на дві окремі групи[10]. До першої групи віднесемо традиційні умови, які в тій чи іншій формі повторюються в усіх угодах між українськими козаками та кримськими татарами (і, де це було доречно, з Портою) від часів Хмельницького. Іншу групу складають особливі статті, які відбивають специфічну ситуацію 1710—1711 років.

Переважна більшість статей (II—VI, VIII, IX, XII—XVIII, XXI—XXIII), що їх представили на переговорах козацькі посланці, потрапляють у категорію традиційних. Ключовою з них є стаття друга, яка пропонує за основу майбутнього договору взяти договір 1648 р. між Хмельницьким та Ісламом-Гіреєм III[11]. Далі статті цієї групи можна поділити так:

1. Гарантії проти грабунку та взяття ясиру на козацьких територіях

З огляду на минулий досвід було очевидним: козакам потрібні гарантії того, що коли вони дозволять своїм непевним союзникам увійти в їхню країну, їхні сім'ї, житла, церкви й

землі будуть у безпеці. Звідси незмінна вимога таких гарантій, яка цього разу з'являється у статтях VIII та IX. Проте Орлик розумів, що татарські апетити на майно та ясир треба якимось чином задовольнити, й тому до цієї вимоги зроблено застереження. У статті IX зазначено: якщо мешканці «Московських слобід» (Слобожанщини) не приймуть «захисту союзного війська» чи відмовляться повертатися до Гетьманщини, коли вона перейде під владу Орлика, тоді вони «мають уважатися за ворогів», тобто стануть здобиччю татар. У такий спосіб Орлик намагався відвернути татарські зазіхання від земель, якими він сподівався правити.

II. Економічні гарантії

Стаття XIII мала запобігти вторгненню будь-якої іноземної держави на запорізькі території, а стаття XIV вимагала для запорожців виняткових прав на землі в пониззі Дніпра — землі, які вони вважали своїми недоторканними мисливськими й рибальськими угіддями. Нарешті, стаття XVIII містила вимогу, щоб у межах ханства й Османської імперії українські купці мали рівні права з мусульманськими.

III. Політичні гарантії

Вони стосувалися невтручання у внутрішні справи козаків (статті IV, V, XXI), ханової гарантії непорушності кордонів України та збереження принципу вільних виборів гетьмана (стаття XXIII). Татари також мусили відмовитися від юрисдикції над козаками, які вчинили проти них злочини, і погодитися передавати їх козацьким судам (стаття XV). Нарешті, хан не міг укласти миру з ворогом (росіянами) без згоди гетьмана та Війська Запорізького (стаття VI).

Оскільки перелічені вище статті повторювалися в усіх козацько-татарських угодах, можемо зробити висновок, що ці умови виключалися з безпосереднього політичного обговорення й охоплювали загальні питання, які треба було врегулювати, з тим, щоб політичні, соціальні й економічні системи українських козаків і кримських татар могли співпрацювати задля досягнення спільної мети.

Розглянемо тепер ті аспекти договору, що відбивають специфічну ситуацію, в якій опинилися Орлик та його прихильники під час вироблення цього договору.

І. Підтвердження заступництва Карла XII над Військом Запорізьким

Видається трохи дивним такий факт: переговори між козаками й татарами мали починатися з вимоги, що пропонований союз у жодному разі не повинен шкодити стосункам козаків і всього українського («руського») народу з Карлом XII, їхнім захисником і заступником (стаття I)[12]. Але Орлик мав поважні причини домагатися, щоб Карлове заступництво було підтверджене. Для Мазепи однією з причин прагнути шведського протегування було те, що він уважав за краще мати сильного, але далекого зверхника. Очевидно, козацькі емігранти в Бендерах також хотіли дотримуватися такого принципу. До того ж навіть після Полтави Карл XII, здавалося, має можливість завдати росіянам поразки, і ця можливість уявлялася найкращою гарантією, що емігранти досягнуть своєї мети. Нарешті, включення цього пункту могло зумовлюватися й тим, що емігранти хотіли уникнути надмірної залежності від своїх татарських союзників.

ІІ. Допомога татар у разі внутрішніх проблем

Орлик і його радники не мали ілюзій щодо труднощів, із якими вони (якщо їм удасться повернутися в Україну) зіткнуться, намагаючись утвердитися при владі. Цареві прихильники, які в такому разі втрачали свої посади, не поступилися б владою без запеклої і тривалої боротьби. Тому козацькі делегати мали настанову просити татар про допомогу в таких внутрішніх конфліктах (стаття VII). Водночас гетьман і його оточення сподівалися, що заступництво шведського короля не дозволить їхнім союзникам перетворити допомогу на політичне панування. Інші ознаки того, що внутрішнє протистояння вважалося неминучим, бачимо в проханнях, аби хан забезпечив гетьманові охорону (стаття XVII) і пообіцяв повертати йому всіх зрадників і учасників замахів, які спробували б утекти до Криму (стаття XXII).

ІІІ. Претензії гетьмана на владу над донськими козаками

Після повстання Булавіна та прибуття донських посланців до Бендер гетьман і його оточення вирішили, що мають нагоду встановити свою владу над донським козацтвом під тим приводом, що це сприятиме боротьбі проти росіян. Тому вони просили хана, аби він допоміг гетьманові Війська Запорізького привести донських козаків під його, гетьманову, владу

(стаття XX), з тим щоб «одна отара могла бути під одним пастухом». Це прохання цікаве в декількох аспектах. Воно не тільки вказує, що на початку XVIII ст. козаки і в Україні, й на Дону вважали російську систему врядування спільною загрозою їхньому способові життя (тобто знаменитим козацьким правам і привілеям), але також відбиває усвідомлення ними потреби об'єднатися перед цією загрозою. Наприклад, 1804 р. Мазепа писав Г. І. Головкіну: «як ворон воронові ока не виклює, так і козак на козака дуже наступати не буде»[13]. Варто також відзначити, що Мазепин наступник уважав однакові суспільні форми достатньою причиною, аби поширити владу українського гетьмана на донських козаків.

Остаточний текст українсько-татарської угоди 1711 р., який зберігся лише в татарській версії, показує, що не всі українські побажання були прийняті. Проте ця редакція, очевидно, влаштовувала Орлика та його колег, бо вони часто покликалися на неї як на обов'язкову версію договору[14]. Основні положення угоди між українськими емігрантами і кримським ханом були такими:

під жодним приводом не може бути завдано шкоди українським і запорізьким козакам та їхнім родинам. Вони повинні мати змогу жити згідно з їхніми давніми звичаями, правами та привілеями;

у дипломатичному листуванні нинішнього гетьмана слід величати так, як колись Хмельницького;

козаки мають право мешкати, рибалити й полювати на тих теренах, де вони віддавна це робили;

козаки мають право на свободу релігії, і їхнім церквам не повинно завдаватися будь-якої шкоди.

Ту частину договору, що регулювала їхні загальні відносини з козаками, татари завершували словами: «Коротше, дозволити їм [козакам] бути вільним народом і вільним краєм»[15].

Одначе татари відмовилися взяти будь-які конкретні зобов'язання щодо тогочасної політичної ситуації. Справді, порівнюючи перелік козацьких побажань з остаточним текстом угоди, бачимо, що всю групу нетрадиційних умов повністю вилучено. Стосовно планованого походу проти росіян зроблено лише загальну заяву, мовляв, союзники мають допомагати один одному проти спільного ворога й об'єднуватися в укладенні миру та веденні війни. Угода закінчувалася святенницькою фразою: «Кожен, хто має мудрість, визнає цей договір за справедливий [і] створений із Божою поміччю»[16].

Те, що не ввійшло до остаточного тексту договору, викликає такий самий інтерес, як і те, що ввійшло. Вилучення татарами всіх нетрадиційних положень можна певною мірою пояснити їхнім природженим традиціоналізмом. Були також

цілком конкретні й безпосередні причини, чому татари не включили в договір пунктів, що стосувалися визнання Карлового заступництва над козаками, поширення влади гетьмана на донських козаків і допомоги татар проти гетьманових внутрішніх ворогів.

Мабуть, Орлик від самого початку підозрював (пізніше це стало цілком очевидним), що хан Девлет-Гірей мав намір сам стати козацьким зверхником[17]. Він відмовився визнати Карла XII патроном України, і навіть більше: вважав договір 1711 р. законною підставою для своїх власних претензій на заступництво і сюзеренітет. Тому не дивно, що хан не хотів підтримувати гетьмана в його амбітних планах щодо донського козацтва, оскільки об'єднання українських козаків із донськими створило б союзника майже такого ж небезпечного, як і ворожа Росія. Крім того, є підстави вважати, що татари підозрювали Орлика та його прибічників, буцімто ті прагнуть використати татар задля власної мети, а самі лізти в бійку не дуже хочуть[18]. Щодо зобов'язання підтримувати гетьмана в його внутрішніх конфліктах, то було очевидним, що видатки для татар будуть великі, а вигоди — мізерні. В кожному разі можна напевне стверджувати, що під час переговорів взаємні підозри були тільки ледь-ледь замасковані.

Отже, аналіз козацько-татарського договору 1711 р. показує, що він спирався на загальні й традиційні умови, які мали регулювати співпрацю та співіснування Кримського ханства з українськими козаками. Одначе договір не вирішував конкретних, наболілих проблем, пов'язаних із тогочасною політичною ситуацією.

ПРОТИРОСІЙСЬКА ПРОПАГАНДА СОЮЗНИКІВ

Подібно до того, як Мазепа видавав перед Полтавою маніфести, спрямовані проти росіян, Орлик і його татарські та шведські союзники перед вторгненням в Україну розпочали пропагандистську кампанію. Хоч як це дивно, однією з найширше розповсюджуваних відозв був маніфест султана Буджацької Орди Мехмета. Спочатку цей маніфест опубліковано латинською, польською та українською мовами, а пізніше перекладено німецькою, мабуть, для розповсюдження в Західній Європі[19]. У відозві проголошувалося, що і хан, і султан — палкі оборонці прав поляків та українських козаків. Щодо українців султан Мехмет заявляв: «Військо запорізьких козаків і малоросійські краї, які завжди були вільні і нікому не підлеглі, піддано вогневі й мечеві, убивству й грабунку і накинуто на них московське ярмо»[20]. Маніфест закликав не-

байдужих до громадських справ людей приєднуватися до Лещинського, Потоцького й Орлика, в яких вони знайдуть розуміння та захист, і застерігав тих, котрі дбають лише про власний добробут, що їх уважатимуть за зрадників і ворогів. Закінчувалася відозва словами: миру не буде досягнуто, доки «свобода та безпека сусідніх земель (Польщі й України) не стоятиме на твердому грунті»[21].

28 січня, того самого дня, коли султан Мехмет видав цей маніфест, Карл оприлюднив власну заяву: Literae Universales Regis Sueciae ad Ucrainenses[22]. Це більший і витонченіший пропагандистський витвір. Він починався з обґрунтування Орликового наміру продовжити боротьбу свого попередника Мазепи за те, щоб за підтримки шведського короля й у союзі з татарами і Портою скинути з українців «московське ярмо».

В універсалі стверджувалося, що росіяни мають намір вигнати козаків із їхніх земель: «Підступні ворожі плани сягають навіть далі — щоб козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх предківських земель; москалі завжди ласо позирали на багаті землі України й хотіли забрати їх собі назавжди»[23]. Документ закінчувався пророчими словами: коли народ України буде бездіяльним тепер, то в майбутньому він не матиме права скаржитися на свою нещасливу долю (під Москвою), бо він сам накличе її собі своєю пасивністю.

Не виключено, що в підготовці заяв Карла XII та султана Мехмета Орлик брав якусь участь, проте він навряд чи був причетний до складання маніфесту, виданого 15 лютого київським воєводою Юзефом Потоцьким. Станіславів польовий командир також використовував протиросійські й патріотичні гасла своїх попередників, закликаючи населення України наслідувати «великого Мазепу». Однак тут з'являється й польська перспектива походу — боротися за те, щоб їхня країна об'єдналася з Річчю Посполитою[24]. По суті, ці заяви мало чим відрізнялися від безуспішних закликів Станіслава з нагоди Мазепиного переходу до Карла XII[25]. Відозва Потоцького, як і маніфест Станіслава, не викликала в козаків прихильного відгуку.

Особливу активність і вміння у виданні своїх маніфестів виявив Орлик. На жаль, тексти його відозв не збереглися, що свідчить про старанність і завзяття, з якими російські власті та підросійські козаки збирали і спалювали ці документи. Проте подальші події показали, що Орликові маніфести знайшли широкий відгук серед українського населення, особливо на Правобережжі.

Варто зазначити, що українська історіографія кінця XVIII — початку XX ст. приділяла особливу увагу Орликовим

«підривним листам і універсалам». Незмінно негативна оцінка цього аспекту діяльності гетьмана спирається на єдине джерело — короткий і неточний уривок з «Історії Русів» (насправді більше політичного памфлета, ніж історичної праці): «По смерті Мазепи проголосили в Бендерах Порта Оттоманська і Король Шведський Гетьманом Малоросійським Писаря Мазепиного, Семена (sic) Орлика, і він універсалами своїми розсівав плевели в полках Задніпровських і по всій Малоросії, закликаючи народ і війська собі до послуху, і так робив до половини року 1711-го, себто до підписання турками з Росією вічного миру, а тоді зник він з усім своїм зборищем і опинився після того у Франції...»[26]

Автор «Історії Русів» підкреслює той факт, що жителі України «зовсім не зважали на його [Орлика] підлещування та затії, а були прихильні незмінно до правного свого начальства»[27]. Однак Соловйов наводить свідчення, яке дозволяє зробити інший висновок. Ідеться про повідомлення Дмитра Голіцина, російського воєводи в Києві, який згадує розмову між двома на вигляд лояльними козацькими офіцерами. Суть їхніх висловлювань зводилась до того, що запорожці, мовляв, будуть дурнями, якщо підкоряться цареві: «вони [Орлик та його спільники] добре роблять, що Орду піднімають; а як Орду піднімуть, то вся Україна буде вільна»[28]. У тому ж повідомленні йшлося про ще одне твердження, випадково почуте під час розмови двох запорожців: «Всі запорожці через те не йдуть із повинною до царя, що з України дали їм знати: якщо ви підете, то всі пропадете, укладайте союз із татарами й звільняйте нас, тому що ми всі від Москви пропали»[29].

Зрозуміло, в Україні існував благодатний грунт для Орликових відозв. Проте його заклики були спрямовані не тільки до загалу — Орлик намагався також використати свої зв'язки з колишніми колегами, які залишилися на службі в царя. У листі до Скоропадського Орлик спочатку апелює до таких загальних понять, як благо України, патріотичні почуття та кривди від росіян[30]. Далі йшла спроба заспокоїти Скоропадського щодо його особистої долі в разі перемоги над росіянами. В цьому випадку Орлик обіцяв відмовитися від претензій на гетьманство на користь старішого Скоропадського, за умови, що Орликові будуть повернуті його власні землі. Стосовно непопулярної можливості того, що Україна може стати васалом Порти, гетьман заявив: Карл XII, хан і Порта постановили, щоб Україна «ознаки жодного васалітету на собі не мала, а залишалася навіки вільною Річчю Посполитою»[31].

Отже, в усіх маніфестах і листах, що їх союзники слали в Україну, вони наголощували ті самі думки: підживлювали обурення проти росіян, гарантували давні права та свободи

й запевняли населення, що союзу з татарами й турками не треба боятися — навпаки, це єдиний засіб позбутися російського гніту.

ПОХІД 1711 РОКУ

Зимовий похід, план якого народився в наділеній багатою уявою голові Карла XII, розпочато наприкінці січня[32]. Хан на чолі 50-тисячного війська (в якому було й кількасот запорожців) вийшов із Криму, рушив уздовж нижнього Дніпра, а потім повернув до Харкова. Татари не зустрічали великого опору. Деякі міста в Гетьманщині здавали свої російські залоги загарбникам і вітали їх традиційним хлібом-сіллю[33]. Однак перед самим Харковом хан зненацька наказав своїм людям повертатися до Криму. Вочевидь, татари злякалися, що глибокі сніги й можливість раптової відлиги можуть спаралізувати їхню кінноту. Тому орда відступила, не підійшовши близько до своєї головної мети — Воронежа.

Рейд кубанського султана, одного з синів Девлет-Гірея, був схожим і за ходом, і за результатами. Навіть не було зроблено спроби взяти Азов, головну мету цієї акції. Здається, в обох випадках вирішальну помилку зробив Карл XII, доручивши захоплення добре укріплених фортець легкій татарській кінноті, яка була для цього абсолютно непридатна. Втім, татари досягли чималих успіхів у виконанні іншого завдання походу — пограбування краю[34]. Захопившись, вони не тільки спустошили російські землі, а й наробили багато лиха в Гетьманщині, особливо в Полтавському полку. Звичайно, з того грабунку було небагато військової користі, до того ж російська пропаганда подбала про те, аби перекласти вину за нього на Орлика.

Тим часом та частина військ, на яку Карл XII і його союзники покладали найбільші надії,— 20—30 тис. буджацьких татар і ногайців під орудою Мехмета разом із приблизно трьома тисячами поляків під проводом Потоцького — вирушили з-під Бендер 31 січня[35]. На відміну від своїх союзників, які діяли на сході, це військо, наступаючи в лютому на Правобережній Україні, досягло деяких обнадійливих успіхів. Карл XII сподівався, що цей удар по Правобережжю передусім спонукає поляків відкрито підтримувати Лещинського. Але цього не сталося. Зате Орлик, щойно його військо ввійшло в етнічно українські землі, почав здобувати в масах широку підтримку. Вочевидь, після краху Мазепи Карл не дуже вірив, що Мазепиному наступникові вдасться прихилити маси на свій бік. Тому не без здивування всі сторони, в тому числі

й Петро I, стали помічати, що мало не все Правобережжя йде за Орликом та його союзниками[36]. Орлик гордо повідомляв шведському королеві, що його військо зросло більш ніж уп'ятеро[37]. І справді, до нього вирушали цілі полки правобережних козаків.

Хоча гетьман, особливо в пізніші, менш щасливі моменти свого життя, грішив деяким перебільшенням чисельності свого тодішнього війська, немає жодного сумніву, що його шанси на тому етапі походу виглядали досить обнадійливо. Підтримувати чи принаймні співчувати Орликові населення спонукали декілька факторів. Невдоволення російською військовою адміністрацією та її козацькими ставлениками було повсюдним. Водночас росіяни ще не мали досить часу, щоб закріпитися в краї[38]. Та й пропаганда союзників справила бодай деякий вплив. Крім того, на постійні Орликові наполягання союзникам, особливо татарам, до часу вдавалось утримувати свої війська від дій, які могли б викликати ворожість місцевого населення, як викликала її поведінка російських залог.

Ці початкові успіхи справили великий вплив, передусім на самого Орлика. Вперше Мазепиним послідовникам удалося здобути масову підтримку, хоча їхні успіхи досягалися поза межами Гетьманщини. Цей факт Орлик у майбутньому використовуватиме як конкретний доказ на користь його тверджень, що Україна бажає і завжди бажала порвати з Москвою. Водночас це зміцнювало становище Орлика серед його союзників, даючи йому можливість вільніше маневрувати в несподіваних політичних ситуаціях, які невдовзі виникли. Особисто для Орлика цей час знаменував найвищу точку його кар'єри гетьмана у вигнанні.

Орликові союзники, особливо татари й турки, також звернули увагу на підтримку, здобуту гетьманом, і почали робити власні висновки. У Порти ці події відроджували надії, схожі на ті, що їх вона вже колись пов'язувала з Дорошенком — проекти утворення Українського князівства, яке б виконувало роль оплоту проти московської експансії й охоронця чорноморського узбережжя, його майже природного прилучення до князівств Молдавського та Волоського. З іншого боку, для Петра I Орликові успіхи стали попередженням про постійну небезпеку з боку емігрантів-мазепинців, посиливши його ненависть до них і рішучість знищити їх за будь-яку ціну. А полякам — і тим, які підтримували Августа II, і прихильникам Станіслава Лещинського — будь-який успіх козаків на Правобережжі ніс із собою хіба що передчуття біди.

Але протягом лютого 1711 р., саме тоді, коли Орлик був у зеніті своєї удачі, в таборі союзників виникли внутрішні проблеми. В міру того, як опір ворога дужчав і ставало важче

здобувати харчі, між командувачами союзних військ, особливо між Орликом і Потоцьким, виникли суперечності. Орлик, згідно з Карловими настановами та власними нахилами, хотів наступати просто на Київ. А польський воєвода Києва, все ще сподіваючись здобути прихильників у Польщі та Литві, вимагав наступати до польських кордонів. Безперечно, незгоди між польськими та козацькими провідниками йшли ще глибше. У своїх листах Орлик звинувачував Потоцького в тому, що він дозволяв польським військам грабувати населення й навіть силоміць приєднував до своїх загонів деяких козаків, які траплялися їм на шляху[39].

Попри ці труднощі, Орлик зумів вийти переможцем із першої великої сутички з ворогом. Десь 15 березня він зустрів і розбив загін під командуванням Стефана Бутовича, генерального осавула гетьмана Скоропадського. На той час більшість правобережних полків, окрім білоцерківського та чигиринського, який вагався, перейшли до Орлика. Єдиною великою перешкодою на гетьмановому шляху до його мети, Києва, була добре укріплена фортеця Біла Церква. Явно всупереч порадам Потоцького, який застерігав, що союзникам бракує доброї облогової артилерії, Орлик зробив спробу здобути місто. 25 березня гетьман почав облогу, сподіваючись на швидку й легку перемогу. Але він прорахувався. Залога під командуванням полковника Анненкова, що складалася з 500 москалів і кількох сот козаків на чолі з полковником Танським, відбила атаки союзників[40]. Наразившись на рішучий опір, їхній наступ загальмувався. Настав критичний момент, і, як це вже не раз бувало в минулому, татарські союзники їх підвели.

ПОХІД ЗАКІНЧУЄТЬСЯ КАТАСТРОФОЮ

Історіографія козацької доби багата на описи ситуацій, коли у вирішальний момент татари зненацька кидали своїх союзників-козаків, часто грабуючи при відступі їхні землі й родини. Такі події звичайно пояснюють як зраду з боку хана чи деяких інших татарських керівників. Ці пояснення часто слушні, але вони неповні. Одна з причин полягала в тому, що ніколи не бралися до уваги внутрішні проблеми самих татар.

Аналізуючи даний випадок, слід брати до уваги, що в самому татарському таборі існували конфлікти інтересів. Хоча Девлет-Гірей був заінтересований в успішному наступі й, коли йшлося про спільні військові дії, його зобов'язання перед козаками були щирі, але хан — навіть такий могутній, як

Девлет-Гірей — не міг гарантувати подібної позиції від провідних мурзів і кочових ногайських ханів[41]. І сам хан, і його син, султан Мехмет, розуміли, що, з погляду політичних інтересів Криму, їм слід підтримувати Орлика й шукати прихильності українського населення. Однак татарські провідники й особливо ногайські хани мали вужчі й конкретніші інтереси. Їхня влада й становище залежали від спроможності забезпечити своїм людям грабунок і ясир — головні засоби татарської й ногайської економіки. Похід 1711 р. припав для татар на кінець довгого й економічно важкого періоду[42]. Головною причиною, чому татар і ногайців пішло в похід так багато (усього понад 100 тис. чоловік) була потреба грабувати й брати ясир. За сприятливих обставин вони б радше задовольнили її за рахунок росіян та їхніх українських спільників. Але оскільки це виявилося неможливим, у татар виникла спокуса пошукати відшкодування за свою службу в українського населення на тих землях, через які вони йшли,— байдуже, чи було воно на боці Орлика, чи на іншому.

Очевидно, провідники ногайців, які складали більшість у Мехметовій орді, спочатку вчинили тиск на султана, щоб він гарантував їм якийсь прибуток від походу[43]. Той переадресував їх до Орлика, якому довелося вислухати отакі питання від якогось Бевбека-аги: «Чи не має бути вигоди [від походу], чи не можна буде взяти за ясир міщан бердичівських та інших, а також поблизу Києва?»[44]. Муратца-ага, візир султана Мехмета, та Кантимір-мурза ще настійніше вимагали, відверто ігноруючи недавній договір, аби гетьман виділив їм на грабунок декілька українських міст як відшкодування за їхню військову службу.

У відчаї Орлик нагадав ханові про обіцянки, які той дав Карлові XII, що в ясир братимуть лише ворогів, а українців брати договір суворо забороняє. На мурзів ці аргументи не справили жодного враження. Справді, становище самих татар ставало дедалі хиткішим. Їхні коні були виснажені в ході стрімкого наступу, дуже важко було дістати харчі. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що надходила відлига з багнюкою та з повінню на річках. Це позбавляло татар їхньої наймогутнішої зброї — мобільності. До того ж стало відомо, що на допомогу росіянам ідуть підкріплення. Мурзи знову зажадали від молодого султана, аби той дав наказ відступати. За Нордбергом, султан тоді покликав Орлика та Потоцького й заявив їм, що хоча він особисто хотів би продовжувати операцію, неможливо змусити до цього його вояків, оскільки вони не звикли до походів довших, як три місяці. Щоб трохи заспокоїти Орлика й Потоцького, султан пообіцяв залишити союзникам шість тисяч чоловік. Проте за два-три дні це число

скоротилося до менш як двох тисяч, і годі було знайти відповідального татарського провідника, який міг би їх очолити. Орлик пізніше описував цей епізод більш драматично — мовляв, султан утік інкогніто посеред ночі, не злазячи з коня аж до переправи через Буг[45].

Під час цього відходу татари, ігноруючи свої обіцянки та зобов'язання перед козаками, почали масові грабунки і взяття ясиру саме в тих місцевостях, звідки Орлик дістав найбільшу підтримку. В політичному, військовому й особистому сенсі це був для Орлика момент найбільших страждань і розчарувань. У відправленому в ті дні повідомленні Карлові XII по-справжньому людяний і глибоко побожний гетьман так описує катастрофу: татари спустошують церкви, перетворюючи деякі з них на стайні для своїх коней. Гвалтують молодих дівчат, убиваючи та грабуючи їхніх батьків. Від Дністра до Росі вони беруть у полон священиків, козаків, жінок і дітей, виводячи їх у буджацькі, білгородські та ногайські степи. Далі, від Росі до Дніпра й Тетерева вони знищують усі міста й містечка, незважаючи на те, що деякі з них мають гетьманові гарантії безпеки. У місті Германівці, яке виставило всі три універсали від Орлика, султана й Потоцького, мурза на ім'я Канібег учинив велике лихо. Хоча міщани вітали його як приятеля, він напав на них і понад п'ять тисяч захопив у полон. Уманський, Кальницький і Таржицький повіти були повністю спустошені, трохи менше постраждали Корсунський і Брацлавський[46]. Не були в безпеці навіть люди Орликової канцелярії. Він скаржився, що татари викрали трьох хлопців із неї і на час написання листа йому вдалося повернути тільки двох із них. Схоплено також польських посланців, які везли листи від Вишневецького Карлові XII. Орликові й Потоцькому вдалося визволити їх лише з величезними труднощами[47].

Не тільки Карлові XII висловлював гетьман свої протести — він адресував їх і найвищій мусульманській владі, османському султанові Ахметові III. 3 липня султан прихильно відповів на гетьманові скарги[48]. В едикті, направленому бендерському сераскерові Мехметові-паші, султан спочатку відзначив дружній прийом, який козаки влаштували татарам, і потім, висловивши різке невдоволення діями татар, наказав сераскерові повернути додому всіх українських полонених, що опинилися в Бендерах, Кілії, Ізмаїлі та Білгороді. Але на той час було вже пізно рятувати втрачені політичні та військові переваги.

Коли козаки кинулись обороняти від татар свої домівки та родини, Орликове військо, що так швидко зросло за рахунок приєднання великого числа правобережних козаків, так само швидко розтануло. Орлик знову залишився з трьома чи чотирма тисячами запорожців, з якими він і починав. На

відміну від попередніх песимістичних послань, російські урядовці тепер задоволено повідомляли, що не лише козаки, а навіть селяни повернули проти татар[49]. Так само, як раніше на Лівобережжі, за жахливі спустошення, вчинені його союзниками на правобережних землях, звинувачено Орлика. Ще багато десятиліть по тому, особливо в містах і заселених районах Правобережжя, Орликове ім'я буде пов'язане з прикрими спогадами про орду[50]. Ясна річ, в очах українського населення справа Орлика та його однодумців і політичні альтернативи, що їх вони представляли, зазнали непоправного удару. Крім того, ця катастрофа глибоко вплинула на самого Орлика, на його майбутні політичні плани й ставлення до мусульманських союзників. Наступний період Орликових стосунків із ханом та його османським сюзереном свідчитиме про гіркі плоди цього досвіду.

ТУРЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ

Після невдалої спроби відшкодувати свої втрати за допомогою сили й за підтримки татар, емігранти-мазепинці намагалися через посередництво Порти досягти своєї мети дипломатичними засобами. Основу для цих зусиль створила перемога турків над росіянами на Пруті 1711 р. На проведених після цього мирних переговорах «питання України», як писав визначний польський історик Юзеф Фельдман, «відсунуло всі інші проблеми на другий план»[1]. Тому треба детальніше розглянути, чому це питання відігравало таку важливу роль.

Наляканий зосередженням ворогів на півдні, Петро I завдав випереджувального удару по румунських князівствах. Але царева поспішність і самовпевненість призвели до згубних помилок. Вирвавшись зі своїм військом уперед, Петро I залишив далеко позаду обоз і підкріплення. До того ж він прорахувався щодо масштабів підтримки, яку могли надати йому молдавський і волоський господарі (так само колись помилився Карл XII в Україні!). В результаті цар і все його військо в липні 1711 р. були оточені в Молдавії, на річці Прут, незмірно більшими силами турків і татар.

Для Порти, вже давно стурбованої російською експансією на півдні, це була нагода завдати ворогові нищівного удару. Але замість захоплення в полон (чи знищення) царя та його війська, великий візир Мехмет Балтаджі дозволив росіянам вийти з оточення. За це Петро I пообіцяв віддати Порті Азовську фортецю, зруйнувати Таганрог і російські фортеці

на Дніпрі, піти з України й не втручатися більше в українські та польські справи[2]. Пізніше, оцінюючи цю угоду, історики завжди дивуватимуться, чому великий візир дозволив цареві прослизнути йому крізь пальці. А проте з погляду Порти поступки, яких Мехмет Балтаджі домігся від росіян, були великим успіхом, бо вони, здавалося, давали туркам далекосяжний трофей — контроль над чорноморським узбережжям.

Однак, незважаючи на російські поступки, Порті було ясно, що її тогочасна перевага в Причорномор'ї лише тимчасова і, щоб перетворити ці здобутки на постійні, царевих обіцянок замало. Розглядаючи засоби, які дали б змогу твердо запанувати на тих теренах, турки воскресили проект створення васальної козацької держави в Україні. Спроби здійснити цей проект Порта робила вже не раз: за гетьманування Богдана Хмельницького (1648—1657), його сина Юрія (1659—1663) та Петра Дорошенка (1665—1676)[3]. Але через українську внутрішню політику та втручання Росії ці спроби зазнавали невдачі. Тепер, 1711 р., настав, здавалося, слушний момент, аби ще раз спробувати створити васальну козацьку державу. Саме з цієї причини турки зненацька виявили великий інтерес до українського питання й до Орлика та його сподвижників.

Проте існувала одна проблема, яку треба було розв'язати, перш ніж між українцями та Портою могло дійти до порозуміння. Це була проблема Карла XII. Шведського короля не радував інтерес турків до українських емігрантів: він боявся, що це може втягти Порту в затяжні переговори з царем і відвернути від продовження війни проти Росії. Якби так сталося, Карл утратив би єдину можливість завдати удару по Росії на її вразливому південному фланзі. Підхід Мехмета Балтаджі був протилежний: він прагнув гарантувати безпеку північних кордонів Османської імперії шляхом переговорів, заснованих на Прутському договорі. Сутичка між великим візирем і шведським королем стала неминучою.

У цьому конфлікті Орлик опинився поміж двома вогнями. Порта й татарський хан запрошували його (власне, наполягали) прибути до Константинополя на переговори[4]. Проте Карл XII, який уважав гетьмана своїм васалом, заборонив йому їхати. Король заявив: «Порта навряд чи хоче й може звільнити вашу батьківщину від московського ярма; очевидно, вона навряд чи може змусити москалів виконати статті, за якими вона [Україна] має повернутися до свого давнього стану»[5].

Тим часом як сам Орлик стояв на боці Карла XII, старшина та запорожці наполягали, щоб гетьман і козацькі делегації поїхали до Константинополя. Поступаючись тискові своїх

колег, Орлик разом із делегацією провідних емігрантських діячів вирушив 31 жовтня 1711 р. до турецької столиці. Дорогою їх перестрів Густав Солдан, один із головних міністрів Карла XII. Очевидно, король пригрозив, що не матиме з українцями жодних справ, якщо Орлик поїде до Порти. Після тривалої суперечки досягнуто компромісу: українська делегація поїхала до Константинополя, а сам гетьман повернувся до Бендер[6]. У наступні роки Орлик не раз оплакуватиме той факт, що за особисту відданість Карлові XII тоді та в інших випадках йому довелося заплатити велику політичну ціну[7].

УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ПЕРЕГОВОРИ

Хоча неодноразово висловленого прохання Девлет-Гірея і Мехмета Балтаджі прибути до столиці гетьман не виконав, до складу делегації, яка його представляла, ввійшли найдосвідченіші й найповажніші серед українських емігрантів особи, такі як керівник делегації прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральний суддя Клим Довгополий, генеральний писар Іван Максимович (ці троє були також у складі делегації, що укладала договір із татарами) та генеральний осавул Григір Герцик. Окремо згадано в акредитаційному листі кошового Костянтина Гордієнка як спеціального представника запорожців. Головна мета делегації полягала в тому, щоб виробити точні умови сподіваного виведення російських військ з України й обговорити характер відносин козаків із Портою.

Орлик дав своїм представникам докладні інструкції щодо двох головних питань майбутніх переговорів[8].

У питанні російського виходу з України гетьманові побажання були такі:

щоб росіяни назавжди пішли з обох частин України та зреклися будь-яких майбутніх претензій управляти нею;

щоб Україною правив гетьман Орлик, його уряд і його наступники, без жодного стороннього втручання;

щоб усі полонені, захоплені в попередній війні (до і після Полтави) й заслані вглиб Московщини, були повернені (це стосувалося передусім запорізьких посланців, заарештованих у Москві перед самою Полтавською битвою, та козаків, посланих на працю до Петербурга);

щоб родинам тих, що виступали проти росіян і були заарештовані, дозволили повернутися до своїх домівок в Україну;

щоб фортеці, раніше окуповані росіянами, були передані козакам неушкодженими і щоб не робилося спроб виселити мешканців краю;

щоб Порта гарантувала кордони України з Польщею і Росією, «які всім відомі»;

щоб розміщена на даний час в Україні артилерія там і залишилася;

щоб цар відшкодував Війську Запорізькому збитки, завдані в останній війні;

щоб росіяни публічно зреклися розповсюджуваних раніше пропагандистських тверджень, буцімто Орлик і його мусульманські союзники планували запровадити в Україні іслам і збирати арак (османський подушний податок) з населення.

Цей доволі амбітний і оптимістичний перелік побажань грунтувався на припущенні, що, по-перше, цар справді має намір дотримуватися умов підписаного на Пруті договору, і, по-друге, що ці умови включають і Правобережну, й Лівобережну Україну. Подальші переговори показали, що обидва припущення були надто поспішні.

Іншим головним питанням переговорів були умови, які мали регулювати відносини України з Портою. Козаки хотіли привезти з Константинополя заяву, подібну до Diploma Assecuratorum Карла XII. Вони мали запропонувати, щоби Порта гарантувала такі пункти[9]:

«Україна по обидва боки Дніпра разом із Військом Запорізьким і народом малоросійським завжди залишається вільною від чужоземного володіння». Її союзники, пов'язані з нею відповідно до Кримського договору, «не повинні під приводом визволення чи захисту намагатися встановити [над Україною] повне панування, васалітет або підпорядкування»;

фортеці в Україні не повинні бути окуповані турецькими залогами;

союзники України не вдаватимуться до будь-якого релігійного гніту, й православна віра, під зверхністю Константинопольського патріарха, буде в Україні панівною;

Порта не порушуватиме права, привілеї і кордони України;

Порта не втручатиметься у вибори гетьмана й не прагнутиме змістити гетьмана, який є найвищою владою в Україні. Крім того, гетьман не повинен особисто їхати до столиці на інвеституру;

будуть гарантовані давні права запорожців рибалити й полювати аж до Очакова;

українські купці матимуть в Османській імперії рівні права з мусульманськими;

Порта визнає шведську зверхність над Україною. Якщо Порта прийме запропоновані пункти, делегація мала просити повідомити згодом про ці умови населення України маніфестами.

Ці дезидерати були цілком аналогічні поданим у 1710—1711 рр. татарам. Однак, зважаючи на багато більшу владу, могутність і престиж Порти, висунення таких вимог свідчить про дещо нереалістичний підхід Орлика та його колег до цих переговорів. А сподівання, що Порта, змусивши росіян забратися геть з України й гарантувавши їй територіальну і політичну цілісність, згодиться на Карлову протекцію над цим краєм, здається майже наївним.

До певної міри ця вірність українців шведському королеві пояснювалася тією обставиною, що на той час поразка шведів у боротьбі з росіянами ще не здавалася остаточною. До того ж Карл XII у своїх Diploma Assecuratorum узяв на себе офіційні зобов'язання щодо української справи. Не можна не враховувати й особистої привабливості короля, що особливо діяла на Орлика. Але, з іншого боку, було очевидно: татари й турки вкрай заінтересовані в тому, щоб тримати Україну (бодай частину її) поза російським контролем. Очевидним було й те, що хан і Порта хочуть і, здавалося, можуть допомогти Орликові вигнати росіян. У будь-якому випадку, включаючи умову про Карлове заступництво над Україною, Орлик показував, що він уважає шведські запевнення більш реальною і конкретною основою для своїх планів, аніж турецькі й татарські спонуки[10]. Ясна річ, така позиція перешкоджала гетьманові встановити з Портою дійові й життєздатні відносини.

Інший пункт дезидерат дає змогу побачити ширший контекст цих переговорів. Як уже згадувалося, на переговорах із татарами особливої гостроти набула проблема ясиру. Це питання було важливе не лише в конкретній політичній ситуації, яка склалася в 1711 р., воно також відбивало основну й нерозв'язну проблему в стосунках між осілим українським і кочовим татарським суспільствами. Так само й питання про турецькі залоги та фортеці в Україні, окрім його очевидних військових і політичних наслідків, було також украй дражливим через пов'язану з ним конфронтацію між мусульманською та християнською релігіями й культурами. Дозволити розмістити в Україні турецькі залоги було для Орлика небезпечніше в релігійному сенсі (пустити «невірних» між християнську паству), аніж у суто політичному та військовому. Звідси в дезидератах стаття про убезпечення від можливого релігійного гніту з боку союзників України. Звідси й Орликове прохання, аби Порта видала маніфести, які спростували б твердження російської пропаганди, буцімто він готовий в обмін на турецьку допомогу запровадити в Україні іслам. Таким чином, хоча залоги могли б допомогти гетьманові в боротьбі проти російської агресії чи проти його ворогів

в Україні, він мусив наполягати — й через свою глибоку відданість релігії, й через традиційні тертя між християнством і ісламом,— щоб вони не стояли в українських містах. Зрештою, ця умова показує, наскільки важливим і складним було в Орликових відносинах із Портою питання релігії, тому розглядати ці відносини тільки з погляду практичної політики було б надмірним спрощенням.

Показником релігійних інтересів гетьмана було прохання, аби Порта визнала Константинопольського патріарха номінальним головою православної церкви в Україні. Цей пункт повторював не лише бажання, висловлене в «Бендерській конституції», але й відбивав прецедент, установлений у Дорошенковому договорі з турками 1672 р. Логіка цього прохання була така: якщо Україна має укласти політичну угоду з Портою, то патріарх Константинопольський чи Єрусалимський — а не Московський — має здійснювати в Україні церковну владу. Орлик, палко захоплений цією ідеєю, встановивши тісні особисті стосунки з Константинопольським патріархом, досяг таких успіхів у цій справі, що, як стверджував царський посол у Константинополі Шафіров, Єрусалимський патріарх «уже був призначений козацьким патріархом»[11]. Повідомлення Шафірова грунтувалося на непідтверджених чутках, які поширювалися в той час в османській столиці. Але вже сам факт, що такі чутки мали місце, показує, наскільки наполегливими були гетьманові спроби вивести українську церкву з-під влади Москви.

Нарешті, цікаво відзначити, що гетьман не повторив прохання, з яким він 1711 р. звертався до татар,— про визнання його влади над донськими козаками. Можливо, негативна реакція Девлет-Гірея розохотила Орлика ставити це питання знову. Ймовірно також, що причиною були катастрофічні наслідки походу 1711 р., в якому з планів на співпрацю між запорожцями та донцями нічого не вийшло. Але й без цього пункту завдання делегації, що вирушила до Константинополя, було нелегким. А коли делегація вже наближалася до столиці, в турецькому уряді сталися важливі зміни, які це завдання ще більше ускладнили.

Через зволікання царя з виконанням умов Прутського договору, агітацію агентів Карла XII проти Мехмета Балтаджі та протидію його особистих суперників, 20 листопада великого візира було усунуто з посади. Його наступником став колишній яничарський ага Юсуф-паша[12]. Хоча усунення Мехмета Балтаджі, можливо, принесло Карлові XII велике особисте задоволення, воно не дуже поліпшило його становище, бо нового великого візира не можна було зарахувати до друзів шведського короля та його польських союзників.

Новий великий візир, як і його попередник, прагнув покращити нестійку ситуацію на північних кордонах імперії. Так само, як і Мехмет Балтаджі, Юсуф-паша вважав, що безпеки північних кордонів можна досягти, використовуючи українських козаків як захист проти російської експансії[13]. Досягти цієї мети він сподівався, спокусивши росіян угодою, яка давала туркам велику перевагу: він був ладен вигнати морочливого шведського короля з турецької території, якщо росіяни погодяться на поступки в Україні.

Одначе в Порті була й войовнича протиросійська партія, яку очолював Девлет-Гірей і підтримував, певною мірою, сам султан. Цій групі надавали підтримку й французькі дипломати, які, з наказу Людовіка XIV, працювали на розпалювання нового турецько-російського конфлікту. Саме тоді французькі діячі ближче познайомилися з українським питанням, яке за кілька десятиліть відіграє коротку, але визначну роль у їхній східній політиці.

Незадовго перед прибуттям козацьких делегатів почалися переговори між Портою та царем, якого представляли Петро Шафіров і Борис Шереметьєв. Вони мали на меті ратифікувати чи, точніше, ще раз розглянути підписаний на Пруті договір. Таким чином, Порта збиралася вести переговори про виведення російських військ з України й водночас обговорювати умови, на яких Орлик і його штаб мали перебрати в ній владу. Очевидно, успіх на одних переговорах вплинув би на хід інших. Це стало ясно, коли султан, у відповідь на відмову Петра І віддати Азов, знищити Таганрог і дніпровські фортеці, заявив: «Я не підпишу з ним [Петром І] угоди, доки не заберу в нього всю козацьку землю»[14]. Петрова впертість була на руку протиросійській партії, яка святкувала перемогу, коли Юсуф-паша, хоча й дещо неохоче, 10 грудня 1711 р. проголосив цареві війну.

Протиросійська діяльність у Константинополі різко зросла з прибуттям козацької делегації. Не гаючи часу, її члени взялися агітувати проти росіян. Невдовзі їхній вплив став настільки помітним, що Шафіров повідомив царя: «Малоросійські зрадники підбурюють турецький двір проти Росії і вони якраз і є головною причиною, яка перешкоджає укладенню миру»[15].

Головний аргумент козацької делегації полягав у тому, що Україну можна легко вирвати з рук царя, бо її мешканці ось-ось повстануть проти нього. За доказ цього правила масова підтримка Орлика під час недавнього походу. Ця думка, висловлювана при різних нагодах і в різних аудиторіях, пізніше стала головним мотивом Орликової політичної пропаганди. Інші аргументи, мабуть, винайдені чи розвинуті гетьма-

ном і його оточенням, подано Порті у вигляді таємних російських планів, про які начебто довідався Орлик і які свідчили про цареві наміри включити до складу своєї імперії Україну, підкорити татар і вийти на Чорне море[16].

Шафіров був так стурбований діяльністю емігрантів, що переконував царя провести каральну акцію щодо їхніх родин в Україні. І от 8 квітня 1712 р. царський канцлер Головкін видав указ, у якому було заявлено: «Оскільки боговідступник, зрадник Орлик і з ним багато інших донині в області султана турецького живуть, а деякі в самому Царгороді перебувають, що викликає велику підозру, і не можна інакше розсудити, що вони на утримання себе там одержують кошти з України від своїх родичів... притім і кореспонденції і пересилання між собою мають, чого важко допильнувати й припинити, доки вони там на Україні житимуть. Через це наказав великий государ всіх зрадників, які нині живуть в турецькій землі й по багатьох умовляльних грамотах царської величності і обнадіюванням у прощенні вини їхньої у вітчизну свою не повернулись, список їхніх імен до цього додається, жінок і дітей їхніх і матерів і братів вислати до Москви для нагляду і веліти там жити, доки загроза з боку турецького мине...»[17]

Крім того, родичі емігрантів мусили написати їм листа з настійним проханням повернутися додому або утриматися від ворожої діяльності, інакше їхні родини будуть засуджені до страти. Ця тактика, яку тоді й пізніше так охоче застосовували росіяни у боротьбі з непокірними емігрантами, не принесла великих результатів, оскільки більшість родин уже давно були заарештовані й заслані вглиб Росії.[18]

Незважаючи на ці заходи, Шафіров і далі застерігав, що «як і раніше, треба бути вкрай обережними в Україні, щоб не збунтувала при вступі в неї військ турецьких»[19]. Головкіна також непокоїла думка про можливий непослух українців. На випадок вторгнення турецького війська він радив ужити таких заходів: треба по змозі знизити податки в краї; українців можна брати на службу в залоги, але тільки якщо іншу половину залоги складатимуть росіяни; хтось із російських «знатних людей» має постійно бути при гетьманові Скоропадському «для порад і всяких обережностей» і «якщо впаде підозра на когось із знатних малоросіян, то брати їх до себе й утримувати політично; якщо ж хтось явно зрадить, то з таким чинити як зі зрадником для пострахи інших»[20]. Очевидно, ці заходи виявилися ефективними, бо за двадцять років по тому Орлик, обговорюючи інше можливе вторгнення в Україну, радив таємно повідомляти старшину про його наближення, «щоб вони могли вчасно перевезти свої родини на цей бік Дніпра, на польську Україну чи до Бендер і щоб сама Москва, намагаючись перешкодити повстанню, не мала мож-

ливості забрати їхні родини й вивезти їх за кордон [України], як вона зробила після Прута 1712 р., коли Порта двічі оголошувала їй війну»[21].

УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИЙ ДОГОВІР

Хоча Порта й оголосила цареві війну, це була радше погроза, намагання змусити його виконати свої обіцянки, аніж справжній намір розпочати військові операції. Російські посланці усвідомлювали це, і протягом січня 1712 р. твердо відмовлялися поступатися вимогам турків піти з усієї України. Справа зайшла в глухий кут, і турки знову вдали, що готуються до війни. Але на початку лютого Петро I, не бажаючи наражатися на ризик іще однієї війни з Портою, погодився віддати Азов, знищити Таганрог і фортеці на Дніпрі. Це докорінно змінило характер українського питання. Юсуф-паша, котрий у безкомпромісній ситуації почувався дуже незатишно, тепер здобув більше можливостей для маневру. Відповідно, він почав схилятися до торгу, навіть у такому основному питанні, як українське.

27 лютого керівник козацької делегації Горленко повідомив Орлика про цей новий розвиток подій. Великий візир заявив йому, писав Горленко, що з росіянами досягнуто угоди з усіх питань, окрім проблеми України, і «вже Москва всю Україну віддає, тільки просить нас про Київ, через те ми потім надумали було (якби інакше обійтись не можна) не стояти за Київ, а тепер, зрозумівши, як Україні Київ потрібен, будемо старатися, щоб і Київ при вас був»[22].

Пригнічений думкою про те, що повернути Києва не вдасться, гетьман надіслав великому візирові великий трактат, який грунтувався на «автентичних історичних книгах» та аргументах геополітичного характеру. Він доводив, що не може бути й мови про те, щоб дозволити росіянам утримати за собою Київ, тому що «ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо яка користь із голови без тіла чи з тіла без голови?»[23] Підкріплюючи це твердження, Орлик описав центральне місце Києва в суспільному, культурному та релігійному житті України: «Що може бути дорожче й прекрасніше для політичного й церковного становища України, ніж її столиця, Київ, де сяє джерело й початок нашої релігії, де з великою пишнотою зберігаються святі місця, куди сходяться люди з усієї України, щоб дати шлюбну обітницю й виконати релігійні обов'язки, де вони загартовуються у вивченні нашої православної віри, де наші клірики встановлюють святі закони, де роксоланська [українська]

молодь здобуває освіту»[24]. Не тільки Україна не зможе існувати без своєї стародавньої столиці, але й росіяни, утримавши її, матимуть шлях до відновлення влади над Україною і плацдарм для майбутнього наступу на турків. Орлик також застерігав Порту, аби вона не здумала погодитися тільки на Правобережжя, бо той край такий спустошений, що не зможе підтримати його та його людей. Крім того, це тільки втягнуло б Порту в конфлікт із поляками.

Орликів лист прибув запізно. Після згоди Петра I віддати Азов і спалити Таганрог турецько-російські переговори розвивалися успішно. Це змусило протиросійську партію в Константинополі перейти до оборони. 15 січня (за старим стилем) лідер цієї партії Девлет-Гірей залишив столицю. З ним разом відбув запорізький кошовий Гордієнко, що свідчило про суттєві розбіжності серед членів козацької делегації. За цих обставин Юсуф-паша дістав набагато більшу свободу дій і міг домовлятися з росіянами, як він уважав за потрібне. А що він уважав за потрібне, українські делегати дізналися 5 березня 1712 р.

Того дня їм видано грамоту за підписом Ахмета III. Її зміст, як і слід було сподіватися, викликав у делегатів безмежне розчарування. Не тільки Київ і його околиці, а й уся Лівобережна Україна залишались у володінні царя. Очевидно, великий візир, якому хотілося завершити нескінченні й досить обтяжливі переговори, вважав, що для турецьких потреб досить і Правобережжя. Проте щоб скористатися з цього набутку, Порта потребувала допомоги Орлика та його козаків. Тому в грамоті було таке великодушне твердження: «Україну з цього боку Дніпра [Правобережну], яку ми з нашими переможними арміями минулого року на річці Прут відірвали від царя, раніше населяли і в ній правили козаки. В минулому нею також володів гетьман Війська Запорізького Петро Дорошенко та весь його народ під милостивою протекцією нашої держави. Ми та наймогутніший і найславетніший хан бажаємо знову надати Україну з цього боку Дніпра нинішньому гетьманові Пилипові Орликові, щоб козаки жили там, як раніше, і щоб Україна знову була їхньою землею»[25].

Варто зазначити, що привілей надавався як від імені султана, так і від імені хана, й таким чином установлювалася подвійна влада над гетьманом. Інші пункти грамоти були такі:

гетьманові дається найвища й виняткова влада над козаками;

козакам і всьому українському населенню гарантується свобода;

гетьман має вільно обиратися;

Порта не втручатиметься в козацькі справи;

Україна не сплачуватиме Порті податків чи данини.

Натомість козаки брали на себе такі зобов'язання:

гетьман і козаки мають бути завжди вірні Порті;

козаки братимуть участь у захисті та військових походах Османської імперії;

гетьман, козаки та все населення України повинні визнати протекторат султана[26].

В цілому цей договір, як і укладена за рік перед тим угода з татарами, базувався на прецедентах, що їх створили Хмельницький і Дорошенко. Й так само, як і татари, Порта також відмовлялася обговорювати поточні політичні проблеми та питання про заступництво Карла XII над Україною. Цей османський традиціоналізм був особливо помітний в одному з останніх пунктів договору: «Нехай нинішній гетьман і його наступники володіють Україною, вільною й цілісною, з цього боку Дніпра на тих засадах і таким чином, як Петро Дорошенко, що залишався під захистом нашої держави»[27].

* * *

Оцінюючи переговори між українськими емігрантами й Портою, зауважимо, що спільним для обох сторін було бажання вигнати росіян з України. Але крім цього, в них було небагато спільних інтересів.

Емігранти на переговорах найбільше дбали, щоб після того, як росіян буде вигнано, влаштувати майбутні відносини з Туреччиною на умовах, сприятливих для українців. По суті, це означало максимально можливе обмеження будь-якого впливу, який Порта могла б мати в їхній країні. Саме з цієї причини українці домагалися, хоча й безуспішно, щоб сувереном України було визнано слабкого й далекого шведського короля, а не близького й могутнього султана. Коли настав час оголосити про угоду з Портою, Орлик спробував подати її не як прийняття османського сюзеренітету, а як союз, настільки вигідний для українців, що «вони [турки] не знайшли такого прикладу в своїй історії й у своїх регістрах»[28]. Й оскільки Порта відмовилася визнати сувереном України Карла XII, а Орлик не хотів визнати своїм зверхником султана, гетьман додав: «Україна... має бути такою, як вона була на початку [тобто за часів Хмельницького],— республікою ні під чиєю протекцією»[29].

Дуже впливав на становище в переговорах українців узагалі й Орлика зокрема також і релігійний чинник. Гетьманові явно не давала спокою думка про те, що він погодився на співпрацю з ворогами християнства. Тому, оголошуючи про договір, Орлик запевнив усіх християн, що «ні амбітність,

ні навіть щирість, яку маємо до нашої дорогої батьківщини, не могли нас примусити зробити щось противне християнській нації»[30]. Крім того, він наполягав, аби Порта публічно спростувала твердження росіян, буцімто він мав намір запровадити в Україні іслам.

Натомість Порта вбачала в українському питанні іншу, прагматичнішу перспективу. Орлик давав шанс нарешті скористатися з нагоди, що з'явилася ще за часів Хмельницького та Дорошенка — відірвати багату і стратегічно важливу Україну від таких небезпечних супротивників, як Польща та Росія. Проте з Орликом справа стояла зовсім інакше, ніж із його попередниками, оскільки Османська імперія перебувала в процесі докорінної зміни своєї зовнішньої політики. Протягом 60-х і 70-х років XVII ст. турки ще зберігали у Східній Європі сильні позиції. Вони прагнули приєднати до своєї держави підкорені християнські землі, прикладом чого було захоплення Поділля 1672 р. Але на початку XVIII ст. імперія перейшла до оборони. Турецькі діячі тепер розглядали Україну радше як буфер проти російської експансії, ніж як додаток до Османської імперії. Україна мала розміщуватися між імперією та її ворогом, а не конче в самій імперії. Орлик, вихований у період розквіту турецької експансії, не зміг осягнути цієї зміни в політиці Порти й далі боявся поглинення імперією.

Крім того, турки розуміли роль України переважно як статичну — землі, достатньо великої, аби слугувати бар'єром. Орлик та його козаки мали виконувати немовби функцію залоги, яка за невелику для турків ціну займатиме цей бастіон і захищатиме його від російської експансії. Це пояснює, чому п'ять великих візирів підряд послідовно підтримували український план від 1710 до 1713 року — факт дивовижний, оскільки це відбувалося в період постійного розпаду й хитань у Порті та в її політиці. Знаючи позицію турків щодо української проблеми, легше зрозуміти, чому питання Києва та Лівобережжя було для них таким недоречним і неважливим і чому вони так легко його облишили.

Проте для Орлика така постава Порти була підозрілою. Вона не брала до уваги, що гетьман та його уряд у вигнанні прагнуть мати базу для життєздатної держави, яка могла б існувати автономно, якщо не незалежно. На думку Орлика, спустошене Правобережжя, без Києва, не відповідало такій функції. Він дійшов висновку, що Порта і хан планують поставити його та частину України в становище якщо й не формальної, то реальної підлеглості, рабське щодо «невірних».

КРАХ ТУРЕЦЬКОЇ ОРІЄНТАЦІЇ

Вже за місяць після його укладення союз між українськими емігрантами й Портою почав розвалюватися. Головним пунктом незгоди між обома сторонами було питання Правобережної України. Для турків і їхніх планів щодо створення на північному узбережжі Чорного моря буферної зони здавалося цілком достатнім настановити Орлика та його людей на Правобережжі. Але для гетьмана зайняти спустошений, знелюднений край, який до того ж формально був частиною польсько-литовської Речі Посполитої, означало створити для себе й для своїх людей нові проблеми, не розв'язавши старих. Тому, залишаючись формально союзниками, обидві сторони почали вести різну й навіть протилежну політику.

Добре знаючи про складність цієї проблеми ще з часів, коли він був генеральним писарем у Мазепи, Орлик зробив чергову спробу відрадити турків. У своєму листі до Юсуфа-паші він доводив, що готовність росіян поступитися Правобережжям — це відвертий обман: «Вона [Москва] поступається тим, чого не має і не може мати. За цією лячною маскою [московської поступки] я бачу підступи, шахрайство й обман москалів, які прагнуть скористатися з довірливості Високої Порти. Справді, яке право мають москалі на Україну з цього боку Дніпра, яка належить нам [українським козакам] не за правом відокремлення, а за правом вічного проживання»[1]. Він також наголошував, що цей крок росіян був спрямований на те, щоб утягнути Порту та козаків у конфлікт із поляками, яким цар також пообіцяв Правобережжя. Наприкінці листа Орлик зазначав, що Мазепа ризикував усім, аби визволити Україну, а не тільки її частину, і саме до цієї мети слід іти й далі. Але Порта не зважила на ці аргументи. Вона була сповнена рішучості реалізувати свій «український план».

НЕЗГОДИ МІЖ ОРЛИКОМ І ТУРКАМИ ЗРОСТАЮТЬ

Спочатку турки спробували порозумітися з гетьманом. Разом із документом, за яким Орликові надавалося Правобережжя, турецький ага привіз Орликові «вісім мішків, повних золота», щоби покрити перші витрати на оволодіння краєм[2]. Але оскільки в гетьмана й після цього залишалися поважні сумніви щодо планів Порти, кримський хан почав чинити тиск, вступаючи за спиною гетьмана в переговори з іншими козацькими провідниками[3]. Особливо податливим на ці загравання виявився запорізький кошовий Кость Гордієнко. Він

був улюбленцем Девлет-Гірея, який уважав його, на відміну від Орлика, хоробрим і здібним воїном[4]. Близькі стосунки між кошовим і ханом були продемонстровані під час переговорів у Константинополі, коли в середині січня Гордієнко, не дочекавшись кінця переговорів, разом із ханом відбув із столиці. Протягом лютого він підтримував тісні контакти з Девлет-Гіреєм, а наприкінці березня 1712 р. разом із п'ятдесятьма іншими запорожцями покинув козацький табір у Бендерах. Невдовзі він почав підбурювати запорожців, що лишилися з Орликом, іти на Правобережжя, не чекаючи гетьманових наказів. До того ж хан, через голову гетьмана, наказав прилуцькому полковникові Горленкові вести козацький загін на Правобережжя[5].

Головною причиною ханового тиску на Орлика, щоби той вів своїх людей у здобуті землі якнайскоріше, було сподівання приборкати очікувані протести поляків, поставивши їх перед доконаним фактом, тобто заволодівши краєм за допомогою Орликових козаків. Десь на початку травня хан і гетьман дійшли тимчасової згоди. Деталі цього порозуміння невідомі, але в середині травня хан направив на Правобережжя низку маніфестів, що проголошували виняткову владу Орлика над краєм. Перші маніфести доставляли татарські емісари, головне завдання яких було оцінити тамтешні умови й доповісти про них ханові та Порті[6]. В одному з таких маніфестів, від 15 травня 1712 р., заявлялося: «За допомогою своїх переможних армій Порта визволила вашу батьківщину, Україну, з московського гніту й віддала її у володіння нікому іншому, як Пилипові Орликові, гетьманові українських і запорізьких козаків, і підтвердила цей привілей своїм дипломом. Тому ми посилаємо вам із нашим листом наших мурзів і агів, аби вони самі могли пояснити вам в ім'я Порти та в наше власне ім'я, що відтепер ані поляки, ані москалі не матимуть над вами жодної влади. Аж до Прута вся влада належатиме вашому гетьманові Пилипові Орлику»[7].

Гетьман, можливо, дозволив уживати в цих деклараціях своє ім'я, але не збирався активно підтримувати плани хана та Порти щодо Правобережжя. Той факт, що в червні хан спонукав Горленка, з яким гетьман також вступив у конфлікт, зайняти кілька правобережних міст, переконав Орлика, що не тільки плани Порти та хана щодо України підозрілі, але і його особисте становище, з огляду на ханову тактику, не було цілком безпечним.

Під кінець весни 1712 р. Орлик опинився у складній ситуації. Він був переконаний, що з надання йому Правобережжя нічого доброго не вийде, проте, оскільки це все-таки відповідало його власним планам, не міг явно відмовитися від

привілею. Тому гетьман вирішив підтримувати коректні стосунки з ханом і Портою, водночас уникаючи зобов'язань щодо їхніх найближчих планів, пов'язаних із вступом на Правобережжя.

Була й інша причина, чому гетьман вирішив відмовитися від тіснішої співпраці з Портою: хоча козацько-турецькі переговори не дали козакам того, на що вони сподівалися, переговори ці зайшли далі, ніж воліли б Карл XII та його польські союзники. Прилюдні оголошення про те, що Орлик, протеже шведського короля, збирається заволодіти Правобережжям, і повідомлення, що деякі запорожці вже рушили туди, шкодили інтересам Карла XII, оскільки викликали гнів і підозри всіх поляків, прихильності яких король так домагався. Тому Орлик уважав, що він має не тільки задовольнити своїх мусульманських союзників, але й заспокоїти шведського короля та розвіяти підозри поляків.

Під час аудієнції у Карла XII 13 червня 1712 р. гетьман спробував виправдатися за свої зв'язки з турками, пояснивши, що його посланці діяли всупереч його настановам, коли прийняли султанів привілей[8]. Він також погодився повідомити Порту, що не вступить на Правобережжя, доки турки не врегулюють цього питання з Річчю Посполитою. Таким чином Орлик відмовився (але не дезавуював їх відкрито) від надмірних, як він уважав, зобов'язань перед турками й повернувся до безпечнішої, хоча й менш обнадійливої, зверхності шведського короля.

У ПЕРЕГОВОРИ ВСТУПАЮТЬ ПОЛЯКИ

Саме тоді, коли гетьман намагався відновити добрі стосунки з Карлом XII, великого значення набув польський складник цієї заплутаної ситуації[9]. 4 квітня 1712 р. росіяни нарешті ратифікували, щоправда, з деякими поправками, Прутський договір. Одна з головних його статей передбачала, що цар повинен вивести усі війська з Польщі, оскільки турки вбачали в них загрозу для своєї безпеки. Щоб забезпечити виконання з боку росіян цих умов, Порта послала до Польщі місію, яку очолили двоє татар — Сулейман-ага та Абдула-мурза[10]. Посланцям також дано вказівку, коли трапиться нагода, з'ясувати позицію поляків у питанні Правобережжя.

Місія не мала успіху. Скоро посланцям стало очевидно, що росіяни не збираються виводити з Польщі своїх військ. А поляки вже почули про турецькі плани щодо Правобережжя. Ще до прибуття місії польський інформатор у Бендерах писав урядові Августа II: «Нашу [Правобережну] Укра-

їну, яка простягається від Дніпра до Случі та від Тетерева до Березини, цареві міністри віддали під протекцію Порти... Згідно з цим козацькі бунтівники склали собі карту, і вже 60 чоловік послано в Україну, щоб оголосити про нову владу»[11].

Згадки турецьких посланців про Україну ще більше перелякали й розлютили поляків. Після повернення місії до Константинополя Порті стало ясно, що поляки чинитимуть її українським планам шалений опір.

Відновлення інтересу татар і турків до України стало приголомшливою новиною для могутніх польських східних магнатів, таких, як коронний гетьман Адам Сенявський, котрі більшу частину життя боролися з козаками за володіння краєм. Певно, думка про те, що козаки мають тепер підтримку хана та Порти, вганяла їх у дрож[12]. Августові II було очевидно, що справу Правобережжя не можна полишати на розгляд тільки цареві й султанові і що треба спорядити до Константинополя польське посольство, щоб обговорити цю проблему. Проте наприкінці літа 1712 р., коли те посольство ще тільки готувалося, Сенявський відправив на Правобережжя кількох своїх польових командирів захищати край од запорізьких загонів, що почали там з'являтися.

12 серпня 1712 р. полковник Роговський, управитель маєтків Калиновських біля Рашкова, несподівано повідомив, що він мав контакт із козацьким гетьманом, який висловив щодо Польщі добрі наміри[13]. Протягом наступних місяців інші польські магнати заявляли, що до них також звертався Орлик, пропонуючи свої послуги[14]. Гетьман не лише повідомляв поляків про турецькі плани, але й радив, як вони мають реагувати: наполягати на виконанні умов Карловицького договору, який визначав їхній контроль над Правобережжям, і водночас посилати в край війська, щоб не дати утвердитися там козакам і їхнім татарським союзникам. Орлик закликав поляків діяти швидко, інакше турки можуть змусити його особисто взяти участь в окупації краю. Сенявський та його колеги були дуже раді скористатися з нежданої допомоги й давали своїм агентам настанови підтримувати з Орликом тісний зв'язок. Було очевидно, що гетьман шукає альтернативу турецькому заступництву[15].

Турецькі плани щодо Правобережжя й присутність там українських козаків переконали Августа II, що, незважаючи на дружнє ставлення Орлика, треба якнайшвидше відправити до Порти польську місію. Її очолив мазовецький воєвода Станіслав Хоментовський[16].

Коли наприкінці листопада 1712 р. Хоментовський прибув до Константинополя, перед ним постало надзвичайно важке

завдання. Його ще більше ускладнювали радикальні й швидкі зміни політики, позицій і діячів, які регулярно відбувалися в Порті під час перебування польської місії. Ці зміни були головним чином результатом запеклої боротьби між партією війни та партією миру в турецькій столиці, боротьби, що приносила успіх то одній, то іншій стороні. Оскільки Петро І і далі відмовлявся вивести свої війська з Польщі й оскільки шведські війська під проводом генерала Магнуса Стенбока розпочали успішний спочатку наступ на півночі, на час прибуття Хоментовського партія війни була на піднесенні. І справді, 10 грудня 1712 р. Порта ще раз оголосила Росії війну. Як звичайно, це була більше погроза, аніж свідчення готовності турків воювати. Проте, як царевих союзників, посланців Августа II очікував у Константинополі холодний прийом.

Але за кілька тижнів становище знову змінилося з типовою раптовістю. На півночі шведське військо Стенбока уклало перемир'я. Турецький воєнний запал негайно охолов. До влади прийшла партія миру, що прагнула вигнати з імперії докучливого Карла XII. Зріс тиск на короля, аби він покинув турецьку територію. З притаманною йому впертістю Карл XII не хотів поступатися цим вимогам і таким чином готував грунт для знаменитого Калабалику 1 лютого 1713 р., коли орди турецьких яничарів і татар напали на шведський табір у Бендерах. Після короткого безладного й героїчного опору шведський король був заарештований та інтернований в Адріанополі.

Для Орлика й Хоментовського ці драматичні події мали величезне значення. Коли хан і бендерський сераскер готувалися штурмувати табір упертого короля, Девлет-Гірей послав турецького урядовця й двох татарських мурзів спитати гетьмана, на чиєму він боці — шведів чи татар і турків. У момент, коли не могло бути й мови про компроміс чи зволікання, Орлик рішуче відкинув заступництво Порти, заявивши, що він уже прийняв протекцію шведського короля[17]. Як згадував гетьман пізніше, ханова лють була безмежна: «Під час Калабалику, коли вчинено напад на шведського короля, хан Девлет-Гірей не зміг ані переконати мене, ані [залякати] погрозами, що він відрубає мені голову біля дверей мого помешкання й забере мою родину в полон, якщо я не покину його Королівської Високості і не прийму заступництва турків»[18]. Лише втручання ханового сина Мехмета-султана та бобруйського старости Яна Сапєги врятувало Орликові життя.

Після того, як Карла XII силоміць вивезено з Бендер, Орлик залишився з ханом сам на сам. Тепер він уже не міг використати короля для захисту від домагань хана чи Порти.

Так само не мало сенсу відкрито опиратися сердитому ханові, коли невдовзі після Калабалику він зажадав, аби гетьман особисто повів своїх людей в Україну. За іронією долі, зарадило Орликові його жалюгідне становище. Гетьман відповів, що не може покинути Бендери, не розібравшися зі своїми чималими боргами. Вочевидь, стан Орликових фінансів був такий невідрадний, що навіть сердитий Девлет-Гірей мусив погодитися відкласти гетьманову участь у плановаиому поході на шість тижнів.

Поте хан наполягав, щоб об'єднані козацько-татарські сили негайно вирушили в Україну, навіть якщо сам гетьман не зможе поїхати з ними. На чолі кількатисячного козацького загону поставлено прилуцького полковника Горленка. В останні дні лютого чи на початку березня козацькі сили за підтримки близько 20 тис. татар зайняли Брацлав і почали посуватися в напрямку Києва[19]. Однак це вторгнення було задумане не як наступ, а радше як консолідаційна акція. Орлик суворо наказав Горленкові уникати будь-яких можливих сутичок із польськими військами, а присутність козаків на Правобережжі пояснювати як крок, спрямований проти росіян і як засіб зберегти порядок в охопленому хаосом краї[20]. Хоча поляків ці аргументи не переконали, жодна сторона, здається, не була готова розпочати відкриті воєнні дії. Протягом наступних декількох тижнів козацькі та польські війська напружено спостерігали за діями одне одного, але не встрявали у великі сутички.

Перш ніж минули шість тижнів, що їх Девлет-Гірей дав Орликові, самого хана скинули з престолу. Він став жертвою нової раптової зміни в загальній політичній ситуації. Наприкінці лютого 1713 р. до Порти дійшла запізніла вістка про гучну перемогу генерала Стенбока над данцями та саксонцями 9 грудня 1712 р. під Гадебушем. Карл XII знову здобув султанову прихильність, а призвідців Калабалику суворо покарано[21].

Коли напруження спало, Порта звернула увагу на польських посланців і українську проблему. Спочатку здавалося, що невдача, якої зазнав Карл XII, спрацює на користь Хоментовського. Адже протягом кількох років саме впертість шведського короля перешкоджала угоді між Августом II і султаном. Але в Порті сталися внутрішні зміни, які не сприяли успіхові місії Хоментовського. Після короткого періоду активної, але не дуже продуктивної участі в справах країни султан вирішив обмежити свої інтереси палацом. Великим візирем призначено Алі-пашу, енергійного й досвідченого політика, який здобув повну владу в уряді.

ТУРЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКІ ДЕБАТИ З УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ

У березні 1713 р. почалися турецько-польські переговори[22]. Початок той був нетривкий. Такі питання, як вислання Карла XII назад до Швеції через Польщу чи виведення з Польщі російських військ, не викликали великих труднощів. Але коли член турецької делегації Ібрагім-паша заявив, що Порта хоче перебрати Правобережжя, в тім числі й дуже важливу фортецю Кам'янець-Подільський, Хоментовський просто відмовився обговорювати це питання. У відповідь турки поставили під сумнів законність титулу Августа II. На цій прикрій ноті переговори урвалися[23].

Протягом кількох наступних тижнів відбулися деякі події, що, здавалося, зміцнили позиції турецької сторони. Одночасно з турецько-польськими переговорами Порта вела й переговори з Росією. Трохи поопиравшись, росіяни 5 червня 1713 р. ще раз погодилися відмовитись від будь-яких претензій на територію між річками Самарою та Ореллю, тобто на велику частину Правобережжя. По суті, це було тільки незначне коректування турецько-російської угоди щодо українських територій, підписаної в Константинополі 1712 р.[24] Проте коли українське питання було остаточно владнане з царем, турки ще настійливіше почали вимагати подібних поступок і від поляків.

І поляки зробили поступки — але не ті поляки. Після Калабалику Станіслав Лещинський та його прихильники опинилися в Бендерах у відчайдушному становищі. Вони не могли розраховувати на підтримку Карла XII, а тому розуміли, що їхня єдина надія на відновлення своїх позицій у Польщі залежить від допомоги Порти та хана. Вони так відчайдушно потребували цієї допомоги, що буквально впали ханові до ніг, прохаючи його підтримки та обіцяючи натомість те, чого, як вони знали, і хан, і Порта потребували найбільше,— Правобережну Україну[25].

Відповідь на цю пропозицію була неоднозначною. Її прихильно сприйняв новий хан Каплан-Гірей, пообіцявши надати велике татарське військо для вторгнення Станіслава в Польщу. Алі-паша не хотів би посилати війська: він волів вести переговори й уникати великих військових операцій. Однак непохитність Хоментовського не залишала великому візиреві іншого вибору, як підтримати похід, сподіваючись, що він міг би або призвести до скинення Августа II, або залякати Хоментовського й змусити його до поступок.

Хоча його стосунки зі Станіславом у Бендерах були добрі, Орлик сприйняв пропозицію колеги-емігранта щодо Правобе-

режжя явно без захоплення[26]. Головною причиною такої реакції був його цілком песимістичний погляд на Станіславові шанси знову посісти польський престол. До того ж українські емігранти потайки намагалися здобути довіру Августа II та офіційного польського уряду. Тому їм не було сенсу підтримувати Лещинського.

3 серпня 1713 р. об'єднані сили поляків, татар, турків і деяких козаків під командуванням хотинського сераскера Абді-паші вирушили до польського кордону. У Польщі ненадовго виникла паніка, але Август II, заарештувавши декого з головних Станіславових прибічників усередині країни, зумів оволодіти ситуацією. Крім того, його війська виявилися готовими й спроможними дати відсіч загарбникам. Цього було досить, щоб переконати Абді-пашу, що справа Лещинського безнадійна, й він наказав експедиційним силам відступити. По суті, це означало, що турки відмовилися підтримувати Станіслава, який не мав тепер іншої ради, як піти слідом за Карлом XII в Європу у вигнання.

Після невдачі Станіслава Алі-паша відновив переговори з Хоментовським. Знову швидко досягнуто згоди з питань переїзду Карла XII, виведення російських військ із Польщі й амністії для Станіславових прибічників. І знову Порта залишила найважче питання — українське — на кінець. Однак цього разу вимоги турків були краще аргументовані й переконливіше викладені.

Спочатку великий візир спробував поставити ці вимоги на правову основу. Він заявив, що Порта здобула законне право на українську територію і за правом завоювання, і тому, що це право визнане її договором із Росією[27]. Хоментовський відповів, що цар ніколи не збирався тримати правобережні землі постійно: «Його Царська Величність видав кілька указів, що цей край має бути повернутий, але Мазепа, зрадник свого володаря, не підкорився йому й захотів утримати край і віддати його шведам»[28]. Свідчити в цій справі покликано російського посла Шафірова. Його свідчення були на користь поляків і неабияк розлютили великого візира. Шафіров зайшов так далеко, що заявив: оскільки, мовляв, на первісні поступки щодо України цар погодився з примусу, то вони не можуть його надалі зобов'язувати.

Порта вирішила застосувати інший підхід. Переконати поляків послано головного драгомана Маурокордато[29]. Він спершу заявив, що поляки мають дозволити Порті забрати Правобережжя із вдячності за відмову турків далі підтримувати Станіслава. Коли це не подіяло, Маурокордато запевнив Хоментовського, що Порта не прагне контролювати Правобережжя задля власного збагачення, оскільки з такого спусто-

шеного краю буде небагато користі. Не зумовлюються турецькі вимоги й бажанням розширити кордони імперії, адже вона вже має досить провінцій. Порта, мовляв, прагне українських земель, аби зберегти свою репутацію. Однак Хоментовський уперто не бажав поступатися.

Та Алі-паша був навдивовижу наполегливим. Він перевів переговори безпосередньо на Орлика та його козаків. Великий візир заявив, що насправді Порта домагається української території не для себе, а для гетьмана та його людей[30]. Навряд чи це був привабливіший аргумент для Хоментовського, який особисто брав участь у жорстокому козацько-польському конфлікті на Правобережжі яких десять років тому. Польський посол гостро відповів, що на підставі Карловицького договору Порта не має допускати на Правобережжя будь-кого — чи то поляків, чи козаків,— хто може порушити мир.

Украй роздратований великий візир зробив останню пропозицію. Вона полягала в тому, щоб виділити в Україні землі між Дніпром і Дністром для Орлика та його козаків. Але замість сюзеренітету Туреччини козаки мають прийняти протекцію польського короля та Речі Посполитої. Якщо поляки приймуть ці умови, то Порта офіційно визнає Августа II й поновить Карловицький договір[31].

Заскочений зненацька цією несподіваною зміною вимог, Хоментовський відповів, що він не може нічого вирішувати, й запропонував відрядити спеціальних посланців до Августа II та сейму із цією новою пропозицією. Наприкінці вересня турецькі й татарські посланці вирушили до Польщі. 17 жовтня у Варшаві Августові II подано таку пропозицію: «Орликові козаки, яких має бути близько двадцяти тисяч, повинні жити на землях, виділених для них в Україні, і вони не [повинні] бути залежні від Порти, чи від хана, чи від царя... але тільки від короля та Речі Посполитої»[32].

Король і його дорадники відповіли обережно. Вони заявили, що рішення з цього питання не можна прийняти, доки не збереться виборний сейм і не буде відновлено порядок у країні[33]. Порту ця відповідь не задовольнила, і здавалося, що питання Правобережної України може розв'язати тільки війна.

ОРЛИКОВА ПРОПОЛЬСЬКА ОРІЄНТАЦІЯ

Тим часом як Порта міркувала про те, яким чином настановити Орлика та його людей на Правобережжі, гетьман відповідав на зусилля своїх мусульманських зверхників спершу пасивною відмовою від співпраці, а згодом чимдалі

більшою ворожістю. Гетьманове листування протягом 1713 р. рясніє засудженнями його мусульманських союзників. «Порятуй мене, Боже, я гину»,— писав він у приватному листі, порівнюючи свій побут на турецькій території з перебуванням Ісуса в Єгипті[34]. Невдовзі після Калабалику гетьман відкрито закликав запорожців не співпрацювати з татарами тому, що мусульмани «від самого початку їхньої проклятої релігії є головними ворогами християнства й не прагнуть нічого іншого, як тільки знищувати народ християнський»[35].

Ця тема повторюється в Орликовому таємному листуванні з Марцином Калиновським, польським польовим командиром на Правобережжі. Гетьман просить Калиновського не нападати на запорожців, які вступили на ті землі, бо це тільки спонукатиме татар допомагати козакам, і, врешті, цивільна християнська людність краю страждатиме найбільше[36].

У жовтні 1713 р. Орлик висловив своє ставлення до мусульман іще категоричніше. У листі до міністра закордонних справ уряду Карла XII фон Мюллерна гетьман писав: «Якщо Його Величність король шведський укладе з Августом II мир, то я осмілюся просити його Величність, щоб я, Військо та Україна, раніше включені в ту угоду, не були ганебно покинуті на мусульманське рабство, позаяк я абсолютно не згоден на турецьку протекцію над Україною»[37].

Орликова відраза до мусульман ішла навіть далі. Гетьман висловив думку, що тепер настав час Карлові XII укласти мир із Петром I, щоб обидва монархи могли разом виступити проти турків: «Бо що може бути більш приємне для Бога й водночас миле й бажане для загальних сподівань усього християнства, ніж якщо Його Королівська Величність укладе мир із Москвою, поєднає його війська з її й [разом] поверне проти головних ворогів християнського люду [тобто турків]»[38].

Навряд чи ця ідея розглядалася серйозно. Одначе такі заяви мали показати гетьманову підозріливість до невірних і його палке бажання порвати з ними.

Наскільки щирі були Орликові тиради проти татар і турків? І чому він відкрито їх виголошував? Безперечно, гетьманова особиста ворожість до мусульман була глибока й щира, і зародилася вона віддавна. Але сила його обурення та час, коли він це обурення висловлював, показують, що він мав на те й інші причини.

Заступництво Туреччини та російська пропаганда надто тісно, на думку Орлика, пов'язували українських емігрантів із традиційними ворогами християнства, а це могло тільки зашкодити справі емігрантів в Україні і в усій Європі. Але ще більшої прикрості завдавало гетьманові те, що його тісний

зв'язок із турками й татарами перешкоджав зближенню з Августом II і Річчю Посполитою, адже козацько-турецька співпраця неминуче викликала в поляків підозри. Тому протимусульманські тиради, особливо ті, в яких висловлювались ідеї про об'єднання всіх християн супроти турків, не меншою мірою адресувалися полякам, аніж гетьмановим безпосереднім кореспондентам. Орлик мав довести, що, одержавши дозвіл поселитися в Україні, він і його люди не стануть турецькими маріонетками.

Непрості міркування спонукали гетьмана відвернутися від Порти і її зусиль щодо Правобережжя й запропонувати свої послуги Августові II та полякам, явно неприхильним до справи, що її представляв Орлик. Доки існувала можливість, що Порта звільнить із-під влади росіян усю Україну «на обох берегах Дніпра», Орлик ладен був співпрацювати з турками. Хоч би які відносини формально встановлювала б із Портою ця велика самостійна територія, вона була б досить сильною, щоб зберегти високий рівень автономії, а то й повну незалежність. Проте коли стало ясно, що інтереси Туреччини обмежуються лише Правобережжям, спустошеним, знелюдненим і явно приреченим на цілковиту залежність від хана та Порти, така можливість стала неприйнятною для гетьмана, для якого повна залежність від невірних була особисто відразливою і політично неприпустимою.

Спроби досягти порозуміння з офіційною Польщею відбивали Орликову переконаність, що рано чи пізно Карл XII муситиме укласти угоду з Августом II. Тоді не Порта, яка, на думку Орлика, не була готова воювати за цей край, а ті двоє людей вирішуватимуть долю Правобережжя. Гетьман не мав ілюзій, що поляки згодяться на створення незалежної козацької держави, але вважав, що коли вже козакам випало приймати когось за володаря, то краще слабкого короля-християнина, аніж невірного султана чи самодержавного царя. Тому Орлик прагнув завоювати довіру Августа II та його міністрів, якомога довше уникати ворожнечі з Портою й сподіватися, що це дасть йому і його людям змогу посісти Правобережжя.

Відповідь поляків — Хоментовського, Сенявського, Августа II та сейму — на Орликові спроби до примирення була однозначна: спочатку вони зустріли його пропозиції обережно, а потім відкинули їх. Коронний польний гетьман Станіслав Ржевуський висловив, певно, найпоширеніший погляд польських магнатів, особливо зі східних земель: «Дехто вважає, що для загального добра було б корисно підтримати запорізьке ополчення, принаймні на пробу, щоб не лишити його під турецькою владою, однак інші схиляються до думки, на

підставі багатьох козацьких повстань і зрад, що не варто приймати цих людей в Україну через їхню невірність»[39].

З огляду на ці сумніви Орлик подвоїв запевнення в добрих намірах і відданості Речі Посполитій, водночас і далі наголошуючи своє протимусульманське настановлення. Але, очевидно, гетьманові, який перебував в Адріанополі під час переговорів, не вдалося встановити добрих стосунків із Хоментовським та його колегами. У вірші одного з них, Францішека Госцецького, висловлено такі нищівні зауваги про козацького гетьмана та його роль:

Подібно до гетьмана, зрадник прийняв булаву,
Ідучи слідами свого мертвого пана. Він правив
над козаками,
Які, під Мазепиними прапорами, брали гроші від турків.
Ці [козаки] не мали по що вертатись додому, хіба що
по смерть.
Вони воліли примоститися під протекцією Порти.
І ось для цих втікачів турки енергійно домагалися
новосілля на польській Україні[40]

Таким чином, останній реальний шанс розміщення українських козаків у кордонах Речі Посполитої зустрінуто з підозрою й глумом, що закрило Орликові та козакам шлях на Правобережжя й полишило цей край загарбницьким апетитам агресивних сусідів Речі Посполитої.

ПОРТА ВІДМОВЛЯЄТЬСЯ ВІД СВОЇХ УКРАЇНСЬКИХ ПЛАНІВ

Після повернення з Польщі турецьких посланців із непевною відповіддю на пропозицію Алі-паші щодо козаків, великому візиреві почав уриватися терпець. Він хотів покласти край конфліктові на півночі й зосередити свою увагу на задуманій війні проти Венеції. Але великий візир дедалі більше переконувався, що Правобережжя вислизає йому з рук.

Справи пішли на гірше, коли в грудні 1713-го й у перші місяці 1714 р. Горленко та його люди, спантеличені Орликовою політикою й зазнаючи сильного тиску з боку поляків, мусили покинути Правобережжя[41]. Ще більше значення мало те, що хан Каплан-Гірей, заохочений великими хабарями Августа II, вступив у таємні переговори з польським королем[42], унаслідок чого його підтримка козаків стала набагато слабшою. У Європі наближався до кінця великий конфлікт між Бурбонами та Габсбургами, й перед Портою замаячила загроза безперешкодних дій Габсбургів на Балканах. Алі-паша розумів, що настав час зробити останнє й вирішальне зусилля досягти своєї мети в Україні.

У середині січня 1714 р. Хоментовського покликано відновити переговори. Як і очікувалося, коли мова зайшла про Україну, польський посол відповів, що він не має повноважень приймати будь-які рішення в цій справі. У відповідь Порта звернулася, здавалося б, з невинним проханням. Алі-паша запропонував Хоментовському підписати, буцімто як доказ доброї волі Речі Посполитої, таку заяву: «Україну, яку останній Карловицький договір присудив Речі Посполитій [і] тепер, коли Порта змусила московські війська покинути її, вона просить визнати пристанищем для козаків. Хоча ми не маємо повноважень у цій справі, але заради дружби з Портою... на наступному сеймі ця справа буде обговорена з ханом і сераскером [бендерським] і це питання вирішуватиметься на тому сеймі»[43].

Коли Хоментовський уже збирався підписати цю декларацію, великий візир зажадав, аби її долучили до пакту, підписаного в Карловцях. По суті це внесло б зміни чи принаймні поставило б під сумнів право Речі Посполитої на Україну, визнане Карловицьким договором. Розгадавши хитрощі турків, Хоментовський відмовився підписувати декларацію. Це розлютило Алі-пашу, і він віддав турецькій армії наказ готуватися до війни.

Але поляки не злякалися, бо незадовго перед тим вони дізналися про подію, яка, на їхню думку, могла справити вирішальний вплив на українське питання: хан, спокусившись величезною субсидією від польського короля й сподіваючись, що Август II об'єднається з ним у союз проти Росії, погодився припинити підтримку українських планів Порти. Він навіть натякав, що допоможе полякам повернути собі Лівобережну Україну[44]. Ханова пропозиція щодо Лівобережжя була цілком подібна до тієї, яку зробив раніше Орлик і яку він далі робив Августові II та його урядові. Але поляки не збиралися поважно розглядати ханові чи гетьманові пропозиції, вони прагнули лише розладнати спільні козацько-татарсько-турецькі зусилля настановити Орлика на Правобережжі. Тому, не відкидаючи відкрито ані тих, ні інших пропозицій, вони не робили й жодних кроків до їх здійснення.

Навесні 1714 р. Алі-паша зрозумів, що всі нагоди (яких після Прута було так багато і які так багато обіцяли) здобути Правобережжя чи принаймні настановити там Орлика втрачено. 22 квітня 1714 р. Хоментовський нарешті виконав свою місію: між Портою та Річчю Посполитою підписано договір. Він по суті поклав край усім питанням, які виникли між двома державами в ході Північної війни, й поновив умови Карловицького договору. У справі України великий візир заявляв: «Висока Порта, бачачи, що її вимоги щодо України створюють

великі труднощі, й хоча вона вигнала московські війська з України ціною власної крові, на прохання хана милостиво дарує її [Україну] Речі Посполитій»[45].

Проте навіть ця заява не врегулювала остаточно українське питання. І татарські, і турецькі посли далі наполягали, щоб Річ Посполита прийняла пропозицію Алі-паші й дозволила Орликові та його людям оселитися на Правобережжі під польською протекцією. Та оскільки Порта звертала свою увагу на захід і втягувалась у війну з Венецією, було ясно, що ці вимоги ставилися задля проформи й що останнє велике втручання Порти в українські справи по суті закінчилося.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД

25 жовтня 1714 р. Карл XII вирушив у свій славнозвісний рейд через усю Європу. Їдучи з карколомною швидкістю, інкогніто, він подолав відстань від турецької застави Пітешти до шведської фортеці в Штральзунді за неймовірно короткий час — тринадцять днів і чотири з половиною години. Драматичне повернення короля на батьківщину викликало в Європі сенсацію. Але в Бендерах його від'їзд, хоча він і не був несподіваним, поставив українських і польських емігрантів у скрутне становище. Що вони мали тепер робити, куди йти?

Саме тоді, коли шведи готувалися до від'їзду, деякі з мазепинців на чолі з Горленком, Максимовичем і Ломиковським вирішили, що настав час капітулювати. За посередництва Єрусалимського патріарха ця група, чисельністю близько тридцяти старшин, одержала від Петра I дозвіл повернутися в Україну [1]. Але якщо поворотці гадали, що дозвіл повернутися означає кінець царевого гніву, то вони прикро помилялися. Невдовзі після прибуття в Гетьманщину колишні емігранти були схоплені, відпроваджені до Москви на довгі допити й усі до одного засуджені на довічне заслання.

Для кількох тисяч запорожців у Бендерах питання про дозвіл повернутися в Україну не поставало. Хоч би як їм не подобалася ця перспектива, вони не мали іншого вибору, як повернутися на новозасновану Січ в Олешках. А оскільки нова Січ була на татарській території, вони мусили прийняти — тимчасово, як утішав їх Орлик,— ханову зверхність. Що вибере Орлик, з огляду на його велику довіру до шведського короля й зобов'язання перед ним, не важко було передбачити: разом зі своєю великою родиною та десятком старшин, найвизначнішими серед яких були його швагер Григор Герцик, Федір Мирович і Федір Нахимовський, він поїхав за Карлом до Швеції [2]. Нарешті, був один мазепинець, який

дивився в майбутнє з великим оптимізмом. Добре забезпечений, Войнаровський вирушив до Відня, щоби почати подорож по європейських столицях. Так наприкінці 1714 р. бендерський період в історії першої української політичної еміграції завершився.

МАЗЕПИНСЬКА ІНТЕРЛЮДІЯ В ЄВРОПІ

Залишивши турецьку територію, Орлик і його співвітчизники полегшено зітхнули. Проте вони б не так раділи зі свого від'їзду, якби знали, що попереду їх чекали розчарування ще гіркіші, ніж прикрощі бендерського періоду. Хоч яким непринадним було становище мазепинців у Бендерах, але там вони принаймні мали якийсь вплив на хід подій. Орлика визнавали за командувача чималого військового загону, він і генеральна старшина (останні з козацьких провідників) укладали міжнародні угоди, і справа, яку вони представляли — справа незалежної чи автономної української козацької держави — становила інтерес для великих держав, утягнутих у Північну війну, особливо на її східному театрі. Від'їзд мазепинців із Бендер започаткував новий етап у їхньому житті: вони стали безсилими, нужденними й переслідуваними мандрованими політемігрантами.

Невелика група українців пробула у Швеції від 1715 до 1720 р. Політичних наслідків це перебування не мало. Зосередившись на північній Німеччині та інших поблизьких краях, Карл XII не міг не вважати, принаймні поки що, козаків та їхню справу не дуже доречними. Проте честь не дозволяла йому зовсім знехтувати своїми зобов'язаннями перед українцями. Він і далі ставився до Орлика як до справжнього політичного керівника (аби зберегти цей образ, гетьман підтримував, а коли це було неможливим, удавав, що підтримує листування зі «своїм військом», тобто запорожцями)[3]. Крім того, на утримання емігрантів виділено 13 тис. талерів річно. Оскільки ця сума була кричуще недостатньою, Орлик увесь час засипав шведський уряд проханнями збільшити допомогу[4]. Справи стали ще гіршими, коли 30 листопада 1718 р. під час облоги фортеці Фредерістен у Норвегії випадкова куля увірвала життя «північному левові». Коли їхнього заступника не стало, українці нараз усвідомили, що будь-яка фінансова й політична допомога з боку Швеції незабаром припиниться.

У цей критичний момент проблиск надії з'явився на європейській дипломатичній арені. 5 січня 1719 р. укладено так званий Віденський союз між Георгом I як курфюрстом

Ганновера, австрійським імператором Карлом VI і, що було для українських емігрантів найважливіше, Августом II як правителем Саксонії. Цілковито змінивши свої дипломатичні прихильності, саксонський володар долучився до союзу, що відкрито ставив собі за мету перешкодити загрозливо агресивним планам Петра I. Орликові та його колегам здавалося, що цей поворот подій напевне дозволить мазепинцям знову відігравати якусь політичну роль.

Протягом перших місяців 1719 р. українські емігранти готувалися покинути Швецію й вирушити на схід, де мало відбутися зіткнення між європейськими державами та «московською загрозою». Герцик, Нахимовський і Мирович виїхали з місіями до запорожців і хана Саадет-Гірея [5], а Орлик відновив листування з Августом II та його міністрами.

Нагадавши полякам про свої минулі послуги Речі Посполитій (відмову прийняти від турків Правобережжя), Орлик спробував переконати їх, що в майбутній сутичці з росіянами він і запорожці можуть стати в пригоді [6]. Зокрема, гетьман указував на ту роль, яку він міг би відіграти в мобілізації татар і турків на підтримку Речі Посполитої. Розвиваючи цю тему, він накреслив яскравий, хоча й не дуже реалістичний проект [7]. Орлик стверджував, що завдяки своєму союзові з мусульманами він має змогу зорганізувати великий мусульманський альянс від Константинополя до Казані. На доказ здійснимості такого проекту Орлик описує пригоду, свідком якої він став 1713 р. в Адріанополі. Того року до султана прибула делегація поволзьких татар. Скаржачись на релігійні утиски всіх мусульман у царевих володіннях, вона палко просила Порту допомогти в боротьбі проти гнобителів. Делегацію ласкаво прийнято, але повідомлено, що мусульманам Поволжя слід бути терплячими й чекати моменту, коли Порта знайде реальну нагоду їм допомогти. Цей епізод засвідчив, писав Орлик, що існує почуття мусульманської спільності, і його можна використати проти Москви, як захист Петром I православ'я на Балканах використовується проти турків.

Окрім релігійних спонук, турки мали й комерційні причини йти на Росію війною [8]. Розглядаючи просування Петра I на Кавказ і в напрямку Персії, гетьман твердив, що цар прагне досягти Каспійського моря, до якого він будує великий канал. Це дало б росіянам водний шлях від Балтики до Каспію, що, в свою чергу, дозволило б їм контролювати великий торговий шлях між Сходом і Заходом. Таким чином, доходи, що колись текли до турецької чи сафавідської скарбниці, тепер опиняться в російських руках. Цар багатітиме, а султанові загрожує втрата великої частини його прибутків. Така загроза, на думку Орлика, напевне спонукатиме Порту до війни проти Росії.

У разі війни гетьман і його запорожці стануть доброю сполучною ланкою між поляками й турками. Далі Орлик викладав план великого наступу на росіян [9]. Згідно з ним, турки почнуть наступ із Кавказу, з'єднаються з поволзькими мусульманами й ударять у м'яку підчеревину російських укріплень. Тим часом Орлик і його люди, з'єднавшися з буджацькою ордою, рушать в Україну. Нарешті, завершального смертельного удару мав завдати наступ поляків і шведів із заходу та півночі.

Ще одним гетьмановим гамбітом була вказівка на те, які вигоди здобудуть король і Річ Посполита, якщо козакам під проводом Орлика буде надано автономію на Правобережжі. Такий крок, мовляв, буде приємним для українців усіх країв і приведе до повернення Речі Посполитій Києва, Смоленська та втрачених лівобережних земель. Крім того, король, якому завжди було дуже важко набрати військо зі шляхти, матиме 100 тис. (!) козаків, готових служити йому без жодних видатків для Корони. І цього можна легко досягти, якщо тільки Август II знехтує опір «деяких партій», тобто східних магнатів [10].

Август II і його головний міністр Флеммінг відповіли на ці пропозиції ухильно [11]. (Можливо, вони пригадали інший яскравий план, що його 1699 р. представив саксонському двору лівонський емігрант Йоганн Рейнгольд фон Паткуль, план, що втягнув Августа II в згубну Північну війну.) Але невгамовний Орлик і далі готувався до від'їзду зі Стокгольма. Шведи, прагнучи позбутися надокучливого гостя, з усіх сил намагалися йому допомогти. За умови, що українські емігранти не повернуться більше до Швеції, гетьманові та його родині виділено кошти на подорож. Окрім того, король Фредрік дав Орликові рекомендаційні листи до деяких європейських монархів, а також до султана та хана [12].

11 жовтня 1720 р. гетьман зі своїм товариством покинув Швецію. Від'їжджаючи, емігранти не знали, що сама підстава їхніх планів і сподівань — Віденський союз — уже починала руйнуватися. Під тиском своїх англійських підданих, Георг I мусив шукати порозуміння з Росією. Невдовзі Карл VI і Август II змушені будуть зробити так само. Як Орлик незабаром переконається, в Європі тоді був не найкращий час для гри на протиросійські теми.

ЦАРЕВЕ ПОЛЮВАННЯ НА МАЗЕПИНЦІВ

Їдучи на схід, Орлик зупинився в Ганновері, де йому було обіцяно аудієнцію у Георга I. Однак в останній момент зустріч

відмінено через передчасний від'їзд короля до Англії. Гетьман мусив задовольнитися обговоренням своїх планів із його першим міністром бароном А. фон Бернсдорфом [13]. Потім емігранти перетнули Німеччину й наприкінці січня дісталися Вроцлава, тобто опинилися на австрійській території. Там на них очікував приємний сюрприз. Майже випадково вони познайомилися з бароном Орликом, який належав до тієї самої спадкової лінії, що й гетьман [14]. На щастя для них, цей високопоставлений чеський аристократ, один із придворних імператора Карла VI, взяв Орликів під своє крило.

Перебуваючи у Вроцлаві, емігранти потребували будь-якої можливої допомоги, бо стало очевидним, що цар про них не забув. 1716 р., за два роки після знаменитої погоні за сином Петра I Олексієм, що був утік, у поставлений росіянами капкан потрапив один із українців. Використавши як принаду відому красуню Аврору фон Конігсмарк, царські агенти заманили в пастку Войнаровського, який нічого лихого не підозрював [15]. Перш ніж встигла втрутитися місцева влада, Мазепиного небожа таємно перевезено до Петербурга. Після докладного допиту й тривалого перебування у столичній в'язниці Войнаровського засуджено на довічне заслання в якутських нетрях. 1720 р. цареві агенти влучили ближче до цілі. На шляху до Криму Герцик-молодший зупинився у Варшаві, де в домі Понятовського знайшли притулок Нахимовський і Мирович. З'ясувавши, що сподівання на війну з Росією розвіюються, Герцик почав сумніватися в доцільності своєї місії до хана та запорожців. Удавши хворобу, він затримався у Варшаві на довший час. Це бажання уникнути труднощів небезпечної і, здавалося, непотрібної місії стало для Герцика фатальним. Про його перебування тут довідався російський резидент у Польщі князь Георгій Долгорукий і серед білого дня заарештував його [16]. Ігноруючи протести ображених поляків, царські агенти, таємно вивезли Герцика з Польщі й 15 березня 1721 р. доправили до Петербурга. Після звичного допиту, на якому цареві сатрапи особливо цікавилися діяльністю Орлика й випитували, чи не має, бува, гетьман яких контактів в Україні, Герцик провів кілька років у Петропавловській фортеці, а потім був засланий до Москви [17].

Та найбільш завзято цареві агенти полювали на Орлика. Коли гетьман виїхав зі Швеції, щоб перехопити його, до Гамбурга послано Д. Ягужинського, молодшого брата російського посла при Габсбурзькому дворі. Прибувши надто пізно, аби виконати це доручення, Ягужинський поїхав слідом за емігрантами до Вроцлава. Там у березні 1721 р. велися приготування до викрадення гетьмана. Тільки знайомство з бароном Орликом урятувало гетьмана від такої долі, яка спіткала

Войнаровського та Герцика. Завдяки своїм зв'язкам при Габсбурзькому дворі барон дізнався про плани росіян і 10 березня відпровадив свого далекого «свояка» до таємного сховку за містом. За кілька годин після Орликового від'їзду молодший Ягужинський зробив невдалу спробу увірватися в його помешкання [18].

Після невдалої спроби викрадення старший Ягужинський намагався переконати (зокрема, й шляхом підкупу) вищих урядовців при віденському дворі заарештувати гетьмана й передати його росіянам[19]. Справа дійшла до імператора Карла VI, який відмовився дати дозвіл на арешт нещасного емігранта, однак погодився вислати його поза межі імперії [20]. Орлик мобілізував усі свої контакти — шведського посла графа Більке, чеського канцлера графа Шліка, навіть Августа II,— намагаючись переконати імператора, щоб той надав йому притулок. Але, не бажаючи ускладнень у відносинах з Росією, Карл VI наполягав, аби Орлик покинув австрійську територію. У відчаї гетьман писав в одному із листів: «Таким способом зусилля й інтриги моїх ворогів перемогли щиру жичливість до мене не тільки найсвітлійшого графа Більке, але навіть короля Польщі, котрий дав поручення в сій справи свому міністрови. Отже, родина моя зістала ся у Вроцлаві, укрита в монастирях... А я, не маючи сталого місця, де б міг приклонити голову, став позорищем світови і людям, переїжджу з місця на місце, для безпечности під прибраним іменем, подаючи себе за чужинця...» [21].

Далі логічно було їхати до Польщі. Залишивши свою родину у Вроцлаві, Орлик узяв із собою тільки найстаршого сина Григора і 21 квітня прибув до Кракова. Він одразу ж написав листи до таких провідних діячів Речі Посполитої, як Флеммінг, Мантейфель, Шанявський, Мнішек і Ржевуський, знову нагадуючи їм про свою потенційну корисність для Польщі [22]. Відповідь була ввічлива, але не обнадійлива. Хоча Август II всіляко намагався переконати Річ Посполиту оголосити війну Росії, шляхта, небезпідставно підозрюючи, що він намагатиметься використати цей конфлікт, щоб обмежити її дорогоцінні «золоті свободи», відмовилася його підтримати. Тому коли до Польщі прибув Орлик зі своїми планами наступу проти росіян і сподіваннями на козацьку автономію на Правобережжі, йому було ввічливо повідомлено, що час, коли такі проекти могли бути здійснені, вже минув. Найбільше, що могли зробити для гетьмана Август II і Флеммінг, це прийняти Григора, під чужим ім'ям, до королівського полку в Дрездені. Що ж до самого Орлика, то оскільки Річ Посполита не могла гарантувати його безпеки, Флеммінг та інші радили йому шукати порозуміння з царем [23].

Десь у цей час гетьман довідався, що, незважаючи на обіцянки Карла XII, Швеція не порушуватиме українського питання на мирних переговорах із Росією в Ніштадті [24]. Навіть коли гетьман попросив шведських дипломатів обговорити з російською стороною його особисту долю, йому було відмовлено. Розчарований гетьман вирішив просити пробачення безпосередньо в петербурзьких правителів. Удавшися до послуг свого товариша з бендерських часів полковника Йоганна Штенфліхта, який на той час був голштинським представником у Петербурзі (згодом він стане Орликовим зятем), гетьман послав російському урядові пропозицію, висловлюючи готовність на певних умовах повернутися в Україну [25]. На жаль, тексту цієї ноти ми не маємо. Судячи з пізніших коментарів, Орлик усе ще сподівався на якесь визнання його офіційних прав якщо не в Гетьманщині, то принаймні на Запоріжжі. Саме тоді він також підготував докладного й широко відомого листа до Стефана Яворського, в якому, за його словами, відкрив усе, що знав про Мазепину «измену» [26].

Відповідь із Петербурга була невтішною. Цар відмовився гарантувати Орликові якісь особливі відшкодування. Як повідомляв Штенфліхт, усе, на що Орлик міг сподіватися,— це дозвіл для нього та його родини (яка тим часом теж прибула до Кракова) повернутися додому [27]. Але з огляду на долю, яка спіткала Горленка, Максимовича й Ломиковського, та зважаючи на постійні жінчині вмовляння, аби він «остерігався Москви», гетьман вирішив не повертатися в Україну за таких непевних обставин. Знову постала стара проблема: що робити далі?

ІНТЕРНУВАННЯ ОРЛИКА В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Гетьманові лишався тільки один вибір. У листі до приятеля він зазначав, що «імперський (Габсбурзький), шведський і польський двори радять мені подбати про свою безпеку й пошукати безпечніших країн. Із цієї причини я вирішив утекти під протекцію Оттоманської Порти» [28]. Попрощавшись у сльозах зі своєю родиною, Орлик 27 лютого 1722 р. вирушив до турецького кордону під Хотином. У його поверненні до імперії була якась фатальна неминучість. Досвід історії показує, що кожен козацький лідер із «сепаратистськими тенденціями» раніше чи пізніше починав шукати прихильності Порти. На лихо для Орлика, його повернення було не дуже вчасним.

Після досягнення 1713 р. угоди з Росією (Адріанопольський мир) Порта послідовно уникала сутичок на своїх північних кордонах. Це особливо характерно для періоду, коли великим візиром був Дамад Ібрагім-паша (1718—1730). Щоб задовольнити султанове прагнення спокійного, культурного життя, й самому також правити без ускладнень, цей витончений і розумний політик, зять Ахмета III, всю свою зовнішню політику будував на уникання конфліктів [29]. Так, 1720 р., великою мірою завдяки зусиллям дуже здібного царевого посла І. І. Неплюєва, між Туреччиною та Росією укладено «вічний мир». Відтоді аж до смерті 1725 р. Петра I турки виказували щодо росіян дивовижну пасивність, дозволяючи їм постійно розширювати свої володіння на Кавказі та вздовж Каспійського моря [30]. Ясна річ, зневага, яку Порта раніше відчувала до росіян, тепер змінилася шаною й навіть побоюванням.

Таким був стан турецько-російських відносин, коли 10 березня 1722 р. Орлик опинився на турецькій території. Він одразу ж зіткнувся з труднощами. Хотинський сераскер Абді-паша був гетьмановим знайомим із часу невдалого вторгнення Станіслава Лещинського в Польщу 1713 р. Однак це не забезпечило йому дружнього прийому. Абді-паша різко негативно ставився до козаків узагалі й Орлика та його сподвижників зокрема. Він уважав запорожців не кращими за розбійників і баламутів, що постійно порушують мир і спокій на турецько-польсько-російських кордонах [31]. Що ж до Орлика й особливо його уповноваженого Нахимовського, то вони для сераскера теж були баламутами й заколотниками, хоча й більш витонченими, які зробили своїм ремеслом шпіонаж і «порушення миру між великими монархами» [32].

Абді-паша виявив свої погляди та проросійські настрої, за кілька тижнів до приїзду Орлика в Хотин заарештувавши Нахимовського й вислявши його в Польщу, до коронного гетьмана Сенявського [33]. Цей «тиран і вульгарна бестія», як називав Орлик пашу, зреагував на новину про прибуття гетьмана наказом, аби він повертався туди, звідки приїхав. Тоді Орлик витяг свої козирі — адресовані султанові рекомендаційні листи європейських монархів, договір із татарами 1711 р. та привілей Ахмета III. Це справило на пашу враження, й він дозволив гетьманові зачекати в Хотині, доки він пошле до столиці по інструкції стосовно того, що робити з непроханим гостем [34].

Тим часом до Константинополя надходили звістки про дедалі більше втягування Петра I у справи Персії. До того ж досягла столиці ще одна серія скарг хана Саадет-Гірея на росіян [35]. Цілком можливо, що характер цієї інформації позитивно вплинув на першу реакцію Порти на Орликову появу

в її володіннях. У травні 1722 р. до Хотина прибув урядовець із Константинополя з дружніми вітаннями гетьманові й повідомленням, що той має їхати до міста Сереса в Македонії, провести там мусульманський великий піст і свята Рамадан і Байрам, а тоді їхати до столиці на «наради» з Портою. Навіть похмурий Абді-паша змінив тон і вислав з Орликом ескорт із вісімнадцяти вершників.

Дорогою гетьман зробив зупинку в Бухаресті, де його з великою пишнотою і пошаною прийняв волоський господар Ніколає Маурокордато. Оскільки брат господаря був головним драгоманом у Порті, ймовірно, що сердечність цього прийому свідчила про тогочасне прихильне ставлення турецького уряду до Орлика. Іншою ознакою прихильності був той факт, що господар улаштував церемонію, на якій була прилюдно зачитана султанова грамота гетьманові [36]. Орлик використав цю нагоду, щоб відновити перервані після арешту Нахимовського зв'язки із запорожцями та ханом.

13 серпня гетьман і його супровідники досягли Сереса. Тут Орлик пробув набагато довше, ніж очікувалося. Затримка була пов'язана з новими, несприятливими для нього подіями в Константинополі. Через Неплюєва цар довідався про перебування Орлика на турецькій території і зажадав, аби його видали Росії [37]. Як указував австрійський дипломат Тальман, Порта вже вирішила була дозволити Орликові їхати до Криму, до запорожців, коли Неплюєв висловив протест проти такого кроку, заявивши, що це суперечитиме умовам мирного договору [38]. Вочевидь, Орликова справа призвела до гострої сутички між Ібрагімом-пашею та Неплюєвим. Царський посланець повідомляв, що великий візир висловлював занепокоєння з приводу подій у Персії й навіть натякав на війну, в разі якої Орлика було б використано проти росіян [39].

Тим часом чекання в Сересі ставало нестерпним. Радше з полегкістю, ніж із підозрою Орлик 26 листопада писав у своєму щоденнику, що зі столиці прибув «бей із показною поставою» і повідомив його, що «хоча Порта бажає привезти мене до Стамбула, нинішня ситуація з Москвою не дозволяє цього зробити». Задля «більшої зручності» гетьманові належало їхати до Салонік із особистим запевненням великого візира «про його незмінний намір привезти мене за кілька днів до Стамбула» [40]. Він не знав, що ці «кілька днів» розтягнуться більш як на десять років.

ЗАПОРОЖЦІ ПІД ТАТАРСЬКОЮ ЗВЕРХНІСТЮ

У безлічі листів, меморандумів і проектів, що їх Орлик адресував європейським політикам, він незмінно говорив про запорожців як про «своє військо», силу, в будь-який момент готову розпочати боротьбу за визволення своєї «стражденної вітчизни» [41]. Мета цих згадок очевидна: вони повинні були переконати гетьманових кореспондентів, що він має у своєму розпорядженні військову силу й тому є чинником, із яким слід рахуватися. Але з огляду на велику, й не тільки географічну, відстань, яка відділяла гетьмана-емігранта від його «добрих молодців на Січі», постає питання, наскільки точним було його уявлення про запорожців і їхнє наставлення.

В Олешках традиційна боротьба між про- й протимосковською фракціями серед запорожців тривала. Чим довше козаки залишалися під хановою зверхністю, тим напруженішою ставала ця боротьба. Доки кошовим був Гордієнко, проросійські почуття притлумлювано. І навіть після усунення кошового 1717 р. його протиросійські погляди ще мали великий вплив. Тому коли 1721 р. Нахимовський привіз на Січ листа від Орлика з захопленою розповіддю про те, як члени Віденського союзу планують піти на Росію «сушею і морем», козаки відповіли позитивно й попросили не забувати про них. Проте невдовзі новий кошовий Іван Малашевич почав вивчати можливості дістати в царя прощення [42].

Одна з причин зростання серед запорожців тенденцій до примирення була пов'язана з комерцією. Наказавши мешканцям Гетьманщини уникати будь-яких контактів із запорожцями (навіть Скоропадський не міг написати їм без царевого дозволу), цар не лише ізолював їх соціально, але й зруйнував їхню вигідну торгівлю з Лівобережжям. Хоча деякі українські купці все ще торгували таємно в Олешках, більшість їхала до Криму, де їм було дозволено вести торгівлю, не заїжджаючи на Січ. Оскільки велику частину провіанту запорожці діставали з Гетьманщини, царева заборона поставила їх у дуже скрутне становище [43].

Ще обтяжливішими були для запорожців проблеми, з якими вони зіткнулися на службі в хана. Не маючи змоги дістати потрібні харчі від купців, козаки відновили грабіжницькі рейди на території, що перебували під владою Польщі та Росії. Це викликало бурю протестів з боку їхніх урядів на адресу хана та Порти. Крім того, коли хан наказував запорожцям брати участь у його походах на Кубань, багато з них гірко нарікали на важкі умови, в яких їм доводилося воювати, а також неприязне ставлення з боку татар. Саадет-Гірей був так роздратований цими скаргами, що наказав деяких

козаків, які найбільше ремствували, продати рабами на галери [44]. До 1722 р. відносини між запорожцями та їхніми зверхниками стали такими напруженими, що, коли почалися російсько-турецькі переговори щодо Персії, Ібрагім-паша на прохання хана порушив питання про можливість повернення запорожців на російську територію [45]. Росіяни відповіли позитивно, але впливові елементи в Криму рішуче виступили проти цієї ідеї.

1724 р. головні мурзи повстали проти Саадет-Гірея. Цю так звану «аристократичну революцію» часто описували як внутрішній конфлікт між ханом і Кантиміром-мурзою, провідником могутнього клану Ширінів [46]. Але якщо вірити Орликові та донесенням російських шпигунів у Криму, головною причиною повстання була проблема запорожців. Обидва ці, ясна річ, не пов'язані між собою джерела твердять, що мурзи збунтувалися й зібрали свої війська, «щоб хан не віддав запорожців під російську владу, бо запорожці — наш перший захист проти росіян» [47]. Мурзи також заявляли, що запорожці надто добре знають татарську оборону й загальну ситуацію в Криму, аби дозволити їм перейти до росіян [48]. Урешті запорожці залишилися під протекцією хана, але не Саадет-Гірея, якого зміщено, а його наступника — Менглі-Гірея II.

У далеких Салоніках Орлик, дізнавшись про плани повернути запорожців під владу Росії, застерігав Порту, щоб вона не вірила російським вигадкам про козаків і належно оцінювала їхнє військове значення: «Я не можу не вірити, що москалі зобразили це військо невідповідними барвами, випробовуючи будь-які засоби й напружуючи все своє вміння, щоб спонукати Високу Порту видати запорожців, перш ніж вони [москалі] почнуть війну з Високою Портою, аби під час неминучої війни українці не мали де прихиститися і з ким стати до спілки, щоби скинути їхнє ярмо» [49].

Орликове розуміння російських спонук і можливої ролі запорожців у близькому турецько-російському зіткненні було обгрунтоване. Він усвідомлював, що тогочасні намагання Петра I зліквідувати автономію України викликали широке невдоволення в країні й що опозиційні елементи в Гетьманщині можуть спробувати встановити зв'язки і скоординувати свій опір із запорожцями й навіть самим Орликом. Йому було ясно, що, забравши собі запорожців, цар знищить традиційне ядро української опозиції, яка, коли дати їй скристалізуватися, може залишити росіян дуже вразливими в разі російсько-турецького зіткнення.

Якщо Орликове розуміння позицій запорожців було не дуже точним, то наскільки слушними були його твердження, що Україна «стогне під московським ярмом»? І яким, власне, було те часто згадуване ярмо? Щоб з'ясувати ці питання, треба детальніше розглянути низку змін, що їх Петро І запровадив в Україні після Полтави, а потім після переможного завершення 1721 р. Великої Північної війни.

29 квітня 1722 р. пост резидента замінено Малоросійською колегією [50]. На відміну від зліквідованого 1717 р. Малоросійського приказу колегія базувалася в Україні, при дворі гетьмана Скоропадського. Вона складалася з шести дібраних із драгунських полків російських офіцерів, одного з яких призначувано президентом. Першим президентом колегії став бригадир С. Вельямінов. Нова установа мала надзвичайно широкі повноваження: хоча спочатку вона мала спілкуватися з українцями лише через Військову канцелярію Війська Запорізького, одначе невдовзі їй дозволено, обминаючи українську владу, втручатися в місцеве врядування на всіх рівнях. Гетьман і його апарат не могли без затвердження колегії видати жодного розпорядження. Вона також дістала повноваження найвищого апеляційного суду й могла скасовувати гетьманові ухвали. Це було не просто подвійне управління — по суті Малоросійська колегія мала правити Україною. Саме тоді російський цар практично анулював Переяславську угоду.

Роблячи цей радикальний крок до знищення автономії України, Петро І діяв цілком у руслі традиційної московської політики «поділяй і володарюй». У відозві до населення цар заявляв, що колегія «утворена ні для чого іншого, тільки для того, щоби малоросійський народ ні від кого, як неправедними судами, так і від старшин податками, утисків не зазнавав» [51]. Просторікуючи про полегшення безперечно важкого становища мас, цар проводив в Україні свої централізаторські заходи. Петро І сягнув вершин лицемірства, стверджуючи, що заснування колегії насправді не суперечить умовам договору з Хмельницьким і що, по суті, цей договір дозволяє створення такої установи [52]. Цікаво, що цілковито перекручуючи дух і букву Переяславської угоди, цар іще не був готовий відкинути її зовсім. Але, мабуть, найбільш повно характеризує позицію Петра щодо ролі колегії не те, що він про неї говорив, а місце, яке він визначив для неї у своїй новій бюрократичній системі. На відміну від Малоросійського приказу, який був

частиною Посольського приказу, що вказувало на окремішність України, Малоросійська колегія підпорядковувалася Сенатові, тобто органові, створеному для керування внутрішніми справами [53]. Це явно вказувало на те, що тепер цар уважав Україну невіддільною частиною Російської імперської держави.

Узгодженню підлягали всі аспекти життя українського суспільства. Осідок гетьмана перенесено з Батурина до Глухова, який був набагато ближче до Росії. Раніше козаки діяли як автономне військо — тепер над ними поставлено російського командувача. Вже 1715 р. змінено практику обрання козацьких урядовців, Полкам і сотням дозволялося обирати двох чи трьох кандидатів, які мали дістати схвалення резидента, а потім одного з них гетьман, порадившись із російськими чиновниками, призначав на вільне місце. Якщо звільнялися важливі уряди полковників, то колегія дбала про обсадження їх чужинцями. Наприклад, серба Милорадовича призначено полковником у Гадяч, а командувати Стародубським, Чернігівським і Ніжинським полками поставлено росіян. Крім того, російській знаті віддано велику частину земель мазепинців. Найбільшу заповзятливість у набутті земель і селян виявив О. Меншиков. Приміром, 1704 р. йому належав у гетьманщині 1261 селянин, 1709 р. їх кількість зросла до 28 035, а на 1725 р. досягла 55 176 [54]. Поспішаючи скористатися з такої нагоди, Б. Шереметьєв, Г. Головкін, Г. Долгорукий і П. Шафіров також здобули на півдні великі володіння. Царський уряд усіляко заохочував сербів, молдаван, чорногорців і греків селитися в Україні, особливо на півдні, де було вдосталь землі. До того ж тутешнє українське населення показало себе найбільш непостійним у своїй лояльності до Москви.

Не уникло царевої уваги й суспільно-культурне життя країни. Старшину відраджувано від шлюбів із поляками та литовцями, натомість їй настійно рекомендувалося родичатися з росіянами [55]. Заходи в галузі культури викликали тривогу своєю новизною. Що стосується книгодрукування, то вже 1720 р. Сенат постановив в Україні «надалі книжок ніяких, крім церковних попередніх видань, не друкувати. А ті церковні старі книги для цілковитого узгодження з такими ж великоросійськими церковними книгами виправляти перед друкуванням за тими великоросійськими виданнями, аби ніякої відміни й особливого наріччя в них не було. А інших ніяких книжок, ані попередніх, ані нових видань, не оголосивши про них у Духовній колегії і не взявши від неї дозволу, в тих

монастирях не друкувати, щоб не могло в таких книжках жодного в церкві Східній протиріччя та з великоросійськими виданнями незгоди виникнути»[56]. Було зрозуміло, що цар, як захоплено згадував 1726 р. один із його близьких підлеглих, «має намір прибрати Малоросію до рук».

Оскільки Петро І мав багато проектів і порівняно мало коштів, гроші йому були вкрай потрібні. Безперечно, царя дратувало, що українці, які становили близько 12% його підданих, практично нічого не вносили до державної скарбниці. Аж до Полтавської битви майже нічого не робилося, щоб змінити такий стан справ. Але після битви, коли цар розпочав першу велику хвилю реформ, зроблено узгоджену спробу висмоктати ресурси України.

У 1709—1722 рр. Москва вживала для вичерпування багатств Гетьманщини непрямих способів. Українцям наказано утримувати новоприбулі полки тому, що тепер, як заявив цар, вони повинні були вважати ці війська своїми. Підраховано, що видатки на утримання цих десяти полків сягали близько 147 тис. руб. річно[57]. Коштом гетьмана мав також утримуватися полк сербської та калмицької кавалерії. Крім того, козаків використовували як дармову робочу силу для багатьох царевих будівельних проектів. 1716 р. 10 тис. українських козаків послано будувати канал між Доном і Волгою. За два роки по тому стільки ж само вирядженo на Кавказ споруджувати укріплення. В 1721 та 1722 рр. надходили накази виділити по 10 тис. на будівництво Ладозького каналу. Через погане харчування та хвороби рівень смертності серед цих людей становив у середньому 30, а в деяких полках сягав 50 відсотків[58].

Політика Петра І згубно діяла на українську торгівлю. Раніше українським купцям було вільно торгувати, де вони хочуть, і багато з них розвивали широкі зв'язки в Прибалтиці та Західній Європі. 1714 р. їм несподівано наказано переорієнтуватися, незважаючи на пов'язані з цим збитки, на російські або контрольовані росіянами порти — Архангельськ, Ригу і Санкт-Петербург. 1719 р. заборонено експорт української пшениці на Захід. Це дало змогу російському урядові за дуже низьку ціну скуповувати пшеницю для власних потреб. Водночас на західних кордонах України запроваджено ретельно розроблену й сувору систему імпортних мит. Це мало на меті перешкодити ввезенню готової продукції, що могла б конкурувати з виробами російської промисловості, яка ще тільки набирала сили. Нарешті, російським купцям створено сприятливі умови для експорту своїх товарів у Гетьманщину,

тоді як українські мали платити за товари, що їх вони везли на північ, податок у розмірі від 10 до 37% [59]. Скориставшися з цієї ситуації, такі люди, як Меншиков і Строганови, відтрутили місцевих купців і захопили панівні позиції в українській торгівлі.

Але найбільшого фінансового удару завдано українцям 1722 р., коли Малоросійська колегія запровадила в Гетьманщині пряме оподаткування. Але Вельямінов не мав ані прикладу, ані інформації, ані допомоги від старшини. Перш ніж почати стягнення податків, спантеличений президент поїхав у Петербург до царя з довгим переліком питань і проблем (головною з них був пасивний опір старшини). Але цар не дав йому корисної поради. Повернувшись у Гетьманщину, Вельямінов почав збирати податки де і як міг. Спочатку їх сплачували, м'яко кажучи, нерівномірно. Приміром, 1724 р. Болканська сотня Стародубського полку виплатила 7 руб., а приблизно така сама за розміром Коропська сотня Чернігівського полку — 227 руб. Ще разючіша різниця між Полтавською сотнею Полтавського полку та Кременецькою — Миргородського полку. Перша платила 8, друга — 2276 руб. [60]

Незважаючи на цю нерівномірність, Вельямінов уперто просувався вперед, запроваджуючи нововведення, які мали збільшити зібрані суми. Крім започаткованого регулярного збирання податків, важливою новацією колегії було введення до числа платників старшини та вищого духовенства. Оскільки ці дві групи володіли найбільшими багатствами в Україні, не можна було зібрати значних коштів, не стягуючи податків і з них. Аби мати певність, що старшина платить призначені суми, наглядати за збиранням поставлено російських офіцерів. Щоби полегшити стягування податків, від українців вимагали платити готівкою, а не натурою, як гетьманові. Зусилля колегії принесли неабиякі результати: 1722 р. зібрано 45 тис. руб. готівкою й 17 тис. натурою; 1723—86 тис. готівкою й 27 тис. натурою; 1724 р.—141 тис. руб. готівкою й 40 тис. натурою [61].

Як реагувала на ці цареві заходи козацька верхівка Гетьманщини? Гетьман Скоропадський, що був, певною мірою, причетний до Мазепиної «измены», довгий час намагався не давати жодних приводів сумніватися в його вірності цареві. Наприклад, під час Орликового походу 1711 р. лояльність Скоропадського була безперечною [62]. Але щораз більше нехтування традиційних українських прав й особливо запровадження Малоросійської колегії переповнили чашу терпіння навіть такої обережної людини, як Скоропадський.

3 травня 1722 р. старий гетьман особисто прибув до Петербурга з метою спробувати переконати царя, що для реформ, які запроваджувалися чи мали бути запроваджені в Україні, не було ані причин, ані прецедентів [63]. За словами Скоропадського, скарги на козацьку адміністрацію здебільшого фабрикував російський резидент у Глухові Федір Протасьєв, відомий як хабарник й інтриган. Ще більшу сміливість гетьман виявив, спростовуючи цареві твердження, що Переяславська угода, мовляв, дозволяла росіянам втручатися в справи України: «...за Богдана Хмельницького... та за інших гетьманів таких суддів і хлібних та грошових до казни зборів не було... і вже по смерті гетьмана Богдана Хмельницького в статтях його було зроблено зміни за гетьманства непостійних сина його, Юрія, а після нього й Брюховецького, і тоді договори такі про суддів і про збори були їм запропоновані. Одначе по зміні Брюховецького, коли Великий Государ... Олексій Михайлович... знову в свою милість Малу Росію прийняти зволив, тоді Юрія Хмельницького та Брюховецького статтям волею його ж Монаршою покладено край, а попередні статті Богдана Хмельницького знову Дем'яну Многогрішному і Івану Самойловичу, що після нього став, милостиво підтверджені зосталися й до мого уряду гетьманського непорушно були утримувані...» [64].

Попри цю нехарактерну для Скоропадського переконливість, результати його сміливого виступу були невтішні. Петро I просто знехтував гетьманові аргументи й далі здійснював свої плани, спрямовані на знищення автономії України [65]. 3 липня 1722 р., незабаром після повернення з Петербурга, Скоропадський помер. На думку деяких істориків, кончину гетьмана прискорила глибока депресія, що облягла його після безплідної місії.

Смерть Скоропадського поставила питання про його наступника. Оскільки Петро I був у перському поході, уповноважений діяти від його імені Сенат відклав вибори нового гетьмана. Лише після настійних прохань старшини він урешті дозволив впливовому й шанованому чернігівському полковникові Павлові Полуботку виконувати обов'язки наказного гетьмана [66]. Щойно рішення було прийняте, в Україну прибув Вельямінов. Конфлікт між Полуботком і російським бригадиром був неминучим.

Коли Малоросійська колегія почала свою діяльність, Полуботок робив усе можливе, щоб їй перешкодити. Він не виконував багатьох приписів Вельямінова, зокрема відмовився надавати статистичні дані. Аби позбавити підстав

офіційні пояснення, що причиною заснування колегії стали, мовляв, скарги українських мас на козацьку адміністративну владу, Полуботок наказав українцям подавати скарги українській адміністрації, а не імперським установам. Але це був лише тимчасовий захід. Наказний гетьман намагався також усунути причини цих скарг. До козацьких судів приставлено радників, які мали сприяти поліпшенню їхньої роботи й запобігати хабарництву. А старшині наказано у своїх вимогах до селян знати міру[67]. Нарешті, в грудні 1722 р. Полуботок відкрито виступив проти Вельямінова. В петиції до Сенату він звинуватив бригадира у втручанні в гетьманові справи й перевищенні своїх повноважень.

Дивно, але Сенат підтримав наказного гетьмана. Він постановив, що завдання Вельямінова — співпрацювати з козацькою адміністрацією, а не командувати нею. За відсутності Петра I Сенат вирішив, що в даному випадку йдеться про розумне розмежування повноважень. На думку його членів, Вельямінов явно вийшов поза свої прерогативи. Проте Полуботків тріумф був недовгим. Як уже згадувалося, в березні 1723 р., невдовзі після повернення Петра I з Персії, Вельямінов поквапився до Москви, щоб викласти йому свої аргументи й поскаржитися на гетьмана, який перешкоджав діяльності колегії. Цар повністю підтримав Вельямінова. Безперечно, він був зацікавлений не в узгодженні функцій колегії та гетьмана, а в тому, щоб імперські установи заступили козацьку адміністрацію.

Але впертий Полуботок не поступався. Особливо наполегливо він домагався обрання нового гетьмана. Та коли він звернувся в цій справі до царя, той просто відмовився її обговорювати. В той час Петро I виношував плани скасування гетьманського уряду, тому Полуботкові наполягання він уважав абсолютно недоречними. До того ж цар завжди не довіряв Полуботкові (1708 р. він відхилив його кандидатуру на гетьманство), оскільки боявся його надто великого впливу в Україні. Крім того, ходили чутки, що Полуботок був у спілці з Орликом і запорожцями, й деякі ознаки вказували на те, що це і справді могло так бути[68]. На початку 1724 р. з України прийшов донос, де йшлося про те, що наказний гетьман таємно листується з Орликом. Київському губернаторові наказано негайно розслідувати цю справу. Не знайшовши жодних доказів, він зробив припущення, що українці залякані Полуботковою владою і не відкривають того, що знають. В іншому доносі Полуботка та його прибічників звинувачено в листуванні з запорожцями. Впевнений у правдивості й важ-

ливості цих повідомлень, Петро I дав Румянцеву таємну вказівку: «Постарайтеся послати когось у Запорожжя, а краще б із таких, які дуже озлоблені старшинами, щоби дістати того листа, якого писала до них старшина, і грошей можете на те вжити до 5000 із взятих старшинських, і гадаю, за таку суму це одержати можна» [69].

Слідом за цими доносами з Константинополя від Неплюєва надійшла ще тривожніша новина: «Із Криму приїхав французький консул, який говорив мені по секрету, що цього року в різний час приїжджали з України від деяких козацьких командирів... люди до татарського головного мурзи Кантимірбея зі скаргами, що в них усі колишні привілеї забрано, про що вони били чолом у Петербурзі, але нічого не добилися; тому вони, українські жителі, бажають піддатися під турецьку протекцію, але без допомоги турецької зробити того не можуть, тому що на Україні в них російського війська багато. Мурза радив ханові Саадет-Гірею втрутитися в ці козацькі справи, але хан не погодився, по-перше, тому, що Порта суворо наказала йому зберігати дружбу з Росією, а по-друге, особливо тому, що він чоловік миролюбивий» [70].

Важко встановити, наскільки ці доноси та повідомлення були правдиві. У своєму щоденнику Орлик жодним словом не згадує про якісь зв'язки з Полуботком, але є ознаки того, що гетьман уникав записувати там особливо таємну інформацію. Так чи інакше, цілком очевидно, що ситуація в Україні була напруженою і що Петра I це непокоїло. Тому коли 1724 р. Полуботок намовив старшину ще раз попросити про обрання нового гетьмана, цар розлютився. Наказного гетьмана і декількох його прихильників викликано до Петербурга пояснити їхні прохання. Там їх заарештовано, допитано й ув'язнено в Петропавловській фортеці. Полуботок не витримав тюремних злигоднів і 29 грудня 1724 р. помер. Тільки смерть Петра I в 1725 р. врятувала його товаришів від такої ж долі.

Відлуння подій в Україні досягло Орлика в Салоніках. Одначе його розуміння того, що відбувалося, не могло бути повним. Усвідомлюючи, що старшина й багато простих козаків невдоволені заходами росіян, Орлик водночас не знав, наскільки далекосяжними й ефективними були ті заходи. Він припускав, що невдоволення в Україні неминуче призведе до якогось виступу проти царя. Принаймні так було в Україні завжди. Але гетьман у вигнанні не знав, як багато змінилося від часів Мазепи й наскільки стиснулися цареві лещата.

У ВИРІ ДИПЛОМАТИЧНИХ ІНТРИГ

Салоніки були для інтернованого не найгіршим місцем [1]. Це був великий і гамірний порт, один із найважливіших торговельних центрів Османської імперії. Там жили греки, турки й жиди, і, що найбільше важило для Орлика, який любив добре товариство й розмову, була чимала європейська колонія — переважно французькі й англійські купці та консули тих країн. Крім того, в місті була католицька церква, що належала французам-єзуїтам. Торговий і космополітичний характер міста був для гетьмана благом із кількох причин. Він не тільки міг позбутися на якийсь час товариства мусульман, але й мав доступ до найновішої інформації про політичні події в Туреччині та в Європі. Оскільки Салоніки лежали на шляху, яким багато грецьких купців і православних священиків подорожували в Україну та Росію й назад [2], Орлик міг більш-менш вільно орієнтуватися в подіях на Січі та в Україні.

Але ці переваги не усували того кричущого факту, що гетьман цілковито залежав од милості Порти. Це була та ситуація, якої Орлик завжди намагався уникнути. Тому від моменту прибуття в Салоніки його головна мета полягала в тому, щоби звільнитися від накинутої турками гостинності.

Роками гетьман слав Порті протести проти утримання його в Салоніках, але марно [3]. Одначе 1725 р. відбулися дві події, що віщували гетьманові зміни на краще. 28 січня помер Пётро I. Зі смертю невблаганного царя ожили Орликові надії досягти порозуміння з російським двором. Гетьманів оптимізм посилювала та обставина, що голштинський герцог Карл Фрідріх, фаворит Катерини I, знав Орлика й симпатизував йому [4]. Гетьманові здавалося, що, маючи таку підтримку, він зможе дістати прощення, до того ж на вигідних для нього умовах. Протягом кількох наступних років він діяв згідно з припущенням, що порозуміння з росіянами дасть йому найкращу можливість вийти зі скрутного становища.

Але інша подія, що сталася 1725 р., ускладнила ситуацію. У вересні французький король Людовік XV одружився з Марією Лещинською, дочкою польського короля у вигнанні. Шанси напівзабутого Станіслава Лещинського повернути собі корону відразу ж неабияк зросли. А протягом 1726 р., коли європейські держави знову розділилися на протилежні табори, ці шанси виросли ще більше. З одного боку, союз уклали Австрія та Росія, з іншого — Франція, Англія, Пруссія, Данія, Голландія, а пізніше й Швеція, готувалися заснувати Ганноверську лігу. Позиція Польщі була в цій дипломатичній

конфігурації вирішальною. Якщо Август II приєднається до Росії та Австрії, а він, здавалося, схилявся саме до цього, їхній союз стане ще могутнішим. Але якщо після хворого Августа II польський престол посяде Станіслав, то можна було сподіватися, що Польща підтримає Ганноверську лігу [5].

Який вплив могли мати ці дипломатичні інтриги на самотнього вигнанця в далеких Салоніках? Лещинський дуже добре знав, що Росія заперечуватиме проти його кандидатури. Він також розумів, що Ганноверська ліга, особливо Франція, готова надати йому дипломатичну підтримку, але аж ніяк не прагнутиме посилати свої війська до далекої Польщі воювати за його обрання. Тому Станіслав мусив здобути військову підтримку де-інде й переконати своїх прибічників у Європі, що, маючи цю військову підтримку, він є реальним кандидатом на корону. Шукаючи можливих джерел військової підтримки, Лещинський звернувся до своїх колишніх союзників із бендерського періоду.

ЛЕЩИНСЬКИЙ, ОРЛИК І «УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ»

У суботу 1 червня 1726 р. Орлик записав у щоденнику: «Після служби Божої до мого помешкання вбіг француз, який працює на різних тутешніх французьких купців, і повідомив, що якийсь офіцер, який щойно прибув із Франції, питав у порту про мене й казав, що має для мене листа... Я припустив, що якщо це з Франції, то ні від кого іншого, як від короля Станіслава, і справді, так і вийшло...» [6]. А невдовзі той офіцер, Тоттандрас, угорець на службі в Ракоці, приніс листа, поновивши таким чином зв'язок між двома ветеранами бендерського періоду й відкривши гетьманові нові перспективи для політичного майбутнього.

На початку листа Лещинський висловлював гетьманові співчуття з приводу його невдач й обіцяв, використовуючи французькі, а також англійські й датські зв'язки, зробити все можливе, щоби зарадити йому в скруті. Одначе Станіслав не пропонував визволити Орлика від турків. Навпаки, він писав, що «Вашій Світлості не слід покидати країну, де ви у даний час перебуваєте, тому що мир між Портою та Москвою не може тривати довго і шанси Вашої Світлості можуть зрости тільки в разі такої війни» [7]. Розповівши про могутність і протиросійське наставлення Ганноверської ліги, польський екс-король відкрив причину, яка спонукала його писати гетьманові: він пропонував Орликові задля особистих інтересів і задля «загального добра» докласти зусиль, аби «підняти революцію в Україні» [8].

Станіслав не розвинув цю думку, але в тому й не було потреби. Орлик добре знав, що він має на увазі. На випадок відкритого конфлікту з Росією, Орлик за підтримки татар і турків мав підбурити до спротиву українських козаків і таким чином не дати росіянам зосередити всі свої сили в Польщі. Це був різновид стратегічного плану, накресленого ще Карлом XII під час наступу на Петра I, й Орлик мав зіграти таку саму роль, як 1708 р. Мазепа. Проте на відміну від Карла XII Станіслав не збирався тримати свої контакти з Орликом у таємниці. У разі згоди гетьмана колишній король поширив би свою ідею про революцію в Україні при дворах Ганноверської ліги як доказ того, що Росії важко буде опиратися його обранню. Ось у такому контексті ідея української революції проти «московського ярма» фігуруватиме при дворах і дипломатичних канцеляріях Європи та Османської імперії аж до двадцятого сторіччя.

Можна було б сподіватися, що Орлик радо прийме Станіславову пропозицію як можливість воскреснути з політичного небуття Салонік і відновити боротьбу проти Росії. Але лист із Франції не викликав у гетьмана захоплення. Вже багато років провів він у безплідних намаганнях поширити ідею революції проти росіян. Крім того, він ніколи не мав великої довіри до Станіслава, позаяк сумнівався в його шансах на успіх і з великою підозрою ставився до мотивів екскороля та його союзників. Він уважав Станіславове звернення до нього «політичною хитрістю, за допомогою якої вони [тобто Станіслав і його французькі прибічники] хочуть перетягти мене на свій і англійців бік проти Москви і, зловживаючи мною, використати мене задля власної мети» [9]. До того ж Лещинський закликав Орлика залишатися в Османській імперії, а йому нічого так не хотілося, як її покинути.

Але досвід навчив гетьмана не нехтувати жодної можливості здобути підтримку. Тому він не відкинув Станіславових пропозицій явно, а спробував задурити його двозначними відповідями, сподіваючись, що Лещинський, маючи вплив на французів, допоможе йому вирватися з Салонік. Отже, Орлик подякував за відомості про нову ситуацію в Європі й запевнив, що обов'язково візьме їх до уваги. Але, писав гетьман, якщо Станіслав справді бажає йому допомогти, він має переконати французів, аби вони домагалися від Порти його звільнення. Однак про революцію в Україні згадки в листі не було [10].

Невдовзі після того французькі посланці в Салоніках та в Константинополі одержали вказівку чинити тиск на Орлика, щоби він підтримував зв'язок зі Станіславом. 26 жовтня 1726 р. гетьман записав у своєму щоденнику: «В суботу

французький консул переконав, по суті, змусив мене відписати листа королеві Станіславу». Далі він додавав, що написав «церемоніального, а не поважного листа» [11]. Орлик полегшено зітхнув, коли в квітні 1727 р. довідався про смерть французького посла в Константинополі Ж. Д'Андрезеля. Раніше посол зв'язувався з ним і пропонував поклопотатися в Порті про гетьманову долю, що поставило Орлика перед нелегким вибором: він хотів скористатися пропозицією, але не бажав бути пов'язаним із французами та їхніми союзниками. Смерть посла звільнила гетьмана від болісних роздумів над тим, що він має відповісти.

Але хоч як ухилявся Орлик від прямої відповіді, Станіслав наполягав, підступаючись до нього зі ще більшими «спокусами». У березні 1727 р. Лещинський повідомив гетьмана, що «тутешній [тобто французький] двір і Англія взяли до розгляду мої рекомендації щодо статусу Вашої Світлості. Очевидно, що всі союзники, об'єднані в Ганноверську лігу, бачать, на підставі мого подання, яку користь особа та репутація Вашої Світлості можуть мати для спільної справи, задля якої вони уклали союз. Мене також запевнено про можливість дістати субсидії на полегшення важкого становища Вашої Світлості... З боку Вашої Світлості не повинно бути зволікання у вияві через меморандуми до французького, англійського та данського посланців [при Порті] вашої готовності задля загального добра завдати Москві відчутного удару шляхом великої української революції» [12].

Лещинський дав іще одну конкретну обіцянку — допомогти Орликові перебратися до Бендер чи до Хотина, ближче до запорожців і родини. З приводу цього листа гетьман зазначив у щоденнику: «Ось такими спокусами з усіх боків, король Станіслав із Франції, французький та англійський посли зі Стамбула принаджують і схиляють мене. А від [австрійського] імператора та від російської імператриці я не маю позитивної [відповіді] щодо моїх інтересів» [13]. Очевидно, Станіславова наполегливість почала діяти.

Хоча Орлик і далі сподівався дістати прощення, він вирішив, що може бути корисним дати колишньому королеві обнадійливішу відповідь. Так з'явився знаменний документ, який, з одного боку, яскраво й загалом точно відбиває невдоволення українців російською зверхністю, а з іншого — дає змогу побачити, як хитро Орлик використовував привид української революції, щоб досягти своєї найближчої мети [14].

Як завжди, Орлик починає з барвистих висловлювань вдячності королеві не тільки за його турботу про гетьманову особисту долю, а й за бажання допомогти «козацькій нації» знову здобути давні вольності. Далі йде головна думка по-

слання: «Не може бути сумніву щодо [можливості] революції в Україні, її іскри вже тліють, і треба тільки роздмухати їх» [15].

Аби підкріпити це твердження, гетьман перелічує українські скарги на Москву та померлого царя. Щойно був укладений мир зі шведами (1721 р.), Петро I — усупереч угоді між його батьком та Богданом Хмельницьким — почав планомірно ліквідовувати козацькі права та привілеї, сподіваючись урешті знищити й саму Гетьманщину. Кожного, хто чинив опір, «відправляли на той світ, або до Сибіру чи іншого віддаленого місця». До цього числа належали генеральна старшина, полковники, сотенна старшина та чимало інших відомих людей. Замість них правити Україною поставлено колегію з дванадцяти (sic) москалів [16]. Тих, хто протестував проти нових порядків, карали батогами, через те люди бояться говорити одне з одним відверто. Побиття та інші види тортур настільки поширені, що Україна стала «бойнею». Будь-які зібрання заборонено, а якщо вони десь відбуваються, учасників заарештовують і везуть до Глухова на допит. Козаків посилають на війну до Персії чи на будівництво каналу від Волги до Ладоги, де вони гинуть тисячами.

Внаслідок цього багато козаків утікають із Гетьманщини на Правобережжя, а ще більше — на Січ, де їх тепер аж дуже густо. За оцінкою Орлика, там зібралося понад 60 тис. добре озброєних і досвідчених вояків, «бо в Україні кожен селянин — вояк». Нарешті, гетьман наводить аналогію, яка Станіславові могла здатися невдалою: нині Україна чекає на Орлика, як колись вона чекала на Хмельницького.

За твердженням гетьмана, інформацію про тогочасне становище в Україні він здобував через зв'язки з запорожцями та розмови з українськими ченцями, що відвідували Салоніки. Він нарікав, що Київським митрополитом тепер є росіянин і що російський тиск змусив багатьох українських ченців утікати на Правобережжя, в Молдавію, Волощину й на Афон. Ці ченці також начебто говорили Орликові, що «духовенство та загал населення чекають на мене, наче на месію, й картають себе за те, що не захотіли стати до спілки й піти за покійним Мазепою, який так виразно провіщав їхню майбутню долю... З усього цього можна зробити висновок, що революція в Україні — справа певна, і що немає потреби обговорювати це питання далі» [17].

Однак Орлик відкинув Станіславову пропозицію, щоб повстання планувалося в згоді з татарами, тому що «ці негідники, уярмлюючи невинних людей, більше відстрашуватимуть населення, ніж заохочуватимуть і приваблюватимуть його [до повстання]» [18]. Крім того, гетьман висловив побоювання, що допомога турків лише дасть їм привід претендувати на

зверхність над Україною, яка тоді, всупереч Орликовим палким сподіванням, перейде від «Сцілли до Харібди», тобто з-під влади Москви під владу Порти. Якщо допомога турків має бути десь використана, то краще спрямувати її на війну в Персії, а не в Україну.

На завершення гетьман поставив три умови, виконання яких мала гарантувати Ганноверська ліга, перш ніж він стане на її бік. Передусім, союзники повинні визволити його з Салонік, аби він був ближче до «свого війська». Далі: Ганноверська ліга чи принаймні французький король мають бути готові прийняти Україну під своє заступництво й змусити Москву підписати заяву, що вона відмовляється від претензій правити Україною. І ще — Орлик просив у союзників фінансової допомоги.

Як можна витлумачити мету і зміст цього листа? У своєму щоденнику Орлик дає власні оцінки. Він зазначає, що по довгих роздумах вирішив підтримати Станіславові сподівання на українську революцію. Але водночас він намагатиметься уникнути зобов'язань перед Ганноверською лігою. Звідси нереалістична друга умова, яка (і Орлик це добре знав) не могла бути виконана. Вочевидь, чого гетьман щиро боявся, то це знову стати на бік татар і турків. Ніколи більше не хотів він допомагати «цим невірним», бо це погубило б йому душу, завдало шкоди невинним людям і призвело до пролиття християнської крові. Орлик ясно вказує, чого він хотів би досягти — повернутися смиренно до Російської імперії чи Речі Посполитої. Знову згадуючи про свого листа, він зазначає: «Нехай ніхто не обурюється тим, що я написав, оскільки політика вимагала, щоб я писав так, аби з Божою поміччю знайти вихід із цієї країни» [19].

Проте незабаром такі заяви стали непотрібними. 6 травня 1727 р. померла Катерина І і слідом за тим упав у немилість герцог голштинський Карл Фрідріх, а відтак гетьманові шанси дістати прощення зменшилися. Повернення до влади Меншикова, якого Орлик уважав своїм і України заклятим ворогом, по суті взагалі перекреслило сподівання на амністію [20]. Орлик більше не мав вибору: він мусив облишити флірт із Лещинським і пов'язати себе зі справою короля у вигнанні та з його могутніми французькими патронами.

МІСІЯ ГРИГОРА ОРЛИКА ДО ПОРТИ

Хоча увагу французів привернув до Орлика Лещинський, Версаль мав інші причини цікавитися гетьманом, аніж обрання його кандидата на польський престол. За умов протистоян-

ня з австро-російським альянсом французькі стратеги сподівалися створити санітарний кордон, що складався б зі Швеції, Польщі й Туреччини. Польща мала бути наріжним каменем цієї коаліції. Але оскільки Польща під владою Лещинського не могла б, ясна річ, сама протистояти російському тискові, підтримка з боку татар і турків могла б стати у великій пригоді [21]. В цих геополітичних міркуваннях простір між власне Польщею та Османською імперією, тобто Україна, мав ключове значення. Лише за умови, що Орлика й запорожців можна використати як єднальну ланку між Польщею й турками, варто, вважали французи, надавати підтримку гетьманові-емігрантові.

Здійснювати ці плани доручено новому французькому послові в Константинополі маркізові де Вільневу [22]. Він прибув до турецької столиці восени 1728 р. й залишався там протягом більш як трьох десятиліть, упродовж яких здобув заслужену репутацію одного з найвизначніших дипломатів Франції. Спочатку головним завданням Вільнева було умовити пасивний турецький уряд стати на рішучішу протиросійську позицію. У зв'язку з цим французький посол спробував установити тісніші контакти з Орликом [23]. Але гетьманова ізоляція в Салоніках перешкоджала будь-якій значній співпраці. Розв'язання проблеми прийшло з несподіваного боку.

Наприкінці жовтня 1729 р. в Польщі київський воєвода Юзеф Потоцький і його брат Теодор, примас Польщі, встановили зв'язок зі старшим сином гетьмана Григором, який за рекомендацією Флеммінга служив у війську Августа II. Очевидно, Потоцькі, активні Станіславові прихильники, з власної ініціативи вирішили залучити до своєї справи колишнього українського союзника, а Григора обрали як засіб досягти цієї мети.

За посередництва іншого Орликового знайомого з бендерських часів, тодішнього шведського посла у Варшаві Г. Цюліха, влаштовано зустріч, на якій були присутні Григор, Потоцькі, Цюліх і французький посол у Варшаві маркіз А. Монті [24]. Цюліх написав для Монті історичний огляд діяльності Мазепи та Орлика, який закінчувався твердженням, що запорожці залишилися вірними Орликові й «тільки чекають нагоди повстати проти Росії і повернути собі давні свободи» [25]. Після цієї зустрічі Григора, озброєного рекомендаціями Потоцького, Цюліха й Монті, таємно відправлено до Франції, де він мав представити справу свого батька перед вищою владою.

Так зусиллями Станіславових прибічників в Орликові політичні плани й орієнтації введено чинник, значення якого годі

переоцінити. Григорові судилося стати активним представником батькових інтересів і «справи козацьких вольностей» при королівських дворах од Стокгольма до Бахчисарая. Саме він, більш-менш відповідно до батькових бажань, представлятиме аргументи на користь «революції в Україні» урядам султана та хана.

Григора прийняли у Франції добре [26]. 10 грудня 1729 р. Станіслав вітав його у своїй резиденції в Шамборі, де молодий Орлик одержав дальші настанови й рекомендації до міністра закордонних справ Франції Шовелена й дочки Лещинського, французької королеви. Після кількох зустрічей із Шовеленом французький уряд погодився фінансувати Григорову поїздку до Салонік для нарад із батьком, а далі до Константинополя, де він мав разом із Вільневом домагатися звільнення Орлика й дозволу поїхати до запорожців [27].

На початку квітня Григор сів на корабель у Марселі, а 15 травня його батько з радістю занотував: «У понеділок, того самого дня, якого 1721 р. Бог засмутив мене смертю мого надзвичайно коханого й найдорожчого сина Якуба, у своєму безмежному й безконечному жалю він підбадьорив мене прибуттям до порту із Франції мого найдорожчого і глибоко коханого сина Григора» [28]. Остерігаючись шпигунів, Григор подорожував під ім'ям швейцарського капітана Гага. З цієї причини батько й син, які не бачилися один з одним десять років, на людях удавали, що вони не знайомі.

Одначе протягом майже чотиритижневого перебування Григора в Салоніках батько й син мали досить можливостей наодинці обміркувати всі питання, пов'язані з приготуванням до Григорової місії в столицю Порти. Орлик наставляв сина, які аргументи можуть переконати великого візира звільнити його з Салонік і дати змогу перебратися ближче до запорожців.

Головна мета гетьмана полягала в тому, щоби переконати великого візира в його, Орликовій, корисності для Порти [29]. Згадуючи про постійні клопоти, які великий візир та кримський хан мали з запорожцями, Орлик твердив, що такі труднощі не поставали б, аби він міг повернутися до запорожців, відновити серед них дисципліну й підтримувати врівноважені стосунки між ними та ханом. Він додавав, що «це моя довга відсутність у Війську довела не тільки запорожців, а й увесь козацький народ до жахливої скрути» [30]. Не бажаючи справити враження, що він сподівається турецько-російської війни, гетьман водночас акцентував увагу на високій бойовій майстерності запорожців і їхній потенційній корисності для Порти.

Орлик також підготував детальну інструкцію для Вільнева з переліком аргументів, які має навести французький посол, обговорюючи гетьманову справу з великим візирем [31]. Вільнев мав підкреслити позитивну роль, яку може відіграти Січ у майбутньому як України, так і Туреччини: «З їхнім [запорожців] поверненням під московську владу всі надії на звільнення в людей України, які страждають під тиранічним [московським] ярмом, зникнуть, оскільки вони більше не зможуть втікати до своїх братів по зброї на Січ і більше не зможуть думати про повстання. Таким чином Порта втратить перевагу» [32].

У своїх настановах Вільневу Орлик також докладно описав, які послуги він може надати Порті, якщо його переведуть до Бендер чи до Хотина, ближче до запорожців. Звідти йому легше буде переконати запорожців залишатися під турецькою протекцією, яка, на його думку, давала найбільше надій на звільнення України. Він також зміг би протидіяти поширенню проросійських почуттів серед козаків, а головне, дістав би можливість «створити канали для прихованого спілкування з місцевою старшиною і радитися зі старшиною за допомогою таємних контактів» [33].

У середині червня Григор особисто привіз до Константинополя батькового листа великому візиреві та його інструкції для Вільнева. Але невдовзі Орлик-молодший виявив, що, на відміну від легких успіхів у Варшаві та Версалі, з Ібрагімом-пашею йому буде сутужно.

Через труднощі, що їх росіяни створювали для турків у Персії, великий візир не хотів обговорювати Орликову справу. Він боявся, писав Вільнев, що коли гетьмана перевести ближче до запорожців, він може або спровокувати війну з росіянами, або перейти на їхній бік [34]. Дізнавшись про страхи великого візира, Орлик у листі до сина вилив свою зневагу до Ібрагіма-паші. Він також досить тверезо й реалістично висловився про власні можливості: «Дякувати Богу, я не настільки позбавлений розуму й не такий відчайдушно божевільний, аби бездумно нападати із жменькою людей, до того ж нерегулярних, на таку велику потугу [як Росія], кидаючись як лев і гинучи як муха» [35]. У момент гніву Орлик нарешті більш реалістично й відверто оцінив своє становище. Цього разу він уже не згадував про близьку «революцію в Україні» і про козацьке військо чисельністю 60 або й 100 тис., а про «жменьку людей, до того ж нерегулярних».

У своєму листі гетьман також зазначав, що росіяни мають в Україні понад 30 тис. регулярного війська. Запорожці та інші козаки зможуть учинити йому опір лише в тому разі, якщо повернуть собі артилерію, яку Петро I захопив у Бату-

рині й на Січі, і якщо Польща та Швеція прийдуть їм на допомогу. Далі Орлик дещо пом'якшив тон і повторив, що хоча він не має сумніву щодо можливості здійснити в Україні революцію, він переконаний, що революція не може відбутися без іноземної допомоги. І додав саркастично: «Не дивно, що я, перебуваючи тут під їхньою пречудовою протекцією, не маю досить коштів навіть аби купити коней і фураж для кількох моїх людей... а вони ще бояться, що я можу передчасно почати війну!» [36]

Проте Орлик таки подав Григорові одну практичну пораду. Якщо виявиться, що турки починають акцентувати увагу на проблемі перського фронту, він повинен заявити, що батько, якщо йому дозволять перебратися до запорожців, розташує їх на Дністрі й захищатиме турецький кордон на випадок, якби росіяни вирішили скористатися тим, що турецькі війська стягнуто до Персії [37]. В історії Орликових відносин із Портою це була знаменна пропозиція. Майже двадцять років тому, в 1712—1713 рр., коли Порта хотіла, щоб гетьман під її протекцією виконав на Правобережжі точнісінько таку ж функцію, Орлик відмовився, оскільки вважав ганебним бути за охоронця на кордонах «невірних». Тепер він просив дати йому шанс на таку службу. Хоча почасти це був тактичний крок, завдяки якому Орлик розраховував вирватися з Салонік, це також показує, наскільки погіршилося з бендерських часів його становище.

Що ж до побоювань Порти, що він може перекинутися до росіян, то Орлик заявив, що «воліє тисячу разів умерти, ніж віддати пошану тому молдавському негіднікові» — Апостолові (тогочасному гетьманові в Україні), поклавши йому до ніг гетьманські відзнаки, на які має законне право тільки він сам. На завершення Орлик звертав увагу на те, як небезпечно вірити обіцянкам росіян і як його співвітчизники, що повернулися в Україну, страждають тепер у тюрмах і на засланні. «Врешті,— зазначав він,— нехай той, хто не знає, що таке московський ласий шматок, необачно залежить від нього! Я надто добре пізнав притаманні тому народові підступність, віроломство й брехливість» [38].

Ані Григор, ані Вільнев не матимуть більше можливості звернутися від імені Орлика до Ібрагіма-паші. Внаслідок поразок турецького війська в Персії й повстання Патрони Халіла (вересень 1730 р.), до якого вони призвели, великий візир позбувся посади й життя, а його тестя скинуто з престолу. Протягом короткого часу здавалося, що речник агресивної політики щодо росіян Канум-Ока, Орликів знайомий, добре поінформований про становище України, може використати свій великий вплив на новий уряд, аби допомогти гетьманові.

Але незабаром стало ясно, що новий великий візир Кабакулак Ібрагім-паша має намір продовжувати щодо росіян пасивну політику свого попередника. Це означало, що тепер Григор і його батько взагалі не можуть розраховувати на підтримку Порти.

МІСІЯ ГРИГОРА ОРЛИКА ДО КРИМУ

Хоча перевороти 1730 р. в Константинополі не дали Орликові жодних безпосередніх переваг у Порті, вони спрацювали на його користь у Криму. Внаслідок скинення Ібрагіма-паші інший ветеран Бендер, Каплан-Гірей, знову повернувся на престол із заслання на острові Хіос [39]. Дорогою додому він зупинився в Константинополі, де мав довгу розмову з Вільневом. Французький посол був радий дізнатися, що хан зберіг своє колишнє протиросійське наставлення. Крім того, Каплан-Гірей пообіцяв 150-тисячне татарське військо на допомогу Лещинському, навіть якщо Порта відмовиться підтримати польського короля у вигнанні [40]. Коли було названо ім'я Орлика, хан тепло відгукнувся про нього як про «одного зі своїх добрих друзів» і пообіцяв зробити все можливе, аби гетьман знову з'єднався з запорожцями [41]. З огляду на ці заяви Вільнев і Григор вирішили, що й Орлик, і Лещинський мають установити безпосередні контакти з ханом, зменшуючи таким чином свою залежність від Порти. Але перш ніж здійснити цей задум, треба було одержати офіційне схвалення від Станіслава та від французького уряду. Тому на початку жовтня 1731 р. Григор вирушив із Константинополя до Франції радитися з польським королем у вигнанні та французьким міністром закордонних справ.

9 грудня Орлик-молодший удруге прибув до Станіславової резиденції в Шамборі. Він подав Лещинському меморандум, що містив звіт про діяльність за минулий рік і виклад планів на майбутнє [42]. Станіслав охоче підтримав ідею щодо встановлення безпосередніх зв'язків із ханом та його зближення з гетьманом. Додавши свої докладні рекомендації та інструкції до тих, які Григор уже мав од Вільнева та від батька, Лещинський відрядив гетьманича до Версаля. Там протягом останнього тижня грудня Григор зустрічався з Шовеленом і кардиналом Флері, щоб обговорити з ними свої плани й дістати офіційне схвалення Франції. Аби детально викласти й обгрунтувати причини, які змушують його вирушити з місією до хана, Орлик-молодший подав їм шість меморандумів [43].

В одному з них ішлося про козацько-татарські та почасти козацько-турецькі зв'язки. Вказавши, що росіяни не можуть мати претензій щодо його батька, оскільки він польського походження, Григор додає звичні зауваження про російське гноблення в Україні. Впродовж усього меморандуму він підкреслює, що козаки є «unenation libre» (вільною нацією) і що заради збереження чи відновлення цього статусу вони мають право шукати того заступництва, яке принесе їм найбільшу користь: «Оскільки Військо Запорозьке, керівником якого є мій батько, завжди було вільним народом, воно шукало протекції там, де вона була найвигіднішою... Укладення цього вічного союзу [договору 1711 р.] з'єднує інтереси обох народів [українських козаків і татар] і служить їм неподільно, і ніхто не може стати між ними, хіба що за одностайною згодою обох народів» [44].

Як приклад того, наскільки високо оцінюють договір самі татари, Григор згадує про повстання мурзів 1724 р., наголошуючи зв'язок між повстанням і спробою Саадет-Гірея розірвати договір, видавши запорожців назад до Росії. Ця подія, мовляв, лише підкреслює вічний союз і спільні інтереси, що єднають українських козаків і кримських татар. Однак Орлик-молодший тут же зауважує (мабуть, заради Станіслава й поляків), що союз із татарами не означає, буцімто запорожці зобов'язані завжди залишатися під протекцією хана. Вони мають право вибрати собі й іншого зверхника, який найбільше відповідатиме їхнім інтересам. Але в найближчому майбутньому українцям слід поновити договір із татарами, й коли Станіславові настане час домагатися корони, двоє союзників можуть почати наступ на росіян із півдня, а шведи вдарять із півночі. Це було, по суті, повторення проектів, що їх у 1720—1721 рр. Орлик-старший пропонував Флеммінгові.

Французи відповіли на ці аргументи прихильно [45]. Вочевидь, аналогія з 1711—1712 рр. та документи того періоду справили на Шовелена враження, і ні він, ні кардинал Флері не знайшли, всупереч гетьмановим побоюванням, проти чого заперечити в привілеї Ахмета III. Внаслідок цих розмов Григорові надано кошти на подорож до кримської столиці й обіцяно ще більшу винагороду, якщо його місія виявиться успішною [46]. Однак найважливішим було те, що французький уряд погодився дати гетьманичеві королівського рекомендаційного листа до хана [47]. Як Григор згодом повідомляв батька, це здивувало навіть Лещинського. Орлик-молодший пояснював готовність французів піти йому назустріч їхнім бажанням, з огляду на близьку кризу в Польщі, втягти росіян і австрійців у татарські й турецькі проблеми.

Коли в березні 1732 р. Григор вирушив зі своєю другою місією на Схід — цього разу він подорожував під ім'ям Ламотта,— батько знову засипав його інструкціями [48]. Гетьман радив синові нагадати Каплан-Гірею про той давній «документ» із бендерського періоду, в якому були викладені плани завоювати Україну, Польщу та Крим, що їх буцімто мав Петро І. Орлик також зазначав, що договір 1711 р., мабуть, варто поновити, однак лише в тому випадку, якщо скоро почнеться загальна війна і якщо будуть проведені консультації з запорожцями. Крім того, гетьман порушив іще одне питання, яке його непокоїло. В попередньому листі він остерігав сина, щоб той не намагався встановити контакти з запорожцями або поїхати на Січ. Це здивувало Григора. Тепер Орлик пояснив причину своєї обережності: нещодавно він дізнався, що «в церковних службах на Січі згадують не моє ім'я, а миргородського полковника [Данила Апостола, тогочасного гетьмана в Україні]» [49].

Цей факт лише потверджував іншу інформацію, яку одержав Орлик, про посилення проросійської орієнтації серед запорожців. Він повідомляв сина, що нещодавно запорізька делегація побувала при дворі імператриці Анни Іоаннівни з проханням про її заступництво над Військом. Хоча прохання відкинуто як невчасне, бо в той час росіяни не хотіли вступати в конфлікт із турками, запорожці одержали усну обіцянку, що в належний момент імператриця візьме їх під свою протекцію. За цих обставин, уважав гетьман, його синові небезпечно їхати до запорожців, бо його можуть викрасти й відіслати до Апостола чи до імператорського двору [50].

Це прикре повідомлення не злякало Григора. Він не змінив своїх планів і на початку липня 1732 р. вирушив із Константинополя до Бахчисарая [51]. Незабаром після прибуття до кримської столиці його прийняв хан[52]. Розмова стосувалася головно допомоги татар Станіславові, що для французів було основною метою місії. Каплан-Гірей знову пообіцяв свою підтримку, але зауважив, що Порта в цьому питанні ще не має чіткої позиції, причиною чого є австрійські та російські хабарі. Хан запропонував, аби французи та Станіслав зосередили свої зусилля на Порті. Під час наступної аудієнції Григор сподівався порушити питання про свого батька та запорожців. Але тут виникли ускладнення. До хана прибув від Августа II посланець, який знав молодого Орлика особисто. Не бажаючи, щоб той упізнав його, Григор на кілька тижнів зник із ханського двору. Пізніше постали інші перешкоди, так що минуло майже два місяці, доки гетьманич знову побачився з ханом.

У жовтні Григор мав дві завершальні аудієнції: з ханом та з його візирем Хасі Алі-агою. Він намагався переконати хана,

що запорожці та взагалі українські козаки не бажають бути під владою росіян чи поляків і задоволені своїм союзом і договором із татарами — договором, додавав він, так само вигідним і для ханства з огляду на дедалі більший російський тиск. Але щоби з того договору було найбільше користі, Орлик має знову з'єднатися зі своїм військом.

Хан, воліючи не згадувати про недавні труднощі з запорожцями, відповів, що «він не від сьогодні знає про переваги, які дає зв'язок із козацькою нацією і які він завжди намагався зберегти. Він прагнув не порушувати жодної зі статей договору й сподівається, що тепер, після того, як він зійшов на престол, Військо задоволене. Тепер він захищає його [Військо] від дій його ворогів навіть краще, ніж раніше. А оскільки договір зробив їх гостями та друзями, він під час заслання в Брусі завжди шкодував про те, як нехтують Військо, оскільки запорізькі козаки тільки й чекають нагоди завдати москалям прикрощів» [53].

Що ж до конкретної проблеми звільнення Орлика з Салонік, то хан запевнив Григора, що він щиро намагається допомогти гетьманові, й звинуватив проросійськи налаштованого головного драгомана Гіку, що той саботує його спроби. Каплан-Гірей заявив, що гетьмана краще перевести не в Ясси, як він раніше пропонував, а до Криму, оскільки молдавського господаря підозрюють у проросійських симпатіях. Крім того, хан пообіцяв написати в Орликовій справі листа великому візиреві.

Невдовзі після того Григор мав довгу розмову з візирем Хасі Алі-агою [54]. Він описував його як досвідчену людину й батькового старого знайомого з бендерських часів. Коли зайшла мова про відносини між татарами й запорожцями, візир показав себе відвертішим, аніж хан. Визнавши, що поляки й росіяни поводяться з українськими козаками недобре, він водночас заявив, що це не означає, нібито татари мають втручатися в справи своїх немусульманських сусідів. Хасі Алі-ага дав зрозуміти, що особисто він не певен, чи стосунки татар із запорожцями принесли ханству більше користі, а чи шкоди. В кожному разі очевидно, що, перебуваючи на кримській території, запорожці поводилися щодо хана й татар не дуже добре. Візир сказав навіть, що особисто він не заперечував би проти того, щоб розірвати союз із запорожцями й дозволити їм іти туди, куди вони захочуть [55].

Григор визнав, що запорожці мають «бурхливу й непостійну вдачу» й інколи дають волю хвилевим почуттям. Але він приписував їхні анархічні нахили бракові сильного командира, який встановив би серед них військову дисципліну. Ясна річ, старший Орлик міг би те зробити, і це була ще одна причина

звільнити його з Салонік. Григор нагадав візиреві, що загалом татари мусять бути заінтересовані в тому, щоб мати запорожців на своєму боці, і що дії кількох негідників не повинні заступати спільних інтересів обох народів. Урешті Хасі Аліага визнав слушність його аргументів і сказав, що радитиме ханові зберегти протекцію над запорожцями, «оскільки вони відкидають москалів та поляків і не мають іншої підтримки, крім допомоги від нас» [56].

Перш ніж покинути Бахчисарай, Григор одержав важливі листи від хана до Людовіка XV, Станіслава, Вільнева та Орлика. Каплан-Гірей запевняв своїх кореспондентів у найкращих намірах і обіцяв активну підтримку [57]. Таким чином, Григорову місію до Криму загалом можна вважати успішною. Так, очевидно, вважав і Вільнев, коли 14 листопада Орлик-молодший приїхав до Константинополя.

Існувало кілька причин, чому, на відміну від невдачі в Туреччині, в Криму Григор здобув успіх. По-перше, татари завжди були чутливіші до російської експансії на південь і вже давно усвідомили потребу співпраці з запорожцями проти спільного ворога. По-друге, повернення Каплан-Гірея та його прихильників (майже всі вони брали участь у подіях бендерського періоду) забезпечувало Орликам розуміння їхньої мети й проблем, яким не відзначалися попередні хани Саадет-Гірей чи Менглі-Гірей II. Нарешті, при бахчисарайському дворі, на відміну від Порти, росіяни майже не мали впливу й тому не могли діяти на шкоду гетьмановим інтересам.

РОЗВ'ЯЗКА

Перша половина XVIII ст. в Європі позначена низкою конфліктів, пов'язаних з престолонаслідуванням. Оскільки вони були передбачувані, сторони мали час приготуватися до майбутніх зіткнень. Саме так сталося з польським престолом. Здоров'я Августа II рік за роком погіршувалося. Протягом цього часу Лещинський робив відчайдушні зусилля, аби здобути підтримку Франції, Англії, Голландії, Туреччини й Криму. Він також розраховував на допомогу Орлика та його «української революції». Але й держави, які опиралися обранню Лещинського, тобто Пруссія, Австрія та Росія — «Союз чорних орлів», також мали час приготуватися. Після деяких вагань вони врешті згодилися підтримати кандидатуру Августа III, сина Августа II. Тим часом росіяни, знаючи про контакти Лещинського з Орликом, почали вживати необхід-

них військово-політичних заходів на випадок, якщо конфлікт у Польщі поширеться до російсько-турецького кордону й зачепить Україну.

З погляду Росії Україна мала всі передумови для того, щоб стати зоною неспокою. Орликова діяльність за кордоном, небезпечна близькість запорожців, постійна загроза нового вторгнення татар і турків давали досить підстав тривожитися. Крім того, в Петербурзі добре знали про поширене в Україні невдоволення російським правлінням, особливо серед визначальної з політичного погляду верстви — старшини. Тому доки зберігалася небезпека війни з турками, а надто вкупі з польським конфліктом, російські діячі надавали українським справам великого значення.

УКРАЇНА ПІСЛЯ ПЕТРА I

Спочатку смерть Петра I не викликала в Гетьманщині великих політичних змін. Обрання нового гетьмана й далі відкладалося, а Полуботкові спільники — Савич, Чарниш і, пізніше, Апостол — залишалися в ув'язненні в Петербурзі. Тим часом над українцями панувала Малоросійська колегія, яка прагнула глибше врости в цю землю.

27 травня 1726 р. Вельямінов попросив Сенат «задля ефективнішого ведення справ» перевести колегію з розташованого біля російського кордону Глухова вглиб України, скажімо, до Ніжина чи Прилук [1]. Він також просив дозволу спорудити будівлю, придатну для розміщення російських чиновників. Але найважливішим було прохання колегії, аби її члени залишалися на своїх посадах постійно й не підлягали заміні. Не відстаючи від чиновників, російські офіцери в Україні також прагнули влаштуватися зручніше. 23 червня 1727 р. Військова колегія попросила для десяти розташованих у Гетьманщині полків права на постійне розквартирування [2].

Не всі з цих пропозицій були зустрінуті в Петербурзі прихильно. Верховна таємна рада, найважливіша імперська установа за правління Катерини I та Петра II, відхилила прохання військових про сталі квартири й петицію Вельяміно-ва про переведення колегії. Ці ухвали свідчили про більшу чутливість до нарікань українців. (Десь у той час російський урядовець у Гетьманщині з тривогою повідомляв до Петербурга: «Про колезьких членів.., як від гетьмана та від інших чую, великої завдано кривди тутешньому народу, і буде, кажуть, багато чолобиття, що й показується по справах, як на членів, так і на піддячих»[3].)

На засіданні Верховної таємної ради 11 лютого 1726 р. Меншиков, Ф. М. Апраксін, Г. І. Головкін і Д. М. Голіцин обговорювали пропозиції щодо поступок українцям. Рада вирішила рекомендувати Катерині І, «поки ще з турками до розриву не дійде, до тих місць заради задоволення та приголублення тамтешнього народу, вибрати персону видатну і вірну з них, малоросіян, у гетьмани» [4]. (Між іншим, саме на цих примирливих тенденціях та на особистих контактах із голштинським герцогом — також членом ради, пов'язував у той час Орлик свої сподівання на амністію.) Крім того, рада дійшла висновку про доцільність знову будувати відносини на базі традиційних умов, тобто на Переяславській угоді. Нарешті, Малоросійській колегії вирішено дати інструкції, аби вона обмежилася функціями найвищого апеляційного суду й перестала втручатися в управління Гетьманщиною. Як слушно зауважив Крупницький, ці пропозиції ради були компромісом: традиційні українські права відновлювалися, але колегія, хай і з меншими повноваженнями, залишалася [5].

За кілька тижнів ці пропозиції викликали різко негативну реакцію одного з членів ради П. А. Толстого, який заявив, що він «того, щоби в малій Росії знову гетьманові бути, радити не може, позаяк блаженної пам'яті його Імператорська Величність із тим наміром гетьмана в Україні не настановив і в полковників та старшини владу зменшив, щоб Малу Росію до рук прибрати, і таким чином у полковників і старшини з підданими дійшло вже до чималої сварки, і якщо нині там гетьмана настановити і йому, а також і старшинам владу, як раніше, дозволити, то за теперішнього стану справ між Росією й турками є велика небезпека якихось небажаних наслідків» [6].

Це відлуння української політики Петра І справило неабиякий вплив на Катерину І. Вона відхилила рекомендації ради й погодилася лише на одну поступку: дозволити повернутися в Україну затриманим у справі Полуботка, надто ж високо шанованому миргородському полковникові Данилові Апостолу (але тільки за умови, що він залишить у Петербурзі як закладника свого сина) [7]. Влада Малоросійської колегії в Україні здавалася тоді міцною як ніколи.

Одначе в цей час загроза для колегії з'явилася з несподіваного боку. Після смерті 6 травня 1727 р. Катерини І Меншиков, призначений опікуном Петра II, фактично став регентом імперії. Цей давній заклятий ворог Мазепи та Орлика тепер перетворився на захисника українських прав. Що стояло за несподіваною симпатією могутнього Меншикова до України та його ворожістю до колегії?

Кажучи просто, йшлося про гроші. Як уже згадувалося, Меншикову належало в Україні 55 175 селян, тобто він був

одним із найбільших землевласників країни. Коли колегія запровадила свої податки, царевому фаворитові було завдано відчутного удару. За царювання Петра І він утримувався від протиборства з Вельяміновим та його урядовцями, але невдовзі по смерті царя між Меншиковим і колегією спалахнув конфлікт з приводу податків[8]. Доки правила Катерина І, Вельямінов міг розраховувати на підтримку Петербурга. Але щойно до влади прийшов Меншиков, доля колегії була вирішена. Один із перших указів ради, виданий менш як за тиждень після смерті імператриці, забороняв росіянам набувати землі в Україні, «щоб від того малоросіянам ні найменшої кривди не було завдано»[9]. Вочевидь, Меншиков удався до цього заходу, щоб не пустити до Гетьманщини російських конкурентів. Тим же указом скасовано податки, що їх наклала колегія, та подушний податок на утримання російських військ. 16 червня рада ухвалила передати нагляд за українськими справами від Сенату назад до Колегії закордонних справ. У липні зміщено Вельямінова. Йому наказано прибути до Петербурга з усіма звітами колегії[10]. Ліквідацією колегії зроблено останній крок до відновлення форм, якщо не змісту, української автономії.

20 червня 1727 р. рада відрядила до України члена Сенату Федора Наумова наглядати за обранням нового гетьмана. Не було сумнівів, хто ним стане. 29 вересня гетьманом обрано миргородського полковника Данила Апостола, який мав міцні особисті й комерційні зв'язки з Меншиковим. За два дні до того рада видала указ про скасування Малоросійської колегії.

Але людина, яка сприяла здійсненню цих заходів, не втрималася при владі до часу обрання нового гетьмана. 9 вересня за наказом Петра II Меншикова усунуто з усіх його посад. Навіть у час падіння дали про себе знати його тісні зв'язки з Україною. За свідченням польського посла в Петербурзі Лефорта, коли Меншиков зрозумів, що в столиці його становище безнадійне, він попросив у царя дозволу відбути в Україну й перебрати гетьманський уряд, але це прохання було відхилене[11]. Проте Петро II не скасував зроблених українцям поступок, і обрання Апостола відбулося. Ці, здійснені за царювання Петра II примирливі заходи щодо українців приглушили, певною мірою, їхнє невдоволення російським правлінням.

ПОВЕРНЕННЯ ЗАПОРОЖЦІВ ПІД ВЛАДУ РОСІЇ

Для Орлика обрання Апостола стало й особистою, й політичною невдачею. Він завжди був у поганих стосунках із колишнім миргородським полковником, якого вважав людиною низького походження та надзвичайно пристосовницької

вдачі. А в політичному плані послаблення напруженості в Гетьманщині робило будь-яку спробу «підняти революцію в Україні» ще важчою. Крім того (й це відіграло вирішальну роль у долі Орлика як політичного діяча), пом'якшення російської влади над Гетьманщиною робило амністію дедалі привабливішою для запорожців, які щораз більше розчаровувались у зверхності кримського хана.

Незгоди між запорожцями та їхніми сусідами—татарами посилилися наприкінці 20-х років. Як завжди, головними причинами цих незгод були соціально-економічні суперечності. Протягом усього періоду їхнього перебування в ханстві козакам важко було заробити собі на прожиття. Як уже згадувалося, цар відплатив їм за «зраду» забороною будь-яких торговельних зв'язків між Січчю й Гетьманщиною. Це був важкий економічний удар, оскільки запорожці тим самим позбавлялися ринку збуту для їхнього експорту (головно солі та продуктів рибальства й мисливства). Крім того, зводилася майже нанівець користь, яку вони мали з вигідного розміщення своїх земель на торговому шляху між Гетьманщиною і кримськими й турецькими торговельними центрами.

Доки існувала можливість війни з Петром I, і хан, і Порта визнавали, що треба відшкодувати запорожцям їхні втрати. В 1711—1713 рр. Порта забезпечувала Орлика харчами та грішми для його людей. Зі свого боку, татари віддали в розпорядження Січі прибуток від кількох великих переправ на Дніпрі та Бузі [12]. Крім того, запорожцям було надано право збирати сіль у кримських озерах, не платячи звичайних мит, а договори з ханом і Портою передбачали, що вони можуть торгувати в Криму й Туреччині на таких самих податкових умовах, що й купці-мусульмани. Але вже за кілька років по тому як було зроблено ці поступки, запорожці відчули негативні наслідки свого союзу з татарами.

Після припинення бойових дій із росіянами хани почали вимагати, щоб запорожці брали участь у походах проти їхніх ворогів у далеких Кубані та Черкесії. На відміну від російських царів, хани не платили за таку службу, сподіваючися, що їхні люди винагородять себе грабунком (якого в таких важких походах було зазвичай не рясно). Щоразу видатки запорожців перевищували прибутки. Крім того, їх звинувачено — це зробили, мабуть, татарські конкуренти в торгівлі сіллю — в тому, що вони дозволяють замаскованим під запорожців своїм співвітчизникам із Гетьманщини користуватися кримськими соляними розробками, до яких мали доступ. Унаслідок таких звинувачень право на ті розробки в запорожців забрано.

Але найбільше прикрощів завдавали Січі її сусіди—ногайці. Запорожці часто скаржилися, що кочовики крадуть їхніх коней і худобу. Та найгірше — вони перешкоджали рибальству й мисливству, часто викрадаючи зайнятих ним запорожців і продаючи їх черкесам як рабів. Коли кошовий скаржився на ногайців кримським судам, судді щоразу підтримували своїх одновірців.

Не дивно, що багато запорожців удалося до розбою, часто нападаючи в пошуках здобичі на території, що перебували під владою Польщі та Росії. Це накликало на козаків гнів не лише поляків і росіян, а й турецьких і татарських прикордонних урядовців, які, не бажаючи дратувати сусідів, суворо карали учасників таких нападів.

Татарську позицію з цього питання найгрунтовніше виклав кримський великий візир Хасі Алі-ага, який заявив, що він не певен, чи не завдала татарам «спілка» з запорожцями більше шкоди, ніж користі. Безперечно, ханам важко було тримати запорожців під контролем, про що свідчить рішення козаків 1728 р. (після першої невдалої спроби) покинути виділене ханом місце в Олешках і повернутися на стару Базавлуцьку Січ. Великою мірою запорожців спонукало до цього бажання бути якнайдалі від ханової влади. Наступного разу стосунки дуже загострилися 1731 р., коли під час якоїсь сутички кілька запорожців убили ногайського мурзу. За свідченнями очевидців, Каплан-Гірей у супроводі близько сорока мурзів і декількох тисяч ногайців практично обложив Січ, аби змусити козаків видати винних і заплатити відшкодування [13]. Такі сутички траплялися й протягом наступних років.

1 лютого 1733 р. сталася подія, якої давно очікували — помер польський король Август II. Усі заінтересовані сторони негайно почали здійснювати свої добре підготовлені плани. Станіслав за допомогою Григора Орлика готувався покинути Францію й прибути до Польщі на обрання, росіяни готували свої війська до інтервенції в Польщу, а татари й турки нарешті вирішили приєднатися до антиросійського табору. Вільнев у Константинополі гарячково працював над здійсненням плану відтяжного наступу татар і запорожців проти росіян. 25 листопада 1733 р. він писав своєму урядові: «Я вживаю всіх можливих заходів, аби татари напали на Московщину і щоб Орлик міг нарешті покинути Туреччину й наблизитися до свого війська» [14]. Хан енергійно підтримував зусилля французького посла. Врешті-решт 12 березня 1734 р. Вільнев зміг написати своєму урядові: «Нинішній великий візир, Алі-паша, вирішив дозволити Орликові покинути Салоніки й вирушити до Криму» [15]. За яких три тижні, вирвавшись нарешті з місця дванадцятирічного інтернування, Орлик, як повідомля-

лося, відбув до столиці буджацького султана Каушан, де мав зустрітися з ханом у справі приготування до походу на допомогу Станіславові.

Дорогою на Січ гетьман почув приголомшливу новину, що запорожці вже готуються перейти під протекцію російської імператриці. Це був для нього жахливий удар. А проте його навряд чи можна було уникнути. Ті самі чинники, які зрештою зумовили звільнення гетьмана з Салонік — польська криза, російська інтервенція, ханові приготування до виступу на допомогу Лещинському, дали змогу запорожцям піти від татар. А росіяни вже давно чекали такої нагоди, щоби прийняти запорожців. На початку 1734 р. Неплюєву доручено з'ясувати, як зреагує на такий крок Порта й приготувати аргументи, що мали виправдати прийняття Росією запорожців [16]. І Неплюєв, і його уряд розуміли, що справа ця надзвичайно делікатна, адже вона могла втягти росіян у війну з Туреччиною ще до того, як буде врегульоване польське питання. Проте коли росіяни довідалися про намір Порти звільнити Орлика, вони визнали прийняття запорожців виправданим. 8 травня 1734 р. Військо Запорізьке, ще перебуваючи на турецькій території, дістало офіційне прощення й заступництво імператриці Анни Іоаннівни.

Значення цієї події як поворотного пункту в житті й діяльності Орлика годі перебільшити. Саму підставу двох десятиліть політичного прозелітизму зненацька вибито гетьманові з-під ніг. Тепер стало майже неможливим, навіть теоретично, претендувати на важливу роль в Україні й серед козаків. В очах своїх французьких і польських прихильників Орлик перетворився на напівприватну особу. Хоча крок, що його зробили запорожці, відразу не позбавив гетьмана всієї корисності (реальної, чи потенційної) для його союзників і співвітчизників, він засвідчив той факт, що Орликова політична роль драматично зменшилася.

Орлик не бажав змиритися з новою ситуацією й докладав усіх зусиль, щоб змінити її на свою користь. Ще до того, як запорожці остаточно вирішили зректися татарської протекції, він намагався переконати їх, що вони роблять помилку. Як стверджував Орлик, його лист прибув на Січ того самого дня, що й посланці імператриці з багатими подарунками. Зібрано раду, яка мала вирішити, чиї аргументи переконливіші, і багаті дарунки переважили доводи розуму й обов'язку. Орликові прохання були, як завжди, довгі й багатослівні. Головні аргументи гетьмана можна поділити на три категорії: політичні, ідеологічні та прагматичні [17].

В політичних не було нічого нового. Як і в листах до запорожців, писаних 1720—1721 рр., гетьман змальовував

велику протиросійську коаліцію, що охоплює більшість європейських країн і Османську імперію. «Московщина» перебуває в політичній і військовій ізоляції і незабаром буде розгромлена. Він картає запорожців, що в той час, коли турецькі і татарські війська знову готові виступити проти росіян і з'явилася реальна нагода визволити вітчизну, вони дали задурити себе брехливими російськими обіцянками й переходять на бік тих, які напевно програють у майбутньому конфлікті.

Що стосується ідеології, то гетьман у вигнанні виступив речником класичної мазепинської позиції. Він перелічив, як Москва від часів Хмельницького систематично обмежувала права України, поєднуючи обман і силу. Найбільшого розмаху ця сваволя досягла за Петра I, коли здійснено відкритий і жорстокий наступ на українську автономію, що виявився у спробі зліквідувати Гетьманщину й замінити її Малоросійською колегією, яка лише прикривала обсадження керівних посад в Україні росіянами. З очевидних причин Орлик не говорить про зміни, запроваджені 1727 р. Гетьман дивується, як запорожці можуть бути такі дурні, щоб довіряти росіянам, «як тепер цілий народ український, братія ваша, родичі й одноземці ваші, жалісно і слізно на себе нарікають», що не послухали «зичливих і правдивих славної пам'яті небіжчика гетьмана Мазепи пересторог». «Зважте тоді,— закінчує Орлик,— вашімосць добрі молодці, Військо Запорізьке, до яких ідете чи пішли приятелів!» [18].

Нарешті, гетьман порушив технічну, але дуже важливу проблему. Якщо запорожці покинуть ханство й перейдуть до росіян, то де їм дозволено буде поселитися? Їхні традиційні землі між Самарою й Ореллю залишаться, як гарантовано російсько-турецькими договорами 1711, 1712 та 1713 рр., під турецькою й татарською юрисдикцією. Певно ж, вони не такі наївні, аби сподіватися, буцімто росіяни зважаться на війну з Туреччиною, щоб відвоювати для запорожців ті дикі поля. Немає для них місця й у Гетьманщині чи Слобожанщині. Тому — тут Орлик повторює один із своїх давніх і найулюбленіших аргументів — росіяни переселять запорожців на пустельні землі за Волгою, далеко від їхньої батьківщини.

Була певна іронія в тому, що гетьман, після довгих років знемагання в турецькій неволі, де він постійно оплакував своє перебування в «тому безбожному Вавілоні», нині закликав запорожців залишатися під владою «невірних». Як твердив Орлик, причиною його гніву й розчарування було те, що своїм учинком запорожці зруйнували всі його політичні плани, роздратувавши татар і осоромивши його не тільки перед Портою, але й перед французьким, польським і шведським монархами, які були «від мене багатьма листами... запевнені й добре повідомлені про мужність, відвагу та про постійний і

непорушний... Війська Запорозького одностайний і поприсяжний до визволення вітчизни замір і задуми».

Запорожці відповіли також не без іронії [19]. Вони ввічливо й шанобливо заявили, що в разі турецько-російської війни не бажають опинитися в ситуації, коли муситимуть воювати на боці мусульман проти своїх християнських братів. Знаючи Орликові релігійні почуття, вони наголошували: «...Якщо б ми пішли за ним, Ханом, і за вами, Гетьманом, на допомогу проти війська Ї[ї] І[мператорської] В[еличності], то як Орда не звикла містечок добувати, тільки людей наших християнських набрала б, як у минулі роки (1711 і 1713) під Білою Церквою і під слободами, і, вступивши в Крим, із собою в неволю вічну погнала, то певне вже б тоді особливу немилість од Бога за плач християнський і за пролиття крові невинної і прокляття вічне одержали» [20]. До того ж запорожці висловили поважний сумнів, чи хан, навіть якщо він завоює Україну, віддасть її цього разу Орликові. Тому вони радили своєму колишньому гетьманові припинити свої намагання й просити прощення, як зробили вони. Схожого листа запорожці послали Каплан-Гіреєві, подякувавши йому за гостинність [21].

Хоч якою неприємною і болісною була Орликові ця відповідь, він не відступився й далі обстоював свою думку про запорозькі землі. Листи обох сторін ставали щораз різкішими. Коли запорожці написали в одному з листів, що землі між Ореллю й Самарою їхні тому, що вони здобули їх мечем, колишній гетьман заперечив, що ті землі були здобуті лише з допомогою турків за Дорошенка. Певно, це роздратувало запорожців аж настільки, що вони у відповідь висунули проти Орлика особисті звинувачення. Вони написали російським урядовцям, що колишній гетьман так неухильно підтримує турків, бо Порта пообіцяла йому та його нащадкам право власності на землі, які він допоможе привести під сюзеренітет Туреччини. Таким чином, пов'язані з «революцією в Україні» Орликові розумування, Станіславові надії й ханові сподівання закінчилися гострими взаємними звинуваченнями між колишнім гетьманом і запорожцями.

ОСТАННІ СПРОБИ

За свідченням Григора Орлика, втрата Запорізького Війська ввергнула його батька в «жахливий відчай» [22]. До цього додавалася ще й та обставина, що колишній гетьман не тільки цілковито залежав од примх турків і татар, а й не мав жодного опертя, щоб домагатися якоїсь влади чи впливати на

хід подій, що могли мати вирішальне значення для його особистої долі та долі України. Ситуація ставала нестерпною, й наприкінці 1734 — на початку 1735 рр. він спробував зорганізувати військову силу. За фінансової підтримки турків і французів [23] Орликові вдалося зібрати близько тисячі своїх давніх прибічників, запорізьких розкольників і мандрованих козаків. Неабияк підбадьорило його прибуття славетного козацького ватажка Сави Чалого з кількома сотнями вершників. Давні колеги Орлика Федір Нахимовський, Федір Мирович та Іван Герцик дісталися до нього в Каушани, утворивши кістяк його штабу. Хан, здавалося, був задоволений Орликовими спробами й знову написав про нього французькому королеві [24].

Але Орликових коштів виявилося замало, щоб утримувати значну військову силу. В самій Польщі Станіслав, зі справою якого Орлик (хоча й ставився до неї без особливого захоплення) був так тісно пов'язаний, зазнавав поразки й мав ось-ось утекти з країни від наступу російських військ. З огляду на це хан, що мав намір прийти на допомогу Лещинському, відклав вторгнення в Польщу. Внаслідок цих обставин, якраз перед початком воєнних дій між Туреччиною і Росією (російський кабінет міністрів оголосив війну Порті 14 червня 1735 р.), колишній гетьман мусив розпустити своє військо й разом зі штабом відступити до Бендер, щоб зачекати дальшого розвитку подій.

Хоча Орлик не міг вести проти росіян військових дій, він виявився корисним туркам і татарам як дорадник, інформатор і підбурювач проти росіян. Справді, останні роки участі Орлика у військових і політичних конфліктах на турецько-російському кордоні позначені цим новим видом діяльності. Вже в серпні 1734 р., щойно гетьман перебрався ближче до українських земель, російська імператриця скаржилася, що «Орлик не тільки таємно поширює й далі свої інтриги й злісні намови проти нашої імперії, але цього року він був присланий до кримського хана й там, поблизу наших кордонів, він творить серед наших малоросійських підданих хвилювання і підбурювання до ворожих дій проти нас, а особливо сутички й незгоду між нами та Портою» [25]. В іншому повідомленні зазначалося, що діяльність колишнього гетьмана вкрай небезпечна, бо він «у Порти, а особливо у кримського хана, у великій пошані» [26].

Орлик також прислужився туркам широкою мережею своїх важливих контактів, передусім у Польщі. Саме за його посередництва 1736 р., в розпалі вторгнення росіян на турецьку територію, влаштовано таємну зустріч між київським воєводою Юзефом Потоцьким і турецьким посланцем Ібрагім-мом-пашею з метою переговорів про дозвіл Речі Посполитої щодо вступу на Правобережжя турецьких і татарських військ,

які мали завдати росіянам удару у відповідь і захопити Київ [27]. Цей план, одначе, не було здійснено через вторгнення російських військ під командуванням графа Б. К. Мініха до Криму.

Турки хотіли використати Орлика не тільки на східному фронті, а й на заході, проти австрійців. На кінець 1737 р. планувався наступ турецьких військ проти союзників росіян — Габсбургів. Аби використати протигабсбурзькі настрої серед угорців, Порта вирішила вдатися до послуг Йожефа Ракоці (1700—1738), сина недавно померлого Ференца Ракоці (1676—1735), як раніше, до переходу запорожців під російську владу, вона розраховувала в Україні на Орлика. Оскільки колишній гетьман тепер уже не міг провести відтяжну акцію проти росіян, турки, очевидно, розраховували, що Ракоці-молодший може скористатися з його досвіду та порад, виконуючи подібне завдання проти австрійців. У лютому 1738 р. великий візир наказав Орликові їхати з Бендер до Відіна, де він мав стати офіційним дорадником Ракоці-молодшого [28].

Але Орлика це призначення роздратувало. Він уважав принизливим для себе служити «угорському вождеві», в якому він убачав рівного собі, але аж ніяк не вищого [29]. Крім того, його пригнічувало, що Порта вирішила зосередитися на угорській проблемі й нехтує Україною. Коли наприкінці лютого 1738 р. великий візир Єген Мехмет-паша (1737—1739) також прибув до Відіна, Орлик в особистій розмові з ним висловив своє невдоволення: «Мені завдає неабияких страждань призначення мене дорадником до князя Ракоці, яке не є ані обґрунтованим, ані сумісним із моїм рангом. Порта завжди вважала мене провідником нації (chef d'une nation), і як такий я мав законні претензії щодо Росії. Не в моїх інтересах, які спільні з інтересами Порти, щоб мене тримали далеко від України, де моя присутність за нинішніх обставин конче потрібна» [30].

Очевидно, великий візир виявив пильний інтерес до того, що розповідав йому колишній гетьман. Він докладно розпитував його про стан справ в Україні, чисельність населення в різних містах і селах, особливо ж про політичні нахили «козацької нації» [31]. Це відновлення інтересу Туреччини до українських справ було, найімовірніше, результатом тиску з боку Франції, викликаного, в свою чергу, постійною агітацією Григора Орлика при французькому дворі. Всього за кілька місяців до зустрічі його батька з великим візирем, 10 жовтня 1737 р., Григор надіслав Флері великий меморандум, у якому закликав французький уряд звернути увагу турків на важливе значення України у воєнних зусиллях Пор-

ти проти росіян [32]. Він навіть виклав конкретний план: турки мають якнайскорше окупувати Правобережжя з містами Біла Церква, Умань і Бар, бо «хто має в руках ці пункти, той має цілу Україну» [33].

У розмові з Орликом Єген Мехмет-паша запевнив колишнього гетьмана, що Порта все ще вважає його провідником «козацької нації» й що будь-яка українська територія, яку займуть турецькі війська, перейде під його правління [34]. Великий візир дозволив Орликові повернутися з Відіна до Ясс, ближче до польсько-українського кордону. Але найприємніша новина надійшла перед самим від'їздом великого візира з Відіна. В адресованій Орликові ноті він повідомляв, що російські військовополонені розповіли про заворушення й невдоволення росіянами в Україні та на Січі. Єген Мехмет-паша просив гетьмана підготувати план, згідно з яким запорожці могли б повернутися під протекцію Турреччини, а Україна знову здобула б свої давні права [35].

Десь у другій половині 1738 р. Орлик послав начерк такого плану до Порти, де, як він пізніше стверджував, його проект не тільки обговорювався на засіданні дивану, а й був схвалений султаном Махмудом I у присутності хана Менглі-Гірея II (останній повернувся на престол 1737 р.). Мабуть, Орлика мали викликати до Константинополя на консультації, але невідомо, чи ця поїздка справді відбулася. В кожному разі очевидно, що в перші місяці 1739 р. Порта нарешті вирішила скористатися антиросійськими настроями в Україні та Польщі. В лютому 1739 р. Потоцький через свого представника А. Гуровського дійшов порозуміння з великим візиром, що мало сприяти турецьким операціям на Правобережній Україні [36]. Невдовзі після того Орлика послано до Каушан, де він мав приєднатися до татар, які готувалися напасти на Правобережжя. З Каушан Орлик зробив іще одну спробу переконати запорожців повернутися під зверхність Туреччини. Не розкриваючи листа, запорожці відіслали його Мініхові. Татарський наступ кінця лютого — початку березня росіяни відбили, і 21 березня 1739 р. Міних повідомляв імператрицю: «В нинішній мій через Україну проїзд міг я бачити, що щасливе відбиття татар так підбадьорило тутешній народ, що Орликові важко буде здійснити свої плани...» [37]

Але Орликовим планам після його короткочасного повернення на передній край подій російсько-турецької війни судилося зазнати ще однієї різкої зміни. Після офіційного Станіславового зречення в лютому 1736 р. французи істотно пом'якшили своє протиросійське спрямування (хоча й надалі надавали певну підтримку Орликові). 7 грудня 1736 р. Вільнев одержав вказівку повністю змінити курс. Замість підтримува-

ти турків у їхній війні з Росією французький посол мав намагатися стати посередником між ворожими сторонами [38]. Саме до цього він прагнув протягом 1738-го та першої половини 1739 р. Влітку 1739 р. йому нарешті вдалося умовити турків, росіян та австрійців сісти за стіл переговорів. Вершиною політичної кар'єри Вільнева стало 18 вересня, коли Туреччина, Росія та Австрія підписали Белградський мир. Французького посла визнано головним архітектором цього договору.

Так сталося, що найбільший успіх Вільнева по суті поклав край політичній кар'єрі людини, якій він так прагнув допомогти. Мир між Росією й Туреччиною зробив Орлика непотрібним жодній із великих держав Східної Європи. Проте навіть після багатьох років розбитих надій і розчарувань колишній гетьман, незважаючи на похилий вік (67 років), не хотів припиняти своїх зусиль. Ще до завершення воєнних дій між Росією і Туреччиною, молодший і старший Орлики намагалися втягти Швецію у війну на боці Порти [39]. 2 грудня 1739 р. між Швецією й Туреччиною укладено оборонний союз, однак через вагання шведів він не привів до військового співробітництва. Але навіть після Белградського миру шведи виказували готовність воювати проти росіян. Тому протягом 1740—1741 рр. усі сподівання Орлика були пов'язані з близькою шведсько-російською війною.

Тим часом Порта, більше не потребуючи Орлика, наказала йому перебратися до Адріанополя, де він був би позбавлений змоги створювати для неї ускладнення на міжнародній арені. Думка про те, що він буде інтернований в Адріанополі, як раніше у Салоніках, жахала колишнього гетьмана. Він просив дозволу поїхати до Ясс, де, як він сподівався, знайомство з господарем дозволило б йому з'єднатися зі своєю родиною, якої він не бачив понад двадцять років. Порта наполягала на Адріанополі й учинила тиск на обтяженого боргами емігранта, позбавивши його фінансової підтримки. Лише з великими труднощами, завдяки втручанню шведських резидентів у Константинополі, Орлик дістав дозвіл поїхати до Ясс. Але це не могло компенсувати розчарування, яке пережив колишній гетьман, довідавшись про те, що шведсько-російська війна 1741 р. закінчилася поразкою шведів. Втративши останні надії, хворий, без сподвижників і майже зовсім без грошей, Орлик провів останні місяці свого життя при дворі Ніколає Маурокордато в Яссах. 7 червня 1742 р. французький посол у Константинополі Кастеллан повідомив, що «M. Orlick est mort...» [40]

ВИСНОВКИ

Якщо розглядати діяльність мазепинців на широкому тлі, стає очевидним, що в багатьох аспектах вона чітко улягає в загальну модель повстань східноєвропейської знаті початку XVIII ст. Як і Ракоці, Кантемир, Паткуль та Лещинський у своїх країнах, Мазепа й Орлик очолювали боротьбу української еліти проти чужоземного абсолютизму — в даному разі того, що його Москва прагнула запровадити в Україні. Їхній опір централізаторським реформам Петра I грунтувався на переконанні, що ті реформи порушують Переяславську угоду 1654 р., яка, за тлумаченням українців, гарантувала їм самоврядування. Оскільки то було століття, коли наступ на автономію країни на практиці означав обмеження політичних прав і привілеїв її еліти, бажання Мазепи, Орлика й старшини забезпечити свої інтереси тісно переплiталося з турботою про добробут і волю їхньої «коханої вітчизни, України». Поєднання прагматичного й альтруїстичного типове для патріотизму знаті в XVII—XVIII ст. Той патріотизм мав набагато конкретнішу, можна навіть сказати, органічнішу підставу, ніж ідеалістичний націоналізм XIX та XX ст.

Як і патріотизм, сепаратизм також мав для мазепинців та їхніх сучасників дещо інше значення, ніж у новітні часи. Певна річ, кожен гетьман од Хмельницького до Мазепи, як і кожен модерний український націоналіст, бажав або й робив спробу вирвати Україну з-під влади Москви. Одначе якщо рушій цього сепаратизму — природне бажання народу опиратися чужинському пануванню й зберегти самоврядування — був той самий, мета, розуміння та раціональне обгрунтування в українських гетьманів і в українських націоналістів дуже відрізнялися. Новітній український сепаратизм базувався на високому рівні національної свідомості й ставив за мету створення незалежної національної держави. Мазепинці не мислили такими модерними поняттями, як національна держава. Для них політичні відносини були головно стосунками між сувереном і знаттю, що панувала в певній країні. Хоча національно-етнічні міркування й мали місце, але вони вважалися другорядними. Як і інші тогочасні еліти, українську старшину турбувало передусім те, чи влада її суверена справедлива, тобто чи дотримує він зобов'язань, які дав, приймаючи Україну під своє заступництво. Лише після того, як старшина дійшла висновку, що цар порушує первісні угоди, виникли сепаратистські спонуки. У тому контексті вони означали відмову від даного суверена й пошук більш задовільних відносин з іншим зверхником.

Доконечна потреба прийняти зверхність іншого монарха була для Мазепи й Орлика очевидною, оскільки козацька Україна не могла сама протистояти російському пануванню. Безперечно, наслідуючи прецедент, установлений Гадяцькою угодою 1658 р., і Мазепа, й Орлик воліли б, аби Україна прийняла суверенітет польського короля й увійшла в тристоронній союз із Польщею та Литвою. Їм здавалося, що децентралізований, шляхетський характер Речі Посполитої міг би найкраще гарантувати права й привілеї старшини та автономію України. Але ці плани зазнали невдачі через поразку Лещинського й опозицію польських магнатів будь-яким угодам, що обмежували б їхні шанси повернутися на втрачені 1648 р. українські землі. Найбільш життєздатним, але найменш популярним серед мазепинців був план створити Українське князівство на Правобережжі під зверхністю Туреччини. Але на перешкоді цьому проектові неодноразово ставали протимусульманські упередження Орлика, неготовність Порти форсувати здійснення її планів і впертий опір поляків. Тоді, після безуспішних спроб дійти порозуміння з поляками й турками, Орлик і жменька його спільників, що залишилися при мазепинстві, не мали іншого вибору, ніж еміграція.

Часто стверджувалося, що головною причиною невдачі мазепинців був брак широкої підтримки. Цей погляд потребує обгрунтування. Мазепине повстання було виступом знаті, а не масовим рухом. Інтереси старшини та мас рідко збігалися протягом тривалого проміжку часу. Однак були й інші причини обмеженої підтримки мазепинців в українському суспільстві в цілому. Українським масам і духовенству, на яких дуже вплинула Петрова релігійна пропаганда, легше було солідаризуватися з православним, як і вони, царем, аніж з Орликовими католицькими, мусульманськими та лютеранськими союзниками. Оскільки старшина була порівняно молодою елітою, недавнє узурпування нею різноманітних соціально-економічних прерогатив викликало більшу ворожість загалу населення, ніж перші ознаки абсолютизму, що його Петро І почав запроваджувати в Україні. Царева майстерність у застосуванні до старшини, після Мазепиного переходу до шведів, політики «батога й пряника» виявилась особливо ефективним засобом позбавити гетьмана прихильників навіть у його власній верстві. Внаслідок цього Мазепа міг розраховувати на підтримку тільки своїх найближчих спільників (генеральної старшини) та запорізьких козаків, які аж ніяк не любили Мазепу, але були єдиним елементом в українському суспільстві, що відчував безпосередню загрозу російського централізму.

Ізоляція повстанців від головних частин українського суспільства пояснює, чому Мазепа та Орлик, як і інші провідники східноєвропейських виступів знаті, так залежали від іноземної підримки. Тому саме вступ шведів в Україну остаточно переконав Мазепу відкинути цареву зверхність. Протягом бендерського періоду (1709—1714) здавалося, що мазепинці зможуть за допомогою чужинців відшкодувати деякі втрати. Протегування Карла XII дало змогу Орликові почати 1711 р. успішний попервах наступ, який мало не привів до захоплення Києва та Правобережної України. Однак сутички між козаками й татарами привели зрештою до невдачі походу. Ще кращу нагоду опанувати Правобережжя мали мазепинці в 1712—1713 рр., коли, бажаючи створити Українське князівство як буфер проти російської експансії, Порта намагалася зробити Орлика правобережним гетьманом. Через вищезгадані причини її «український проект» також зазнав невдачі. Але під час спроб його здійснення особисте ставлення Орлика до його чужоземних зверхників чітко визначилося: він волів мати справу з християнськими володарями, навіть якщо вони були менш здатні йому допомогти, і з великою підозрою ставився до мусульман, навіть якщо вони могли надати йому найбільшу підтримку. В кожному разі, повернення 1714 р. багатьох мазепинців в Україну й провал спроб Орлика встановити надійні зв'язки з опозиційними елементами в Гетьманщині стали причиною того, що решта мазепинців потрапила в ще більшу залежність від чужинців.

Протягом (а ще більше після) бендерського періоду становище речників українського сепаратизму докорінно змінилося: колишні провідники козацької еліти стали, так само як і Ракоці, Кантемир, Лещинський і Паткуль, політичними емігрантами. Подальші спроби відірвати Україну від Росії вони робили, будучи злиденними та загроженими вигнанцями. Цілковито залежачи від підтримки таких держав, як Швеція, Франція та Туреччина, вони знаходили в тій підтримці джерело надій і розчарувань водночас. З одного боку, допомога їхніх патронів заохочувала емігрантів продовжувати свої спроби, вірити в можливість успіху, з іншого — підпорядковувала інтересам тих патронів, які дуже часто суперечили їхнім власним.

Після смерті Карла XII найбільше заінтересованими в Орликових послугах були Туреччина та Франція. Туркам гетьман був корисний головно в контексті їхніх намагань зробити з України буфер проти російської експансії на південь. Оскільки ця експансія дуже непокоїла турків і татар, вони надавали Орликові й українському питанню досить великого значення, але лише тоді, коли існувала реальна загроза з боку

Росії. А коли та загроза бодай тимчасово спадала, слабнув і інтерес Туреччини. В такі періоди, щоб не дратувати росіян, Порта тримала Орлика в суворій ізоляції й не допускала до будь-яких контактів між ним і запорожцями, що перебували на території Кримського ханства. Тому коли 1733 р. знову вибухла війна з Росією, гетьман не зміг привернути запорожців на свій бік. Ця невдача остаточно поклала край майже столітнім намаганням Порти зробити з України протиросійський буфер.

Інтерес Франції до українських емігрантів та їхньої справи був короткочасним. Версаль сподівався протиставити російській загрозі бар'єр із Швеції, Речі Посполитої й Османської імперії. Мазепинцям та їхній «великій українській революції» французькі стратеги відводили роль п'ятої колони або відтяжного засобу, який можна використати в той момент, коли Росія спробує завдати удару по цих країнах. Французам і їхньому протеже Лещинському здавалося, що за невелику ціну й без жодного ризику Орлик створить для них можливість тактичного вибору. Це робило його для Версаля цікавим, але лише для одноразового використання.

А щодо реакції російської влади на діяльність українських емігрантів, то це вперше їй довелося зіткнутися з політичною еміграцією, а не з перекинчиками всередині країни. Це зіткнення припало на невдалий час. Саме тоді, коли Росія вела вирішальні війни і дуже дбала про свій авторитет у Європі, група українських дисидентів мандрувала континентом, плямуючи цареве ім'я й підбурюючи іноземні держави використати невдоволення українців російським правлінням. Дії російського уряду щодо відступників були рішучими й цілком ефективними. Негайний арешт усіх родичів мазепинців і вивезення їх до Москви розірвали найміцніші зв'язки емігрантів із батьківщиною. Потім ув'язнені родини стали засобом змушування емігрантів до бездіяльності й заманювання їх назад додому (де їх чекали негайний арешт і заслання). Ті мазепинці, що втекли на захід, стали, як було і з царевичем Олексієм Петровичем, об'єктом безпрецедентного полювання російських дипломатів, які тільки-но з'явилися в Європі. Ті, кого не вдалося схопити, залишилися під наглядом росіян аж до смерті.

Підбиваючи підсумки, легко було б зробити висновок, що свій шанс на успіх українські сепаратисти втратили під Полтавою і що багаторічна боротьба Орлика та його сподвижників у вигнанні була марною. Але такий присуд був би, мабуть, надто суворим. Порівняно зі здобутками пізніших поколінь українських емігрантів, Орликові вдалося зробити чимало. Передусім варто згадати високий рівень його політич-

них контактів. Він і його син Григор спілкувалися з Карлом XII, Людовіком XIV, Августом II, Станіславом Лещинським, султаном Махмудом і ханами Девлет-Гіреєм та Каплан-Гіреєм, не кажучи вже про їхніх провідних міністрів і дорадників. Деякі з цих володарів — шведський король, султан і хани — зв'язали себе договорами про створення незалежного від Росії Українського князівства. До того ж Орлик, на відміну від Ракоці чи Кантемира, зумів зробити другу спробу. Похід 1711-го та переговори 1712—1713 рр. мало не принесли гетьманові у вигнанні владу над Правобережжям. Нарешті, Орликова діяльність у 20—30-ті роки завдала чимало клопоту російським правителям і також спричинилася, бодай непрямо, до їхніх тогочасних примирливих заходів в Україні. Зі смертю Орлика 1742 р. закінчилася перша фаза довгої історії українського сепаратизму, в якій гетьмани і старшина відігравали провідну роль. Але прецеденти, що їх створили Мазепа та Орлик, зовсім не були забуті, коли в двадцятому столітті почалося відродження українського сепаратизму.

ДОДАТКИ

А. Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.): свідчення самовидця про Мазепине відступництво[1]

Ясне въ Богу преосвященнѣйшіи милостивый отче Митрополитъ Резанскіи, мой велце милостивый въ духу святомъ отче, пастыру и добродѣю.

До сихъ часъ въ бѣдахъ, во изгнаніихъ, въ тѣснотахъ пришелствова душа моя съ ненавидящими міра; теперь уклонившися и душею и сердцемъ отъ душевреднаго того пришелствія, архіерейскую, Вашей святыни, миръ всѣмъ дающую, десницу духомъ лобызаю. Но речеши мнѣ ваша Святыня: «друже, како вшелъ еси сѣмо, не имый одѣянія, милости монаршей?» для чого опасатися мушу, чтобъ съ симъ моимъ дерзновеннымъ писаніемъ не былъ отверженъ отъ лица вашей Святыни, однакъ съ тоей реляціи, которую до вашей Святыни имѣю, яко ученикъ до учителя, яко (аще и недостоинъ уже нарещися) сынъ до отца, яко овца до пастыра, тѣмъ дерзновеннѣй прибѣгаю до вашей святыни, имъ благонадѣжнѣйшій могу быть, что ваша святыня, яко премудрѣйшій мой учитель, благоразумнѣ и наставиши и накажеши мя, яко отецъ блудному сыну объятія своя отческія отверзеши и яко добрый и бодрый пастырь погибшую овцу обращеши, и на раму свою воспріемлеши. А понеже многіе, едны недоброхоты мои, другіе, хотящіи себе оправдати, злоклеветнымъ своимъ донесенемъ милосердное царского величества сердце на болшій гнѣвъ и отмщеніе противъ мене возбудили и подвигнули, будто я единомысленнымъ и единосовѣтнымъ съ Мазепою тоей измѣны былемъ авторомъ и всѣ тайны оныя вѣдалемъ,— того ради заблагоразсудихъ предъ вашею Святынею, аки предъ самымъ прошедшимъ небеса архіереемъ, вѣдущимъ тайная сердца, все то чистою совѣстію, праведно, а не ложнѣ (погубитъ бо Господь всякого глаголющаго лжу) исповѣдати, что колвекъ могу о той измѣнѣ вѣдати, яко о томъ совершеннѣй выразумѣешь, ваша святыня, съ послѣдующихъ.

Ежели Мазепа передъ тымъ, пока на службѣ царского величества съ войскомъ не былъ въ Полши, и пока діаволъ княгиню Долскую союзомъ кумовства въ тайные съ нимъ конференціи не впровадилъ и имѣл якую инклинацію до противной стороны и помышлялъ о измѣнѣ, о томъ самъ Богъ, испытующій сердца и утробы, вѣдаетъ; а я внутри ихъ не моглемъ проникнути и изслѣдовати. Однакъ видя его извнѣ являемую къ царскому величеству непоколебимую вѣрность и радителные службы, по человѣческу разсуждати могу, что онъ, Мазепа, твердъ былъ въ своей вѣрности и усердную имѣлъ къ царскому величеству любовь.

Оставляю инные того документа, единый токмо въ подтверженіе моего мнѣніа привожду, что въ 1705 году, когда Мазепа обозомъ подъ Замостемъ стоялъ, подосланый былъ до его тайно отъ Станислава Лещинского съ Варшавы съ тайными прелестными пропозиціами Францишекъ Волскій, которого онъ Мазепа наединѣ выслушавъ, по авдіенціи секретной, велѣлъ его Григорію Ивановичу Анненкову за караулъ взять, и тортурами о той посылкѣ прелестной и о инныхъ непріятелскихъ намѣреніяхъ допросить, потом его, Волского, оковавъ, въ Кіевъ, до князя Димитріа Михайловича Голицына, а писма тые прелестные до царского величества, одослалъ[2].

Якій же могъ быть по видимому болшій документъ вѣрности его Мазепиной къ царскому величеству надъ той? Но когда онъ, Мазепа, стоялъ на квартирахъ зимовыхъ въ Дубнѣ, а Войнаровскій съ Иваномъ Чернишемъ резиденцію свою у двора царского величества въ Гроднѣ континуовалъ, и Димитрій Горленко, бывшій полковникъ Прилуцкій, вмѣсто Гетмана съ своимъ и Кіевскимъ полками на службѣ царского величества тамъ же подъ Гродномъ зоставалъ, писалъ онъ, Горленко, до Мазепы съ нарочнымъ куріеромъ пространное на килкахъ листахъ писмо, въ которомъ многіе обиды, поношенія, уничиженія, досады, коней разграбленіе и смертные побои козакамъ отъ Великороссійскихъ началныхъ и поднаначалныхъ въ то время дѣючіеся выписалъ, наконецъ, и тое приложилъ, будто его, Горленка, наказного Гетмана, кудась едучого, съ коня сопхнено и насилно съ подъ его и съ подъ прочихъ ему послѣдуючихъ началныхъ людей кони въ подводы забраны. Писалъ такожде отъ себе до Мазепы съ тымъ же куріеромъ и Иванъ Чернишъ, а въ писмѣ своемъ прислалъ заключенную копію указу царского величества, которымъ будто опредѣлено было тые два полки городовые Кіевскій и Прилуцкій, подъ комендою Димитріа Горленка бывшіе, посылать въ Прусы, ради наученіа и устроеніа ихъ въ регулярные драгунскіе полки. Велѣлъ тые писма и копію указу царского величества Мазепа передъ собою мнѣ прочесть,

которыхъ выслушавъ тые формальные сказалъ слова: «якогожъ намъ добра впредь надѣятися за наши вѣрные службы, и хтожъ бы былъ такій дуракъ, якъ я, чтобъ подъ сее время не преклонилъся до противной стороны на такіе пропозиціи, якіе Станиславъ Лещинскій до мене прислалъ?»

Не по многомъ времени пріѣхалъ и самъ Димитрій Горленко въ Дубно до Мазепы съ подъ Гродни, оставивъ тамъ подъ комендою сына своего Андрея тые два полки, Кіевскій и Прилуцкій, которіи при инныхъ реляціяхъ доносилъ и тое Мазепѣ, будто онъ, опасаяся, чтобъ его съ полками тѣми въ Прусы не послано и въ драгуны не устроено, чимъ бы онъ подвигнулъ на ненависть и вражду противъ себе цѣлое войско, что отъ его початокъ того регулярного строю учинялъся, притворилъ себѣ якуюсь болезнь и подъ покривкою оной упросилъ себѣ у енерала Рена отпускъ, будто къ дому, подаривъ ему за тое килка коней добрихъ и 300, чаю, ефимковъ.

Въ краткихъ числѣхъ по пріѣздѣ Димитрія Горленка в Дубно, прошенымъ былъ Мазепа въ кумовство и на христины отъ князя Вишневецкого, воеводы Краковского, до Бѣлой Криници, которого дочери, будучи тамъ съ маткою его, княгинею Долскою, воспріемникомъ, якіе имѣлъ съ нею денные и нощные конференціи, и если такъ малый вѣтрикъ реляціи Димитріа Горленка и Ивана Черниша поколибалъ сердце его, Мазепы, и до измѣны преклонилъ, или княгиня Долская прелестми своими ему оную выперевадовала, о томъ самъ единый Богъ вѣсть. Однакъ отъ болшой части разсуждаю, что тая прелестница мѣла его обезумить[3].

По килкаденныхъ пированіахъ и доволныхъ разговорахъ, повернувшися Мазепа на кватеру свою съ Бѣлой Криници до Дубны, велѣлъ мнѣ писать листъ благодарственный до тоей же прелестницы княгини Долской, и послать ей ключь циферной для корреспонденціи съ собою, отъ которой въ килка дней получилъ онъ, Мазепа, респоисъ и въ ономъ малую цедулку цифрами писаную, которая въ децифровани своемъ тое заключала: «Уже я гдѣ надлежитъ послала съ донесенемъ истинной в. м. пана пріязни». По прочитани тоей цедулки циферной, одобралъ оную отъ мене, ни единого мнѣ не сказавши слова.

А когда по указу царского величества рушивши съ войскомъ регименту своего съ Дубна, прибылъ до Минска въ 1706 году, получилъ тамъ невѣдомо черезъ кого отъ княгини Долской малое писмечко цифрами писаное, въ которомъ она, княгиня, извѣщала ему о поворотѣ посланця своего отъ двору, по посылки листу отъ якогось безъименного короля до его писаного. По прочитаню децифрованого отъ мене того письмечка взялъ къ себѣ оное и, засмѣявшися, сказалъ тые слова:

«дурная баба! хочетъ черезъ мене царское величество обмануть, чтобъ его величество, отступя короля Августа, принялъ въ свою протекцію Станислава и воспомоглъ ему до сукцессіи на королевство Полское, а онъ обѣщаетъ подать такіе способы, которыми латво можетъ царское величество Шведа побить и побѣдить. Уже я о томъ ея дурачествѣ государю говорилъ, которому его величество посмѣялъся». Повѣрилъ я тому и ни единого подзору о его Мазепиной измѣнѣ не имѣль. А хто былъ тотъ посланецъ и якій былъ черезъ него листъ, и отъ якого короля, и въ якое время и съ яким отвѣтомъ отъ себе Мазепа оного отпустилъ, о томъ я досели не вѣдаю, и не видѣлемъ его, въ чомъ свѣдитель мнѣ есть на небеси вѣренъ[4].

А когда Мазепа по указу царского величества рушивши съ войскомъ регименту своего съ Минска, прибылъ въ Украину и за пришествіемъ его величества въ Кіевъ и самъ туда жъ спѣшно пріѣхалъ, давши ординансъ въ полки, чтобъ наскорѣ подъ Кіевомъ стягалися, получилъ тамъ листъ отъ тоейже княгини Долской цифрами писаный, который при себѣ въ комнатѣ спалной велѣлъ мнѣ перевесть и тамъ передъ собою прочесть. А въ листѣ томъ просила она, Мазепы, княгиня именемъ Станислава, чтобъ дѣло намѣренное зачиналъ, надеженъ будучи скорого себѣ цѣлымъ войскомъ Шведскимъ съ Волыня сукъкурсу и всѣхъ желаний своихъ, чого тылко претендовати будетъ, неотрицателнаго исполненія, обѣщая на тое прислать ассекурацію Станислава и гваранцію короля Шведского. Слухалъ тото листу Мазепа (яко видимо было) съ великимъ гнѣвомъ, а выслухавши, порвалъся розъяреный съ постели и началъ княгиню поносить тыми словами: «проклятая баба обезумилася: прежде мене просила, чтобъ царское величество воспріялъ Станислава въ свою протекцію, а теперь инное пишеть; бѣснуется тая баба, хочетъ мене, ношеного и искусного птаха, обманить; на бѣду бъ мнѣ крайнюю пошло, когда бы единой бабѣ далъ прелститися; возможное ли дѣло, оставивши живое, искать мертвого и отплывши едного брега, другого не достигнуть? Станиславъ и самъ не есть надеженъ своего королевства; Рѣчь Посполитая раздвоенная: якій же можетъ быти фундаментъ безумныхъ тоей бабы прелестей? Состарѣлемъся служачи царскому величеству и нынешнему и отцу и брату его величества вѣрне, не прелстили мене ани король польскій Янъ, ани ханъ Крымскій, ани Донскіе козаки; а теперь при кончинѣ вѣку моего единая баба хочетъ мене обманити!» Тое вымовивши, взялъ съ рукъ моихъ оригиналное циферное писмо и переводъ его и, велѣвши принести огню, спалилъ, а до мене обратившися

реклъ: «пиши до тоей проклятой бабы цифрами, не выходя отсюду, въ тые слова:

«Прошу вашой княжой милости оставити тую корреспонденцію, которая мене можетъ погубити и на житіи и на гонор[illegible] и на субстанціи. И не токмо ваша княжая милость не надѣйся, но ни помышляй о томъ, чтобъ я при старости моей вѣрность мою царскому величеству повредилъ, которую отъ молодшихъ лѣтъ моихъ досели нерушимо сохранилъ и въ оной умрѣти желаю, не хотячи и за живота, и по смерти моей, безчестного измѣннического пороку и имени на особу мою нанесть и того ради и повторе в. к. м. прошу оставить тую корреспонденцію и болшъ о томъ до мене не писать».

Такій листъ цифрами написаный велѣлъ при себѣ запечатать и взялъ до рукъ своихъ, который если до княгини Долской одослалъ и черезъ кого (понеже я и въ то время посланца того не видѣлъ) или инный рукою своею писалъ, о томъ Богу сосвѣдителствующу не знаю.

Токможъ отъ того времени черезъ цѣлый годъ ни единого мнѣ листу циферного о тыхъ измѣнническихъ аферахъ отъ помянутой княгини до переводу не давалъ, и знатно, что для отшествія съ войсками до Саксоніи короля шведского и Станислава, оставила была тую корреспонденцію. Писала однакъ единъ листъ цифрами до его, Мазепы, съ Львова, въ которомъ для перестороги доносила ему, что она тамъ же въ Львовѣ была у когось (того не упамятаю) воспріемницею съ Борисомъ Петровичомъ Шереметомъ, а сѣдячи у столу на христинахъ между тѣм же Борисомъ Петровичемъ и енералом Реномъ, воспомянула по случаю передъ нимъ, Реномъ, имя его, Мазепы, похвалнымъ словомъ, а енералъ Ренъ, отвѣтуя ей, такожде похвално, будто соболѣзновалъ ему, Мазепѣ, тако: «Пожался Боже того доброго и разумного Ивана! онъ бѣдный не знаетъ что князь Александеръ Даниловичь яму подъ нимъ ріетъ и хочетъ, его отставя, самъ въ Украинѣ быть гетманомъ»; а она тому удивившися, вопрошала Бориса Петровича Шеремета, если то можетъ событися? Что будто и онъ когда подтвердилъ, рекла она: «и для чого жъ нихто его съ добрихъ пріятелей не перестережетъ?», а Борисъ Петровичъ будто отвѣщалъ: «не возможно, и мы сами много терпимъ, но молчать принужденны». Выслушавъ писма того, Мазепа сказалъ: «знаю я самъ барзо добре, что они и о васъ думаютъ и о мнѣ: хотятъ меня уконтентовать княженіемъ римскаго государства, а гетманство взять, старшину всю выбрать, городы подъ свою область отобрать и воеводъ или губернаторовъ въ нихъ постановить [5]; а когда бы спротивилися, за Волгу перегнать и своими людми Украйну осадить. Якожъ не треба о томъ много говорить, сами вы слышали, чого имѣете надѣ-

ятися, когда князь Александеръ Даниловичъ, въ квартери моей въ Кіевѣ, во время бытности царского величества, до уха мнѣ говорилъ: «пора нынѣ за тѣхъ враговъ пріиматца». «Другое слышали вы, якъ тотъ же Александеръ Даниловичь публичне о княженіе себѣ черниговское просилъ, черезъ которое стелетъ и готуетъ путь до гетманства». О чемъ и о инныхъ пространнѣе говорилъ, наипаче о обидах своихъ, а именно почиталъ онъ, Мазепа, за великое себѣ уничиженіе и поруганіе, что царское величество, во время пришествія своего и главной арміи своей отъ Гродни въ Кіевъ въ 1706 году, ординовалъ свѣтлѣйшаго князя Александра Даниловича съ кавалеріею къ Волыни, а ему, Мазепѣ, съ войскомъ реименту его указалъ вслѣдъ за его свѣтлостію поступать и, что его свѣтлость повелитъ, исполнять. А сказывалъ онъ, Мазепа, будто тая кампанія на Волынь по отшествіи войскъ Шведскихъ оттуду во Саксоніи не потребна была, токмо будто его свѣтлость нарочно оную воспріялъ для своего возвышенія, а его пониженія, и для показанія цѣлому свѣту, что его, гетмана, имѣетъ подъ своею комендою, для чого онъ былъ жалостный и вмѣнялъ себѣ тое въ безчестіе, что онъ при старости лѣтъ за такъ многіе свои вѣрные службы (яко онъ сказывалъ) получил награжденіе быть подъ комендою Меншикова; наконецъ говорилъ, что не такъ бы ему жалостно было, когда бы его дано подъ коменду Шеремета, или инного якого великоименитого и отъ предковъ своихъ заслуженого человѣка [6].

Повторе вмѣнялъ онъ, Мазепа, и тое себѣ въ посмѣяніе, поруганіе и обману, что свѣтлѣйшій князь Александеръ Даниловичь приговорилъ былъ съ нимъ отдать сестру свою въ супружество Войнаровскому, чего онъ будучи надеженъ черезъ килка лѣтъ ожидалъ совершенства, и не старался нигде о жену Войнаровскому, а когда предлагалъ его свѣтлости о исполненіи того приговору, что будто его свѣтлость отвѣщалъ ему, что уже теперь невозможно того учинить, понеже царское величество самъ хочетъ на сестрѣ его свѣтлости женитца. Кромѣ того, говорилъ и о инныхъ своихъ досадахъ, наконецъ рекши: «свободи мене, Господи, отъ ихъ пановання», велѣлъ мнѣ до княгини Долской отписать, благодарствуя ей за пріязнь и пересторогу.

А что Мазепа воспоминалъ вышеписаные свѣтлѣйшаго князя Александра Даниловича слова, а именно тые: «пора нынѣ за тѣхъ враговъ пріиматца», то дѣлалося тое такимъ образомъ: въ 1706-мъ году, во время бытности царского величества въ Кіевѣ, просилъ Мазепа его величества къ себѣ на кушене, по которомъ свѣтлѣйшій князь Александръ Даниловичь, будучи маленко шуменъ и силенъ, взявъ его, Мазепу,

за руку, сѣлъ съ нимъ на лавкѣ и прикланяся къ нему, сказал до уха такъ голосно, что близъ предстоящая енеральная старшина и нѣкоторые полковники могли слышать тые слова: «Гетманъ Иванъ Степановичь, пора нынѣ пріиматца за тѣхъ враговъ», а енеральная старшина и полковники, слыша то и видя, что тайно съ собою хотятъ говорить, когда начали удалятца, Мазепа, помааніемъ указавъ имъ на едномъ мѣстѣ стоять, отвѣтовалъ его свѣтлости единымъ словомъ: «не пора», будто до уха, но нарочно голосно, въ услышаніе енералной своей старшинѣ и полковникамъ; а его свѣтлость на тое сказалъ: «Не можетъ быть луччая пора, какъ нынѣ, когда здѣсь самъ есть царское величество съ главною своей армеею». Отвѣщалъ Мазепа: «Опасно будетъ не сконча едноей войны съ непріятелемъ, другую начинать внутрию». Паки его свѣтлость отвѣщалъ: «Ихъ ли враговъ опасатца и щадить? какая съ нихъ полза царскому величеству? Прямо ты вѣренъ царскому величеству; но надобно тебѣ знаменіе тоей вѣрности явить и память по себѣ въ вѣчные роды оставить, чтобъ и впредь будущіи государи вѣдали и имя твое блажили, што единъ такій былъ вѣрный гетманъ Иванъ Степановичь Мазепа, который такую ползу государству Россійскому учинил». Тѣмъ временемъ хотячи царское величество одойти до своей кватери, всталъ съ своего мѣста и пресѣкъ тотъ дискурсъ, который съ обоихъ сторонъ слышанъ былъ енералной старшинѣ и полковникомъ; а Мазепа, проводивши царское величество и возвратившися съ послѣдствующими себѣ енералною старшиною и полковники въ внутриюю свою комнату, вопрошалъ ихъ: если все слышали, что свѣтлѣйшій князь говорилъ? а когда отвѣщали, что слышали, сказалъ тые слова: «всегда мнѣ тую пѣсенку поютъ, и на Москвѣ и на всякомъ мѣстѣ, не допусти имъ токмо, Боже, то исполнить, что думаютъ».

Преразили тые слова страхомъ сердце слышавшихъ и частое было роптаніе и переговори между полковниками, наипаче, что, по указу царского величества, безъ всякой противности, вѣрнымъ и послушливымъ сердцемъ, козаки своими оброками служатъ далекими и долгими походами, съ послѣдней худобы разоряются, кровь свою проливаютъ, и на разныхъ мѣстахъ, то въ Инхлянтахъ, то въ Полши, то въ Литвѣ, то въ Казанскомъ государствѣ, то въ Донскихъ городахъ, погибают и умаляютца, а за тые службы, и преждніе за турецкой войны и за теперешніе не токмо жадной нѣтъ милости, но еще и ругаютъ насъ и уничижаютъ и бездѣлицами называютъ, и вѣрной нашей службы въ полушку не ставятъ, а наконецъ и о погибели нашей промышляютъ».

Зачалося потомъ дѣло фортификаціи Печерской, наступили переходы черезъ Малороссійскіе городы до главной армеи

то рекрутовъ, то всякихъ началныхъ особъ, то многочисленныхъ съ запасами и припасами обозовъ, а полковники съ старшиною своею часто, до гетмана приходя, жалостнѣ предлагали, что приставы у того дѣла фортификаційнаго козаковъ палками по головамъ біютъ, уши шпадами обтинаютъ и всякое поруганіе чинятъ, что козаки, оставивши домы свои, косовицу и жнива, поносятъ на службѣ царского величества тяготу дней и варъ, а тамъ Великоросійскіе люде домы ихъ разграбляютъ, разбираютъ и палятъ, жонамъ и дочкамъ ихъ насиліе чинятъ, кони, быдло и всякую худобу забираютъ, старшину біютъ смертными побоями. Надъ то два полковники, Миргородскій и Прилуцкій, яко начальнѣйшіе и паче инныхъ болшое до Мазепы дерзновеніе имѣвшіи, одозвалися съ тымъ:[7] Миргородцкій сказалъ ему, Мазепѣ: «очи всѣхъ на тя уповаютъ и не дай, Боже, на тобе смерти, а мы достанемо въ такой неволи, то и кури насъ загребутъ». А Прилуцкій подтвердилъ тыми словами: «якъ мы за душу Хмельницкого всегда Бога молимъ и имя его блажимъ, что Украину отъ ига Ляцкого свободилъ, такъ противнымъ способомъ и мы и дѣти наши во вѣчные роды душу и кости твои будемъ проклинать, если насъ за гетманства своего по смерти своей въ такой неволи зоставишь». А когда таковыми переговорами часто ему, Мазепѣ, наприкралися, отказалъ имъ тыми словами: «уже я до двору царского величества о таковыхъ обидахъ и разореніахъ часто и многократнѣ писалъ и, если вамъ угодно, изберите отъ себе до царского величества, или ты Прилуцкій ѣдь, а я отъ себе съ енералной старшины пошлю съ тобою Орлика, и буду черезъ васъ до царского величества писать и чолом бить, чтобъ права и волности наши ненарушимы были». Соизволили на то всѣ, и надежны были, что онъ, Мазепа, обѣщанное исполнитъ. Но по нѣколикихъ дняхъ предложилъ намъ, будто онъ о той посылкѣ до царского величества говорилъ и совѣтовалъ съ княземъ Димитріемъ Михайловичемъ Голициномъ и будто его княжая милость ему говорилъ, что то дѣло царскому величеству не угодно будетъ, и если пошлешь, то и себѣ бѣду здѣлаешь и ихъ погубишъ.

Наддѣлавши фортеци Печерской, когда уже зима надходила, роспустилъ Мазепа, по указу царского величества, войско по домамъ и самъ до Батурина возвратился, гдѣ въ 1707 году получилъ онъ царскаго величества указъ ѣхать до его величества до Жолкви, куда пріѣхалъ онъ въ великій патокъ предъ свѣтлымъ Воскресеніемъ, а по недѣли Офминой былъ воинскій совѣтъ, на которомъ и ему, Мазепѣ, велѣно быть. Не знаюжъ, якое онъ тамъ мѣлъ неуконтентоване, понеже по томъ совѣту ни на обѣдъ до царского величества не пошолъ, а ни у себе ничого черезъ цѣлый день не ѣлъ, и когда мы,

старшина енералная, по обыкновенію въ свое время тогожъ дня до его пришли, застали его велми сердитого, и ничого болшъ намъ не сказалъ, кромѣ тыхъ словъ: «если бы Богу такъ вѣрнѣ и радителнѣ служилъ, получилъ быхъ наиболшое мздовоздаяніе, а здѣсь, хотя бъ въ ангела премѣнилься, не моглъ быхъ службою и вѣрностію моею жадного получить благодарствіа». Тое сказавши, велѣлъ намъ одойти до своихъ кватеръ. А на завтрѣе, чили въ третій день потомъ, посылалъ онъ, Мазепа, знатного товариша войскового Димитріа Думитрашка съ указомъ царского величества встрѣчь противъ казны, якая отъ Кіева до Жолкви провадилася, для одобранія съ тоеи же казны, чаю, 10 000 рублей, отъ его царского величества опредѣленыхъ на заплачене за кони, которые подъ драгунію за полковые денги покуплены были. Тотъ убо Думитрашко, получа указъ царского величества въ канцеляріи, принеслъ до Мазепы купно съ листомъ отъ свѣтлѣйшаго князя Александра Даниловича до Танского полковника компанійского, а нынѣ Кіевского, себѣ даный, который онъ, Мазепа, видя, удивилъся и велѣлъ ему, Думитрашку, тотъ часъ ѣхать съ указомъ противъ казны, а листъ его свѣтлости оставить и предъ собою положить, который онъ по отъшествіи Думитрашка когда роспечаталъ и прочиталъ, порвалъся съ мѣста отъ гнѣву для того, понеже въ томъ листѣ написанъ былъ до Танского ординансъ, чтобъ онъ съ кватеръ своихъ, выбравши на шесть, чаю, мѣсяцей мѣсячные денги и провіанты, ишолъ немедленно съ полкомъ своимъ до его свѣтлости; и того ради разъярившися, закричалъ тако: «Если жъ можеть быть болшое поруганіе, посмѣяніе и униженіе моей особѣ надъ тое! По всякъ день князь Александеръ Даниловичь съ мною видится, по всякъ часъ съ мною конверсуетъ, а мнѣ и единого слова о томъ не сказавши, безъ моего вѣдома и согласія ординансы до людей реименту моего посылаетъ! И хто жъ тамъ Танскому безъ моего указу мѣсячные денги и провіанты выдастъ, и якъ онъ можетъ безъ воли моей куда нибудь съ полкомъ своимъ, которому я плачу, ити, а если бъ пошолъ, то бъ я его велѣлъ якъ пса розстрѣлять. Боже мой, ты видишъ мою обиду и уничиженіе!» Тѣмъ временемъ принеслъ діаволъ вмѣсто себя съ Львова езуиту Заленского [8], о которомъ, когда ему, Мазепѣ, донесено, что стоитъ въ антикамерѣ, внезапно оставилъ гнѣвъ и радостно вопросилъ: «а онъ откуду явилъся?» Тое сказавши, велѣлъ обозному енералному Ломѣковскому и мнѣ просить до себе того проклятого езуиту во внутрнюю комнату, а намъ до кватеръ своихъ одыйти. Тамъ убо на единѣ съ собою затворившися, о чомъ черезъ долгое время конферовали, самъ Богъ вѣсть, понеже онъ езуита, кроме того, что его Мазепа посылалъ въ

Саксонію до Станислава, болше ничого мнѣ въ Бендерѣ не объявилъ, экскузуючися присягою, на додержане секрету учиненою; однакъ я наименшой и въ тѣ пори не моглъ мѣти суспиціи о Мазепиной невѣрности къ царскому величеству.

А когда его, Мазепу, царское величество съ Жолкви съ благословеннія памяти государемъ царевичемъ отпустилъ, въ томъ пути уѣхавши онъ нѣсколько миль отъ Жолкви, просилъ его, государя царевича, чтобъ передомъ ѣхалъ; а самъ свернувши съ дороги, вступилъ до единого дворца княгини Долской, гдѣ отъ ей присланного едного ксіендза закону тринитарского заставши, мѣлъ съ нимъ наединѣ якуюсь конференцію, а по скончено оной, постигъ государя царевича и континуовалъ съ нимъ прележащій путь. Но ни въ то время не было у насъ о невѣрности его, Мазепы, къ царскому величеству жадного подзору; мнѣніе токмо имѣли что она, княгиня, требуя взаимъ денегъ, для выкупленя своихъ клейнотовъ, прислала съ прошеніемъ оных, о которые предъ тымъ и словесно и черезъ писма просила.

Прибывши Мазепа въ Кіевъ и выпровадивши государя царевича въ путь свой къ Смоленску, возвратилъся самъ до Батурина, и тамъ нѣсколко дней переживши, воспріялъ походъ паки къ Кіеву, для докончена фортецы Печерской, где получилъ указъ царского величества о устроеніи козаковъ, подобіемъ Слободскихъ полковъ, въ пятаки, который такъ устрашилъ и раздражилъ былъ всѣхъ полковниковъ и старшину, что цѣле отчаявшися своихъ волностей, ни о чомъ инномъ не говорили, токмо что тотъ выборъ пятаковъ, степень есть до устроенія въ драгуны и солдаты, для чого много роптали и часто собиралися до обозного енералного Ломѣковского, а наипаче повседневно до полковника Миргородского, у которого и о способахъ обороны своей совѣтовали, и пакта Гадяцкіе читали, якіе тотже полковникъ Миргородскій съ библіотеки Печерской [9] взялъ былъ, а потомъ покойнику Кочубею, въ донесене царскому величеству обманническо, на погибель его бѣдного, при инныхъ ложных сплетеніяхъ, объявилъ, будто тые совѣты у гетмана въ Печерскомъ бывали, и на оныхъ пакта тые Гадяцкіе предъ полковниками и старшиною читывалися, а того въ самомъ дѣлѣ никогда не было, понеже онъ, Мазепа, ни единаго по себѣ знаменія, ни словомъ, ни дѣломъ, въ откровеніе внутрнихъ своихъ мыслей и всезлобныхъ намѣреній, никому не являлъ, но покривалъ оные притворною вѣрностію; обаче, яко ничтоже есть тайно, еже не откріется, тако и мнѣ случися изслѣдовать сокровенную тую его, Мазепы, съ противною стороною факцію такимъ образомъ.

Въ томъ же 1707 году, сентября въ 16 день, тамъ же на службѣ царскаго величества въ Печерскомъ, писалъ я отъ Мазепы до двору его величества (не упамятаю, в яких дѣлахъ) долгую експедицію, которую писанемъ продолжилъ до ночи; а онъ, Мазепа, не терпя того продолженія, часто съ внутрней своей комнаты вопрошалъ мене, если уже скончилъ, принуждая скоро окончитъ и сказывая, что есть еще инное дѣло. По окончаніи убо тоей експедиціи, запечаталъ я и положилъ оную на столѣ предъ Мазепою, а онъ, держа рукою въ маленкой обволютѣ писмо, реклъ до мене: «княгиня Долская черезъ единого Волошина прислала тое писмечко, зашивши ему въ шапку. Я знаю, что она едножъ пишетъ, а чортъ ей проситъ о тую корреспонденцію; когдась мене тая шаленая баба погубитъ, и не дармо сказуютъ; у невѣсты волосъ долгій, а разумъ краткій. Возможно ли есть, чтобъ она една баба дурнымъ своимъ разумомъ мене обманила!» То рекше, далъ мнѣ тое писмечко, и велѣлъ распечатать и прочитать. А я, приступя до свѣчки, которая была умбракуломъ отъ очей его, Мазепы, заслонена, роспечаталъ обволюту и вынялъ съ ней писмо, цифрами писаное, отъ княгинѣ Долской, въ которомъ былъ заключеный маленки листокъ подъ печатю особною, о якомъ я надѣяся, что такожде отъ княгини и не смотря на печатъ, роспечаталъ, и увидѣлъ въ серединѣ при печати подпись Stanisław Krol, о чомъ я не сказуя ему, Мазепѣ, прочиталъ самъ первѣе съ разсужденіемъ тотъ листокъ; а когда Мазепа видѣлъ, что я молчу и голосно ему не читаю цифернаго писма, сказалъ: «для чого ты долго медлишъ и не читаешъ? ты обыклъ тые писма, до якихъ имѣешъ у себе циферные ключи, и безъ переводу читать». Отвѣщалъ я на тое: «прочитаю я на потымъ и безъ ключа циферное княгини писмо, но есть здѣсь листокъ от Станислава, до которого не надобно ключа». Что онъ услышавъ, сказалъ: «то не возможно». Реклъ я ему: «возможно, понеже есть и подпись имени его и печать». Велѣлъ онъ прето дати къ себѣ тотъ листокъ, который когда взялъ, увидѣлъ и прочиталъ, ужаснулся, и отъ страху съ рукъ на столъ упустилъ, рекши тые слова: «о, проклятая баба, погубишъ мене!» И долго седѣлъ молча и думая, а потомъ допросилъ мене: «что мнѣ дѣлать съ тымъ писмомъ, посылать ли его до царского величества, или удержать?» Отвѣщалъ я ему: «самъ, ваша велможность, изволишъ разсудить высокимъ своимъ разумомъ, что надобно посылать, чимъ самымъ и вѣрность свою непоколибимую явишъ и болшую милость у царского величества поищешь». А тое я ему мовилъ, не помышляя о его измѣнѣ. Замолчалъ онъ на тое, и долго молча думалъ; потомъ велѣлъ мнѣ читать листъ циферный отъ княгини Долской, въ котором она извѣщала ему, Мазепѣ, что

ксіондзъ тринитаръ, посыланый отъ ей до двору Станислава въ Саксонію, выѣхалъ оттуль тогожъ самого дня, якого войска Шведскіе къ Полщи рушали, и повернулъся уже съ тымъ писмомъ, якое до его отъ Станислава прислала, и съ словесною информаціею, чтобъ намѣренное дѣло зачиналъ, пока войска Шведскіе зближатся къ границамъ украинскимъ; а привезлъ съ собою и трактатъ въ 12 пунктахъ для его, Мазепы, и цѣлого Войска Запорожского, по которой абы онъ вѣрного кого до ей прислалъ, просила о тое. Когда я тое писмо прочелъ, припомянулъ себѣ, что тотъ, а не иншій ксіондзъ тринитаръ, съ которымъ онъ, Мазепа, ѣдучи съ Жолкви, видѣлъся и конферовалъ въ дворцѣ княгини Долской, и въ тое уже время совершенно я порозумѣлъ, что онъ, Мазепа, думаетъ лукавое о измѣнѣ. По прочитаню того писма, велѣлъ мнѣ оное передъ собою спалитъ, а самъ молчалъ долго и думал; потомъ сказалъ: «съ умомъ боруся, посылатъ ли тое писмо до царского величества, или удержать? о чомъ утро посовѣтуемъ, а теперъ одыйди до своей кватери, и молися Богу, да якоже хощетъ, устроитъ вещъ: можетъ твоя молитва бытъ пріятнѣйшая, нежели моя, понеже ты по христиански живешъ. Богъ Самъ вѣсть, что я не для себе чиню, но для васъ всѣхъ и жонъ и дѣтей вашихъ». Тое рекши, отпустилъ меня поздно въ ночи. А я, пришедши до моей кватери и взявши денегъ два рубли, выйшолъ и роздалъ оные старцамъ и старицамъ бѣднымъ убогимъ, лежачимъ въ кущахъ на улицѣ и въ богадѣлняхъ въ Печерскомъ зостаючимъ, съ тымъ намѣреніемъ, чтобъ Богъ Всемогущій свободилъ мене отъ обстоимыхъ бѣдъ и отвратил сердце Мазепино отъ того лукавого предсявзятія. Бранили мене старци и старици, по улицѣ лежачіи, когда въ нощи толкалъ въ ихъ кущи, не милостини отъ мене надѣяся, но паче воровства опасаяся; однакожъ, слыша отъ мене не воровскіе слова, убижденны прошеніемъ отворять дверци, и пріймали подаемую себѣ милостиню. Нелицемѣрнимъ духомъ и не въ похвалу себѣ тое до вашой святини пишу, но въ откровеніе на исповѣдѣ сей совѣсти моей, что устрашалемся тоей измѣны, дабы въ ней зъ жоною и съ дѣтми не пропасть и не хотѣлемъ къ ней сердца моего прекланятъ. Но врагъ сіе сотвори, что прелщенный въ боязни согрѣшихъ.

По прешедшей той ночи сентября въ 17 день, прійшолъ я до Мазепы призваный рано, и застал его сѣдячого въ концѣ стола, а предъ нимъ крестъ съ животворящимъ древомъ лежачій, и когда я ему, Мазепѣ, предсталъ, началъ онъ до мене тыми говоритъ словами:

«До сего часу не смѣлъ я тебѣ прежде времени намѣреніа моего и тайны тоей объявлятъ, якая тебѣ вчерась по случаю

открилася, не для того, чтобъ я о твоей къ себѣ вѣрности имѣлъ якое подозрѣніе, понеже никогда не могу такой быть о твоей почтивости опиніи, дабы ты за толикую мою къ тебѣ милость, любовъ и благодѣяніе, неблагодарствіемъ мнѣ платилъ и предателемъ моимъ былъ; но разсуждая, что ты хотя человѣкъ разумный и совѣсти не подозрѣнной, однакъ еще молодый, и несовершенную въ таковыхъ циркументанціахъ имѣешь експеріенцію, опасалемъся, дабы ты и съ Великороссійскими и съ нашими всякого чина людми конверсуючи, или съ конфиденціи или съ неосторожности не вымовилъся предъ кимъ съ тымъ секретомъ, и тымъ самымъ мене и себе не погубилъ. А понеже теперъ предъ тобою не могло то утаитися, прето предъ Всевѣдущимъ Богомъ протестуюся и на томъ присягаю, что я не для приватной моей ползы, не для вышшихъ гоноровъ, не для болшаго обогащенія, а ни для инныхъ яковыхъ нибудъ прихотей, но для васъ всѣхъ, подъ властію и реиментомъ моимъ зостаючихъ, для жонъ и дѣтей вашихъ, для общаго добра матки моей отчизны бѣдной Украины, всего войска Запорожскаго и народу Малороссійского, и для подвышшеня и разширеня правъ и волностей войсковыхъ, хочу тое при помощи Божой чинити, чтобъ вы, зъ жонами и дѣтми, и отчизна съ войскомъ Запорожскимъ такъ отъ Московской, якъ и отъ Шведской стороны, не погибли. А если бымъ для якихъ нибудь приватныхъ моихъ прихотей тое дерзалъ чинить, побій мене, Боже, въ Троицы святой единый и невинная страсть Христова, на души и на тѣлѣ». То рекши поцѣловалъ крестъ съ животворящимъ древомъ предъ собою лежачій. А до мене обратившися, реклъ тые слова: «Держу я о тебѣ крѣпко и надѣюся, что а ни совѣсть, твоя, а ни цнота, а ни почтивость, ни врожоная кровь шляхецкая, не допуститъ тебѣ, абысь мене, пана и благодѣтеля своего, зврадилъ, однакожъ для лучшей конфиденціи, чтобъ я о твоей вѣрности найменшого не мѣлъ сумнѣнія, якъ я присягнулъ, такъ и ты присягни мнѣ предъ тымъ же распятымъ на животворящемъ древѣ Христомъ, что мнѣ додержишъ вѣрности своей и секрету» [10].

Въ чомъ я указъ его, Мазепы, исполняя, якъ мнѣ изъ устъ своихъ говорилъ, такъ я, словамъ его послѣдуя, присяглъ и крестъ святый въ рукахъ его поцѣловалъ.

По совершеніи присяги, дерзнулъ я сказать ему, Мазепѣ, тое: «съ самой присяги вижу усердную велможности вашей ревность и отческое о отчизнѣ своей и о всѣхъ насъ промышленіе и попеченіе, но хто можетъ судбы Божіи изслѣдовать, якій онъ настоящей войнѣ предѣлъ положилъ и при комъ будетъ викторіа? если при Шведахъ, то велможность ваша и мы всѣ щасливчіи; а если при царскомъ величествѣ, то

и мы пропадемъ и народъ погубимъ». Отвѣщалъ мнѣ Мазепа на тое: «яйца курицу учатъ! албо жъ я дуракъ, прежде времени отступать, пока не увижу крайней нужды, когда царское величество не доволенъ будетъ, не токмо Украины, но и государства своего, отъ потенціи Шведской оборонить; уже я въ Желквѣ предлагалъ царскому величеству, что если король Шведскій и Станиславъ съ войски своими раздѣлятца, и первый пойдетъ въ государство Московское, а другой в Украину, то мы войскомъ нашимъ безсилнымъ, частыми походами и войною зруйнованымъ и умаленымъ, не можемъ оборонитця отъ войскъ Шведскихъ и Полскихъ, и того ради просилъ я царского величества, тамъ же въ Жолквѣ, чтобъ принамнѣй намъ 10 000 отъ войскъ своихъ регулярныхъ въ суккурсъ изволилъ дать, а его величество мнѣ отказалъ: «не токмо 10 000, но ни десять человѣка не могу дать; якъ можете, сами боронитеся» [11]. И тое мене принудило посылать того ксендза тринитара, капелана княгини Долской (а о езуитѣ Заленскомъ ани вспомянулъ) до Саксоніи, чтобъ тамъ, видя якую колвекъ мою къ себѣ инклинацію, по неприятелску съ нами не поступали, и огнемъ и мечемъ бѣдной Украины не зносили [12]. Однакъ вѣрность мою къ царскому величеству поти буду непремѣнно продолжать, пока не увижу, съ якою потенціею Станиславъ къ границамъ Украинскимъ прійдетъ и якіе будутъ войскъ Шведскихъ въ государствѣ Московскомъ прогресса; и если не сила наша будетъ боронить Украины и себе, то для чого жъ имѣемъ сами въ погибель лѣсти и отчизну погубляти? и самъ Богъ и цѣлый свѣт будетъ видѣти, что по нуждѣ тое учинилисмо мы и, яко волный незавоеваный народъ, старалисмося о способѣ цѣлости нашой, а безъ крайней и послѣдней нужды не премѣню я вѣрности моей къ царскому величеству. И для того заблагоразсудилъ писать къ царскому величеству и послать тотъ Станиславовъ листокъ до мене писаный въ объявленіе его величеству моей вѣрности, о чем ты заразъ, не отходя отсюду, напиши такъ до царского величества, яко и до Гаврила Ивановича Головкина, и въ его листѣ заключимъ тотъ листокъ Станислава въ донесеніе царскому величеству. И тогожъ времени информовалъ мене онъ, Мазепа, якъ мѣю обадва тые листа къ его царскому величеству, и до сіятельнѣйшаго графа, его милости Гаврила Ивановича Головкина, писалъ, которые когда я по его информаціи написалъ и запечаталъ, взялъ онъ тѣ писма до рукъ своихъ, сказывая мнъ, что яже матка его, игуменіа Печерская, мѣетъ у себе вѣрного слугу и отчасти сродственнаго, черезъ которого обѣщала послать тѣ писма до Войнаровского, чтобъ он руками своими отдалъ царскому величеству и графу его милости Гаврилу Ивановичу. Але онъ, Мазепа, обманилъ мене

въ томъ и, не посылая тыхъ писемъ съ листомъ Станислава, у себе удержалъ, опасаяся, чаю, чтобъ я его не предалъ, имѣя въ рукахъ своихъ документъ, и уже когда мы были на сторонѣ Шведской, отдалъ мнѣ тѣ писма запечатаные, рекши, чаю, ложнѣ тѣ слова: «я тебѣ до сихъ часъ забылъ сказатъ о тыхъ писмахъ, что госпожа добродѣйка матка не посылала оныхъ до Войнаровского, но удержала у себе, и передъ кончиною своею вручила внучцѣ своей, а моей племенницѣ паннѣ Маріаннѣ, и велѣла ей отдать мнѣ по смерти своей и тое сказать, что она, госпожа матка, просила едноей по Бозѣ живучой черници о молитвы до Господа Бога, дабы онъ самъ управилъ тое дѣло, если надобно посылать или удержать тые писма»; и будто тая черница имѣла якоесь откровеніе, что если тѣ писма до царского величества пошлются, то гетманъ погибнетъ.

Писма тые съ тремя грамотами царского величества, въ дѣлѣ Кочубея и Искри писанными, вложилемъ я до шкатулки, гдѣ были клейноты жоны моей и килка тысячей червоныхъ, якую шкатулку единую тылко по баталіи Полтавской до карету своей жона моя вставила, и черезъ Днѣпръ въ едной токмо сукнѣ зъ дѣтми переправилася, а всѣ мои животы въ 30 возахъ съ срѣбромъ и съ грошми надъ Днѣпром пропали, и тымъ способомъ писма помянутые у мене остались, съ которыхъ едно до царского величества писаное, съ листкомъ прелестнымъ Станислава, до рукъ вашой святыни посылаю, дабы ваша святыня вѣдалъ, что черезъ инструментъ того листка отворилася мнѣ сокровенная тайна факціи и коинтелліенціи Мазепиной съ противною стороною, а кромѣ того листка, ни единаго я писма отъ Станислава у его, Мазепы, не видѣл, и не вѣдалъ, если онъ съ нимъ имѣетъ корреспонденцію; и уже въ Бендерѣ, по смерти Мазепиной, явилися двѣ писмѣ отъ Станислава, которые Иванъ Максимовичь, писарь мой преждній енеральный, усмотривши у Войнаровского въ квартери его гдесь лежачіе, тайно взялъ и мнѣ объявилъ[13].

На завтрѣе убо по написаню предвоспомянутой до двору царского величества о томъ Станиславовомъ писмечку експедиціи, то есть сентемврія 18 день, велѣлъ мнѣ Мазепа отписать до Станислава цифрами тыми, которыми съ княгинею Долскою корреспондовалъ, а въ писмѣ томъ объявлялъ онъ, Мазепа, Станиславу, что указу его не можетъ исполнить и жадного дѣла не смѣетъ начинать съ тыхъ раціи: первая, что Кіевъ и инные фортецы въ Украйнѣ великими гварнизонами осажены, подъ которыми козаки, якъ перепелица подъ ястребомъ, не могутъ головы поднести, а въ подтвержениѣ того припоминалъ онъ, Мазепа, якъ за гетмана Брюховецкого гварнизоны Великороссійскіе, выбѣгая съ фортецъ, окрестные

городы и села огнемъ и мечемъ руйновали. Другая, что потенція вся царского величества въ Полщи не въ такъ далекомъ разстояніи отъ Украины, якъ войска Шведскіе зостаютъ. Третяя, что въ Украйнѣ и началныи и подначалныи, и духовныи и мірскіи, якъ розные колеса, не въ единомысломъ суть согласіи, и едны благоволятъ въ протекціи Московской, другіи склонны суть до протекціи Турецкой, третіи смакуютъ себѣ побратимство Татарское, чинячи тое зъ врожоной къ Полякамъ антипатіи. Четвертая, что Самусь съ прочими полковниками, старшиною и козаками, по недавныхъ бунтахъ въ сегобочной Украинѣ, опасаяся отъ войск Полскихъ отмщенія, не латво преклонитися могутъ до Рѣчи Посполитой, и того ради надобно первшъ старатца войско и цѣлый народъ до единомыслія припровадить, по обоимъ сторонамъ Днѣпра въ Украинѣ[14]. Пятая, что на килка тысячей войска Великоросійского регулярного и добре екзерцитованого и мундеровнаго, всегда при боку своемъ онъ, Мазепа, имѣетъ, которое бодримъ окомъ смотритъ на всякіе его поступки и всякое противное начинаніе доволно есть пресѣкти. Шестое, что Рѣчь Посполитая есть еще раздвоеная и съ собою несогласная. Обѣщалъ однакъ онъ, Мазепа, ни въ чомъ интерессомъ его, Станислава, и войскомъ Шведскимъ не шкодить, но всячески отъ того оберегатца, и просилъ, чтобъ Станиславъ прежде стараласъ Рѣчь Посполитую соединить, которая бы единогласно узнала его за пана и короля своего[15].

А до княгини Долской такожде велѣлъ писать, чтоб она трактатъ той, о якомъ ознаймовала, у себе удержала, а листъ, отъ его писаный, до Станислава експедіовала и для переводу оного ключь отъ себе циферный послала.

Здѣ убо вашой святынѣ подъ совѣстію объявляю, что болшъ я писмъ отъ Мазепы предъ отшествіемъ его въ противную сторону никогда до Станислава не писалъ, кромѣ того единаго вышшепомянутого, а другого съ Ромна, когда уже мы были при Шведахъ, которые на сегобочной Украйнѣ перенято, и не знаю до сихъ временъ, если онъ самъ Мазепа собственною своею рукою когда нибудь до тогожъ Станислава писалъ[16].

Въ томъ же 1707 году, по совершеніи фортецы Печерской, роспустивши Мазепа войско реименту своего по домамъ, отъѣхалъ и самъ въ послѣднихъ числахъ мѣсяца ноември до Батурина, куда въ самый праздникъ Рождества Христова на другій день принеслъ діаволъ по колядѣ езуиту Заленского, который неѣдучи просто до Батурина, сталъ за двѣ мили въ селѣ Оленовцѣ, и написалъ оттуль листъ до Мазепы, даючи знать о своемъ пріѣздѣ и просячи указу, гдѣ мѣетъ стать. Поалтеровалъся тымъ листомъ Мазепа, и призвавши мене

предъ себе, сказалъ тые слова: «признаюся тебѣ теперъ, что я зъ Жолкви посылалъ ксендза Заленского до Саксоніи для провѣдованя, якъ скоро оттуль войска Шведскіе рушатъ, которого чортъ сюда принеслъ, и чекаетъ въ Оленовцѣ отъ мене на указъ, гдѣ мѣетъ стать; и если онъ сюда пріѣдетъ, то въ явный мене всѣмъ подастъ подзоръ». Тое сказавши, велѣлъ мнѣ заразъ до Оленовки ѣхать и выговорить ему, Заленскому, что подъ сее время не надобно было ему такъ далеко до Батурина трудитца, но паче надлежало съ Винници о своемъ поворотѣ съ Саксоніи известить и о повѣренимъ себѣ дѣлѣ выписать реляцію, а не самому ѣхать для возгнищенія въ сердцахъ подзорныхъ противного о своемъ пріѣздѣ мнѣнія; и приказалъ мнѣ его, Заленского, въ Бахмачь до дворца своего запровадить. А когда я по указу Мазепы до Оленовки пріѣхалъ, и все то Заленскому выговорилъ, удивился онъ, что о томъ секретѣ уже знаю, о якомъ ни единъ духъ, ни же самъ Войнаровскій прежде сего вѣдалъ, яко ему въ Жолквѣ Мазепа сказывалъ. Потомъ причину своего пріѣзду донеслъ мнѣ, что онъ, вѣдая о зъѣздѣ въ дни сіе празничные полковниковъ и старшинъ съ повѣншованемъ гетмана нарочно на тотъ зъѣздъ до Батурина поспѣшалъ, дабы моглъ універсалъ Станислава до цѣлой Украины выданый, а чрезъ его присланый, всѣмъ объявить и словесно всякими волностями и королевскимъ особливымъ призрѣніемъ и милостію ассекуровать. Выслухавши я тоей реляціи, взялъ его Заленского зъ Оленовки и запровадилъ въ Бахмачь до дворца, откуду, по указу Мазепы, два разы тогожъ Заленского до его на Гончаровку привозилъ, разъ для авдіенціи, а другій разъ для абшейту; при которой своей авдіенціи отдалъ Заленскій Мазепѣ унѣверсалъ Станислава до цѣлой Украины, въ якомъ онъ мужество, храбрость и отваги Войска Запорожского похвалялъ, разширеніемъ и примноженіемъ правъ и волностей обнадеживалъ и отческимъ сердцемъ подъ свою протекцію цѣлый народъ пригорнуть обѣщалъ и возбуждалъ, дабы всѣ до его, яко до ласкаваго на себе отца и дѣдичнаго пана своего, прибѣгали, подъ головою предостойнѣйшого вождя своего и о изверженіи съ шеи своей ига Московского старалися, при скорой непобѣдимыхъ войскъ шведскихъ и полскихъ помощи. По отданю до рукъ Мазепы того унѣверсалу, чинилъ онъ, Заленскій, реляцію о войскахъ шведских, якъ великіе и мундеровные и что король шведскій едноею стороною отъ Литвы намѣриваетъ ити на Москву, а Станиславъ зъ другой стороны отъ Полщи подъ Кіевъ, съ которымъ будто мѣла и Орда, черезъ посланника Турецкого въ помощь деклярованая, лучитися. Листу жадного приватного отъ Станислава онъ, Заленскій, не мѣлъ, и Мазепа, когда его отпущалъ, ничого до Станислава не

писалъ, токмо велѣлъ ему, Заленскому, въ Винницѣ неисходно зоставать до далшой вѣдомости. И тотъ то единый токмо былъ пунктъ праведный о Заленскомъ въ донесеніи покойника Кочубея, въ прочіихъ же едино было сплетеніе или мнѣніе безъ всякихъ доводовъ[17].

По отъездѣ езуиты того, Заленского, разсуждалъ я всегда въ умѣ моемъ, что тая Мазепы съ противною стороною корреспонденціа на крайнюю когдась мене наразитъ погибель, если царское величество съ подлинныхъ документовъ довѣдается. И того ради всегда снѣдалемъся внутрнею боязнію, страхомъ и скорбію, а смотря на жону и дѣти мои, по всякъ день часто воздыхалемъ, чтобъ съ собою и ихъ не погубить, и когда колвекъ жона моя вопрошала мене о причинѣ такъ частого и тяжкого воздыханія, отвѣтовалемъ ей, что грѣхъ моихъ ради, которыми Бога Создателя моего прогнѣвилемъ, съ жалю воздыхаю. Не вѣрила тому жона моя и всегда мене и любовію и прошеніемъ своимъ до объявленіи себѣ скорби моей убиждала, однакъ обязаный будучи присягою никогда предъ нею, съ тымъ секретомъ, не выдалемся, ажъ до самого того дня, якого Мазепа до Шведовъ съ Батурина выѣзджалъ, въ который объявилемъ я ей, для чого я такъ часто воздыхалъ и въ якую теперь сторону идемъ, рекши ей наконецъ тые слова о Мазепѣ: «и самъ згинетъ, и насъ погубитъ»: что и исполнилося. А между тою моею предъ воспомянутою боязнію и скорбію разсуждалемъ еще и тое, что онъ, Мазепа, не мѣючи о той своей факціи жаднаго согласія съ старшиною енералною и полковниками, не можетъ самъ безъ них и безъ войска едноею своею головою явственно царскому величеству измѣнить, токмо и противную сторону склонностію своею лститъ, и царскому величеству вѣрность свою являетъ, метаясь на обѣ стороны для охраненіа Украины.

Вскоре по отъездѣ того Заленского, въ новомъ уже 1708 году въ первыхъ числѣхъ мѣсяца февруарія, воспріялъ Мазепа, по указу царского величества, военный походъ до Бѣлой Церкви, въ которомъ получилъ онъ перестрогу об Кочубее, съ пунктами отъ его черезъ полковника Ахтирского до двору царского величества посланными, между якими былъ особный пунктъ о Заленскомъ, который барзѣй еще мене устрашилъ, и отъ того времени началъ былъ я думать о способахъ салвованя себе отъ предлежащихъ бѣдъ, но отвсюду одержимъ былемъ стужающими умъ мой мыслями, понеже когда я помышлялъ въ подтверженіе покойника Кочубея донесеня черезъ кого нибудь царское величество перестеречь, съ едной стороны устрашала мене, жадного въ рукахъ на писмѣ доводу не имѣючого, великоросійское жестокое и въ

цѣломъ свѣтѣ необыклое право, черезъ которое многіи невинныи часто погибаютъ, а именно «доводчику первый кнутъ». А до того и самъ мене Мазепа многажды тыми упоминалъ словами: «смотри, Орликъ, чтобъ еси мнѣ додержалъ вѣрности; вѣдаешъ ты въ якой я у царского величества милости; не замѣняютъ тамъ мене за тебе: я богатъ, а ты убогъ, а Москва гроши любитъ; мнѣ ничого не будетъ, а ты погибнешъ». Яко въ Бендерѣ, когда Войнаровскій, по указу его, Мазепы, не токмо мене оскорбилъ, но и на житіе мое настоевалъ, а я жалостнѣ ему выговаривалъ: «такое ли есть за вѣрность мою награжденіе?» отказалъ он: «еслибъ ты мнѣ не былъ вѣренъ, то такожъ бы погиблъ, якъ и Кочубей, и того ради принужденъ я былъ отъ него удалитця до Ясъ.

Зъ другой стороны, представляла мнѣ совѣсть христіанская присягу мою, которою на вѣрную службу ему, Мазепѣ, единому яко гетману и пану своему (понеже царскому величеству будучи иноземцем и пришелцемъ въ Украину, а ни на подданство, а ни на вѣрность, никогда не присягалемъ) обовязанный былемъ, и того ради почиталемъ себѣ въ мысляхъ моих за пагубу душевную не токмо клятвопреступникомъ, но и предателемъ пана и добродѣя своего, быть, и воздать ему неблагодарнымъ сердцемъ злая возъблагая ненавѣсть за возлюбленіе и за хлѣбъ ядъ смертоносный.

Наконецъ, ставалъ мнѣ всегда въ мысли покойникъ Мокріевичъ, который будучи въ томъ же, въ якомъ и я былемъ, писарства енералного чину, у гетмана Демяна Многогрѣшнаго[18], чи праведно, чили неправедно, Богъ вѣсть, обвинилъ его, гетмана своего, о противные государству Россійскому съ Дорошенкомъ пересылки и согласія и предалъ его лестію въ ссылку въ Сѣбиръ; а якуюжъ напотымъ за тое имѣлъ честь? и уряду писарского отъ Самуйловича лишилъся, и зъ Украины изгонимый былъ, и на всякомъ мѣстѣ чрезъ все житіе свое предателствомъ укораемый и поносимый былъ и отъ мирскихъ и отъ духовныхъ особъ, наипаче отъ блаженныя памяти преосвященнаго архіепископа Чернѣговского Лазара Барановича, который, когда колвекъ его, Мокріевича, въ церквѣ или на обхожденіи видѣлъ, во услышаніе всѣмъ и ему самому именовалъ его Іюдою, пана своего предателемъ, а сыновъ ехиднинымъ порожденіемъ, и когда автидору ему давалъ, всегда обыклъ былъ тые мовить слова: «и Христосъ Іюдѣ хлѣбъ далъ, и по хлѣбѣ вниде вонъ сатана».

И съ тыхъ прето мѣръ разсуждая и жестокость уложенія Великоросійского на донощиковъ узаконеннаго и душе-пагубное клятвопреступленіе и безчестный и мнѣ и дѣтемъ моимъ предателства порокъ, колибаемъся умомъ и неспокойными по всякъ день мыслями. А тѣмъ временемъ получилъ въ

Бѣлой Церкви Мазепа першъ въ собственноручномъ царского величества писмѣ, потомъ въ публичныхъ грамотахъ, милостивое егожъ величества обнадеживане, что какъ Кочубею, такъ и впредь иннымъ на непорочную его, Мазепы, вѣрность клеветникомъ, никакая вѣра не подастся, но всякъ таковый воспріиметъ достойную казнь[19]. Якое царского величества обнадеживание отвратило мене отъ тыхъ мыслей, а найпаче кода видѣлемъ его, Мазепу, великою боязнію одержимаго и въ словахъ кающагося того своего начинанія. Но тое покаяніе въ скорѣ премѣнилося въ раскаяніе, понеже обозный енералный Ломѣковскій и полковники Миргородскій и Прилуцкій, до которыхъ присовокупилъся на потымъ и Лубенскій, видя Мазепу въ боязнѣ и въ небезпеченствѣ, часто ему въ Бѣлой Церквѣ стужали, чтобъ и о своей и о общой всѣхъ цѣлости промышлялъ[20], обѣщая, при его достоинствѣ и при оборонѣ правъ и волностей войсковыхъ до крове, стоять, и въ наиболшомъ нещастю не отступать его, яко вождя и рейментара своего, а чтобъ о постоянной ихъ къ себе вѣрности и доброжелателствѣ не усумниваліся, просили его о клятвенную роту, съ которой бы могли ему на вѣрность свою присягнуть, соизволилъ Мазепа по долгомъ себѣ о томъ стужаніи, и велѣлъ обозному енералному Ломѣковскому, абы онъ самъ такую, якая имъ угодна будетъ, клятвенную роту написалъ.

Исполнилъ тое Ломѣковскій по согласію своихъ единомысленіковъ, и написаную отъ себе роту подалъ Мазепѣ, которую онъ исправивши и призвавши ихъ тамъ же въ Бѣлой Церквѣ предъ себе, одобралъ отъ нихъ на вѣрность къ себѣ въ избѣ своей приватне присягу съ цѣлованіемъ креста и Евангелія святаго, а потомъ и самъ на томъ же Евангеліи присяглъ имъ въ таковыхъ же терминахъ, якъ и предъ мною въ Печерскомъ присягалъ. И для того-то, по многократныхъ царского величества указахъ, полковника Миргородского Мазепа подъ арештъ не бралъ, но всячески его охоронялъ, понеже онъ былъ съ нимъ въ согласіи поприсяжномъ. Я убо разсуждая, что тая Мазепина съ противною стороною факція можетъ по времени укрѣпитца и свое воспріять совершенство, когда енералная старшина и полковники почали уже приступать къ единомыслію, умыслихъ былъ оную пресѣкть такимъ образомъ. Былъ тамъ же въ Бѣлой Церквѣ при канцеляріи нашей войсковой единъ подъячій отъ свѣтлѣйшаго князя Александра Даниловича, для наученіа Малороссійскаго языка и писма данный, которого я хотѣлъ крестнымъ цѣлованіемъ на секретъ обовязать и послать до свѣтлѣйшаго князя съ донесеніемъ тайнымъ, дабы отъ царского величества была якая особа знатная прислана для одобраня присяги отъ гетмана, енералной старшины, полковниковъ и сотниковъ,

понеже гетманъ, будучи оклеветанъ отъ Кочубея, въ великой боязнѣ и отчаяніи милости монаршеской зостаетъ, а старшина енералная и полковники часто ропщуть за многіе обиды и нарушенія правъ и волностей своихъ. И такимъ способомъ намѣривалъ я, безъ повреждения совѣсти и присяги моей, и факцію Мазепину пресѣкть и старшину всю отъ оной отвратить, но тогожъ времени пришла вѣдомость, что Кочубея и Искру безъ всякого розыску на пытку брано, кнутовано и мучено [21] и обѣщано ихъ прислать къ Мазепъ для воспріятія смертной казни[22]: якая вѣдомость мене устрашила, и того ради принужденъ я былъ оставить тое умышленіе, опасаяся такой же и на себе погибели. Felix quem faciut aliena pericula cautum.

Обявляю тое вашой святынѣ подъ совѣстію по самой истинѣ; а если бымъ въ томъ предъ вашою святынею лгалъ, да разрушитъ мене Богъ до конца.

Перешолъ потымъ Мазепа съ войскомъ реименту своего съ сегобочной Украины на тамтую сторону Днѣпра, где, когда получилъ вѣдомость, что король Шведскій отъ Смоленска обратился къ Украинѣ, сказалъ тые слова: «діаволъ его сюда несетъ! всѣ мои интереса превратитъ, и войска Великоросійскіе за собою внутрь Украины впровадитъ на послѣднюю оной руіну и на нашу погибель!» — А въ томъ времени одобралъ онъ, Мазепа, царского величества указъ, чтобъ съ войскомъ реименту своего шолъ въ слученеся, чаю, съ енераломъ Инфлянътомъ для паленя въ полку Стародубовскомъ некрѣпкихъ городковъ, селъ, гуменъ и млыновъ ординованого, но онъ, Мазепа, иначе себѣ тотъ указъ тлумачилъ и мнѣлъ, будто его къ енѣралу тому хотятъ приманить и къ рукамъ своимъ прибрать, и того ради велѣлъ Миргородскому, Прилуцкому и Лубенскому полковникамъ до обозного енерального Ломѣковского собратца, до которыхъ и мене послалъ, и велѣлъ имъ предложить, если мѣють по указу царского величества въ злученеся съ тымъ енераломъ итить. Отказали на тое всѣ единогласно, чтобъ не ишолъ, и совѣтовали, дабы немедленно до короля Шведского посылалъ съ прошеніемъ о протекцію, поспѣхъ и стараліся съ нимъ злучится при границахъ, чтобъ не допустить войскъ Великоросійскихъ въ Украину; просили токмо его о обявленіе, чего имѣеть съ цѣлою Украиною и Войскомъ Запорожскимъ надѣятися, на якомъ фундаментѣ тую онъ махину заложилъ. Извѣщалъ онъ, Мазепа, на тое съ гнѣвомъ тыми словами: «для чого вамъ о томъ прежде времени вѣдать? спуститеся вы на мою совѣсть и на мое подлое розумѣшко, на которомъ вы не заведетеся болшъ; я по милости Божой мѣю розумъ единъ, нижъ вы всѣ»; и обратившися до Ломѣковского сказалъ: «ты уже свой розумъ выстарѣлъ»,

а на мене: «у того еще розумъ молодый, дитинный», а о посылкѣ до короля Шведского отвѣтовалъ: «самъ я буду вѣдать, якого часу послать»; и съ гнѣвомъ вынявши съ шкатулы своей унѣверсалъ Станислава отъ Заленского принесенный, велѣл мнѣ предъ ними прочитать, зъ которого были контенты[23].

Въ скорихъ потымъ числехъ пришолъ дворъ царского величества до Глухова при пѣхотѣ, откуду писано многократнѣ до Мазепы, чтобъ давши кому инному вѣрному коменду надъ войскомъ, самъ пріѣжджалъ въ Глуховъ для совѣтовъ, въ таковомъ состояніи часто потребныхъ. Требовалъ онъ, Мазепа, и въ те пори совѣту своихъ единомышленниковъ, если мѣетъ ѣхать до двору царского величества въ Глуховъ; но они окрикнули его, что если поѣдешъ, то и себе и насъ и Украину погубишъ. А тое онъ чинилъ, чаю, искушая и предлагая имъ склонность свою внѣшнюю до отъезду въ Глуховъ, а внутрѣ о томъ и не помышлялъ, понеже всегда донесене о себе Кочубея въ умѣ мѣючи, опасаљся и мнѣлъ, будто его хотятъ министри къ себѣ приманить и, къ рукамъ прибравши, дѣло Кочубеево отновить и розыскать, наипаче когда мѣлъ вѣдомости съ Полщи, что тамъ всюда о его Мазепиной съ Станиславомъ согласіи и факціяхъ прославилося и рознеслося, и того ради притворилъ онъ себѣ было болѣзнь, и оною предъ министрами царского величества екзекузовался[24].

А когда обозный генералный Ломѣковскій и полковники помянутіи часто Мазепѣ стужали о посылкѣ до короля Шведского, ординовалъ мене до нихъ едного вечера, чтобъ крайнѣ постановили, если посылать или оставить тую посылку, чаю, и въ тѣ пори ихъ искушая; о чомъ когда я имъ предложилъ, отвѣщалъ Ломѣковскій именемъ своимъ и прочіихъ жалѣяся на такую его, Мазепы, оспалось и умедленіе, что на многократные ихъ предложенія и прошенія не токмо давнѣй не посылалъ и не одозвалъся до короля еще при границахъ, и тымъ своимъ умедленіемъ на руину и на всенародное кровопролитіе впровадилъ всѣ силы Великоросійскіе въ Украину, но и теперь, когда уже подъ носомъ Шведы зостаютъ, невѣдомо для чого медлитъ. Возвратилъся я отъ Мазепы съ тоею отъ нихъ реляціею, которой онъ выслухавши, разгнѣвалъся и сказал: «знаю я, что не хто иншій тое переговориваетъ, токмо тотъ чортъ лысый Ломѣковскій». И призвавъ ихъ къ себѣ, зъ великимъ гнѣвомъ сказалъ: «вы не совѣтуете, токмо о мнѣ переговоруете; бери васъ чортъ! я, взявши зъ собою Орлика, до двору царского величества поеду, а вы хочъ пропадайте». Потымъ умягчившися и оставивши гнѣвъ, вопрошалъ ихъ, если посылать до короля. Отвѣщали они: «якъ же не посылать? давно тое надлежало учинить, и теперь не треба

откладать».— Усльшавъ тое Мазепа, велѣлъ того жъ часу Быстрицкого призватъ, и при всѣхъ насъ присягнуть ему на секретъ[25], а мнѣ приказалъ написать ему инструкцію до графа Пипера латинскимъ діалектомъ, зъ которой учинилъ переводъ по нѣмецку аптекаръ его, Мазепы, и съ тымъ переводомъ, ни такимъ ни сякимъ безъ подпису, безъ печати и безъ жадного ни до короля, ни до Пипера писаного листу отъ себе, выправил назавтрѣе Быстрицкого[26], придавши ему за толмача едного невольника Шведского: а въ той инструкціи, ни подписаной рукою Мазепы ни припечатаной, обявлялъ онъ, Мазепа, великую свою радость с пришествія королевского величества въ Украину, просилъ себе, Войску Запорожскому и всему народу о протекцію и о свобожденіе отъ тяжкого ига Московского, предлагалъ великое свое небезпеченство, и такожде просилъ о скорое прислане помощественнего себѣ для обороны войска, для которого переправы обѣщалъ онъ на Деснѣ у пристанѣ Макошинской паромы мѣти въ готовости. Повернулъся вскорѣ Быстрицкій съ устною реляціею, что самъ король обѣщалъ до тоей пристани съ войскомъ поспѣшить въ пріидучій пятокъ, то есть 22 октоврія. На который день надѣялся и ожидалъ Мазепа пришествіа королевского, но не получилъ совершенства своей надежды. А въ 23 день того-же октоврія, въ суботу, прибѣгъ Войнаровскій въ Борзну до Мазепы, избѣгши тайно отъ свѣтлѣйшого князя Александра Даниловича, и объявилъ, что его свѣтлость завтра въ недѣлю будетъ въ Борзнѣ на обѣдъ, и будто онъ, Войнаровскій, для того, оставивши свои возы и челядь, тайно отъ его свѣтлости бѣжалъ, что нѣякій офицеръ нѣмецкой породы другому офицеру въ кватерѣ его, Войнаровского, тые слова говорилъ: «пожалься, Боже, тыхъ людей: завтра они будут въ кайданѣхъ». О чомъ если онъ, Войнаровскій, слышалъ, или былъ отъ Мазепы для прелщенія насъ такъ говорить о томъ наученый, досели не знаю. По полученію той вѣдомости о близости свѣтлѣйшого князя и о пришествіи его свѣтлости наутріе въ Борзну, порвалъся нечаянно Мазепа, якъ вѣхоръ, и поспѣшилъ въ вечеръ, поздно того-жъ дня въ суботу до Батурина, а на завтрешній день въ недѣлю рано, 23 октоврія, переправившися чрезъ Сеймъ рѣку, прибылъ вечеръ до Коропа, где переночовавши, рано въ понедѣльякъ 24 того-жъ переправился нагле черезъ Десну и въ ночи прибылъ до регименту Шведского драгунского, за Орловкою въ едномъ селѣ стоячого на кватерахъ, откуль обозного енералного Ломѣковского и мене выправилъ до короля, а и самъ вскорѣ туда жъ поспѣшилъ.

А когда переправившися Мазепа съ войскомъ Шведскимъ черезъ Десну, получилъ первую вѣдомость о взятю и спаленю

Батурина, жалоснимъ былъ, и сказалъ тые слова: «злые и нещастливые наши початки! знатно, что Богъ не благословитъ моего намѣренія, а я тѣмъ же Богомъ засвидѣтельствуюся, что не желалемъ и не хотѣлемъ Христіанского кровопролитія, но постановилъ былъ у себе въ намѣреніи, пришедши въ Батуринъ съ королемъ Шведским, писать до Царского величества благодарственный за протекцію его листъ и въ немъ выписать всѣ наши обиды преждніе и теперешніе, правъ волностей отятіе, крайнее разореніе и предуготованную всему народу пагубу, а наконецъ приложить, что мы какъ свободнѣ подъ высокодержавною царскаго величества руку для православного Восточнаго единовѣрія приклонилися, такъ, будучи свободнымъ народомъ, свободнѣ теперь отходимъ, и за протекцію царскому величеству благодарствуя, не хочемъ руки нашей на кровопролитіе Христіанское простирать, но подъ протекціею короля Шведского совершеннаго нашего свобожденія будемъ ожидать, которое онъ, Мазепа (яко самъ сказывалъ), надѣялъся не войною, но покоемъ, черезъ трактатъ получить, и будто хотѣлъ короля Шведского всякими способами до тогожъ съ царскимъ величествомъ покою преклонять.— О безумія! А потымъ тые слова сказалъ: «уже теперь въ нынѣшнемъ нашемъ нещасливомъ состояніи всѣ дѣла иначе пойдутъ, и Украина, Батуриномъ устрашенная боятися будетъ едно съ нами держать». Велѣлъ, однако, по прошенію полковниковъ, унѣверсалы свои въ городы писать и выписать въ нихъ причины, для якихъ онъ, отступя отъ царского величества, одыйшолъ в протекцію короля Шведского. А прибывши до села Бахмача, першъ самъ публичне на Евангеліи святомъ присяглъ предъ всѣми енералною старшиною, полковниками, сотниками и знатнымъ товариствомъ, что онъ не для приватной своей ползы, но для общого добра цѣлой отчизны и Войска Запорожского принялъ протекцію короля Шведского; потомъ всѣмъ енералной старшинѣ, полковникомъ и сотникомъ и всему знатному товариству казалъ присягть на вѣрность къ себѣ и натуюжъ короля Швецкого протекцію.

А что онъ, Мазепа, въ тѣхъ же своихъ унѣверсалахъ, велѣл приложить, будто онъ отъ зычливыхъ себѣ съ министровъ царского величества пріятелей мѣлъ перестороги, тоя вашей святынѣ истинѣ подъ клятвою душевною обявляю, что жаденъ съ министровъ ани о измѣнѣ его, Мазепы, не вѣдалъ, ани его ни въ чомъ не перестерегалъ, но такимъ образомъ тое дѣялося, яко съ тоей реляціи вырозумѣешъ ваша святыня.

Посылалъ онъ, Мазепа, съ Борзны до двору царского величества въ Глуховъ съ писмами канцеляристу войскового Болбота[27], по которого оттуду возвращеніи обявлялъ намъ

всѣмъ, будто единъ съ министровъ царского величества, а другій съ канцеляріи истинныи его пріятели, черезъ того жъ канцеляристу Болбота перестерегали его, Мазепу, чтобъ до двору царского величества не ѣхалъ, но паче своей и цѣлого народа Малоросійского цѣлости всякую усмотрилъ охорону и старался, дабы всякъ, хто что мѣетъ, въ безопасныхъ мѣстѣхъ въ землю закопалъ, понеже въ такомъ состояніи, не надѣяся въ Украинѣ жадного постоянства, царское величество намѣренъ есть и о Гетману и о всемъ народѣ вещъ якуюсь противную устроить. И будто тотъ же министеръ и нихтось зъ канцеллярiи черезъ тогожъ канцеляристу Болбота обовязали его, Мазепу, совѣстію, дабы о той ихъ пересторогѣ нихто не вѣдалъ. Реляція тая Мазепы устрашила насъ всѣхъ, который напотымъ и унѣверсалами своими велѣлъ тоежъ предъ народомъ оголосить, но солга неправду себѣ, яко мнѣ послѣ жде, въ 1714 году, тая его хитрость и прелѣсть открилася такимъ способомъ. Когда покойникъ, король Шведскій, съ Турецкой земли черезъ Мултанскую путь свой до Помераніи управлялъ, а я, послѣдуя его величеству, вступилъ въ духовномъ дѣлѣ до Букурештъ,— знайшолъ тамъ канцелляристу Болбота, готующагося в монастырь на монашеское житіе, съ которымъ черезъ два дни тамъ конверсуючи и о измѣнѣ Мазепы, такожде и о нещастію нашомъ дискуруючи, воспомянулемъ между инными вещами и о той пересторогѣ, пыталемъ его: если то была правда? который подъ совѣстію обявилъ мнѣ, что Мазепа, посылая его въ Глуховъ до двору царского величества самъ единъ на единѣ, приказывалъ ему, чтобъ всячески тамъ стараліся довѣдатца, якъ о немъ розумѣютъ и для чого указы засылаютъ, чтоби до двору ехалъ. Где онъ, Болботъ, по указу Мазепы, о всемъ томъ провѣдовалъ, но ничого ни отъ кого противного о немъ не слышалъ о вашемъ князѣ. Григорій Федоровичь Долгорукій истиннымъ сердцемъ чрезъ его-жъ, Болбота, совѣтовалъ ему, Мазепѣ, чтобъ ничого не опасаяся, якъ наискорѣй ѣхалъ до двору, представляя и душу и совѣсть свою въ закладъ ему въ томъ, что царское величество ни единого сумнѣнія о его вѣрности не имѣетъ и не слухаетъ никого, если хто о немъ плутаетъ. Тое жъ самое и секретарь Ореховскій о неизреченной царского величества къ нему, Мазепѣ, сказывалъ предъ Болботом милости, равной или болшой еще, нежели къ князю Александру Даниловичу, и совѣтовалъ, чтобъ жители Украинскіи опасны были отъ Шведскихъ хитростей и животы свои въ землю закопывали, или на инныхъ мѣстѣхъ непроходныхъ хранили, понеже Шведы всюду цѣлостію добръ и всякихъ прибытковъ въ унѣверсалахъ своихъ народы обнадеживаютъ, а обнадеженыхъ потомъ рабуютъ

и все граблять.— Но тое все Мазепа иначе перевернулъ и для прелщенія першъ насъ словесно говорилъ и Болбота тое жъ сказывать присягою обовязалъ, а потомъ, для устрашенія и возмущенія народа, унѣверсалами публиковати повелѣлъ.

Тое все отъ начала даже до конца измѣны Мазепиной праведнѣ предъ вашею святынею, аки предъ самымъ испытуещим сердца и утробы Богомъ, подъ тайною исповѣди изявляю, неправду аще подзрѣхъ въ сердцу моемъ, да не услышить мене Господь.

Розсудишъ убо, ваша святыня, съ тоей моей реляцыи высокимъ своимъ розумомъ, якая моя большая вина на инныхъ и естли я въ томъ прегрѣшилъ, что по случаю черезъ подосланый Станислава листокъ тайну факціи Мазепиной предъ тымъ отъ мене сокровенную изследовавши и обовязанымъ отъ его до додержаня секрету будучи, тое учинилъ, что мнѣ мой властелинъ повелѣвалъ, то я тымъ самымъ самъ единъ ему, Мазепѣ, не моглемъ быти оказіею до измѣны, и до отшествія въ противную сторону, а ни онъ самъ, Мазепа, дерзнулъ бы съ едноею моею головою одыйти, естли бы прочіи съ енеральной стороны, обозный енеральный Ломѣковскій, и съ полковниковъ — Миргородскій, Прилуцкій и Лубенскій до той его факціи не присовокупилися, яко первѣйшіи и началнѣйшіи въ Войску Запорожскомъ особы, и за собою старшины своей съ полками своими не потягнули и тѣмъ его, Мазепу, въ злом намѣреніи не утвердили.

Вѣдалемъ я о той тайнѣ, по случаю мнѣ откровенной, принужденный былемъ указомъ и страшною Мазепы присягою, а до того и прелестми взаимнѣ присягнуть на вѣрность, не открилемъ никому тайны, сохранялъ я неврежденнѣ вѣрность, яко слуга пану, яко иноземецъ и креатура своему благодѣтелеви, и долженъ былемъ тое сохранить, понеже натура мнѣ тое сама съ предковъ моихъ дала не быть придателемъ и всякому надъ собою властелину вѣрнымъ быть; дознался того по мнѣ вѣчно достойныя памяти король Шведскій, для чого отъ его былемъ и почитаемый и любимый. Я убо единъ иноземецъ тайну тую вѣдалъ, и единъ я не моглъ никакого вреду царскому величеству здѣлать, бо unus-nullus; для чого жъ прочіе Украйнскіи сыны, ревностное отчизны своей исчадіе, царского величества вѣрныи съ отцевъ своихъ подданыи, тайную тую сами изслѣдовали, изслѣдовавши для чого не открили, но паче оную присягою своею потвердили и до крове при Мазепѣ за права и волности стоять цѣлованіемъ Евангеліа святого обовязалися? Благопривѣтствую убо имъ полученной милости монаршой и не завѣдую такого щастя, токмо надъ нещастемъ своимъ уболѣваю, что я единъ одержень есмъ отъ лица помазанника Божія, изгнаніе съ

фамиліею моею стражду, не имѣя града пребывающаго. Стараломъся о милосердіи царского величества черезъ святѣйшого патріарху Іерусалимского, черезъ блаженныя памяти господаря и воеводу Мултанского, Константина, черезъ Константина и Михаила Кантакузиновъ, но въ томъ моемъ стараню, суетные мои были труды. Теперь убо отчаявся въ людской помощи, всякія надежды единаго ходатая Богу и человѣкомъ царя царствующихъ, Христа Господа, до христа Господня царского величества представляю, той за мною вопіетъ на крестѣ: *отпусти*. Той, милосердствуя о грѣшникахъ, до милосердія возбуждаетъ сердце монаршое; будѣте милосердны, якоже и отецъ вашъ небесный милосердъ есть, той и наказуетъ и устрашаетъ: аще не отпустѣте человѣкомъ согрѣшенія ихъ отъ сердецъ вашихъ, ниже Отецъ Мой, Иже есть на небесѣхъ, отпуститъ вамъ согрѣшеній вашихъ. Петру повелѣнно до седмъ десять кратъ седмерицею отпущати согрѣшающимъ. Вѣрую, яко повелѣнное исполнитъ милосердное сердце Петрово. А вашей святыни покорно прошу, аще можеши, помози мнѣ по древней своей милости и отческой любвѣ, которой себе навсегда вручаю.

1/12 Іюня 1721 г. *Вашой святыни нижайшій слуга*
Idem qui pridem

Б. Документи переговорів між гетьманом Пилипом Орликом і ханом Девлет-Гіреєм 1710—1711 рр.

ЧАСТИНА І

Puncta Compendiosa (Орликів проект договору з ханом) [1]

I

Малоросійський народ і Військо Запорізьке повинні мати постійне заступництво Його Величності Короля Швеції, без будь-яких обмежень і шкоди для незмінної дружби та військового союзу з Кримською державою. Це братерство, постійна дружба та військовий союз не повинні обмежувати чи шкодити заступництву Його Величності Короля Швеції.

II

Має відбутись анулювання й подальше підтвердження статей, укладених із Богданом Хмельницьким[2].

III

Згідно з цим договором, не тільки під час війни (хай вона буде успішною), а раз і назавжди, братерство й військовий

союз між Кримською державою та малоросійським народом повинні залишатися непорушними, і мають існувати почуття спільного захисту від усіх ворогів обох держав, взаємна довіра й тверда рішучість досягати згоди стосовно того, чого вони хочуть і чого не хочуть.

IV

Хан і вся Кримська держава під жодним приводом братерства, дружби та військового союзу не можуть ані тепер, ані будь-коли в майбутньому висувати якісь претензії щодо підкорення України, будування фортець чи досягнення будь-якої влади в Україні. Це, безперечно, стосується також Високої Порти.

V

Хан і Кримська держава не можуть перебирати владу над правами й законами України та Запорізького Війська, також не може він (хан) ламати ці закони.

VI

Хан і Кримська держава не можуть закінчити війну з москалями й укласти з ними угоду без договору Гетьмана та Війська Запорізького і доки Славний [гетьман] не скине московського ярма. Коли це станеться, він [хан] не може замиритися й укласти договір із москалями, не ознайомивши й не діставши попередньої згоди Гетьмана та Війська Запорізького, навіть якщо умови [договору] будуть для нього вигідні.

VII

Після скинення московського ярма, якщо в мирний час в Україні виникнуть внутрішні заворушення, спричинені московським впливом, і якщо Гетьман не зможе їх придушити, то Хан і Кримська держава повинні, на перший поклик, присилати допомогу для придушення цих заворушень.

VIII

Доки триватиме ця війна проти спільного ворога, татари не мають права захоплювати в полон невинних мешканців України чи тих, що не чинитимуть опору нашим союзним військам. Вони [татари] не можуть спалювати їхні житла й грабувати їх під будь-яким приводом, чи то таємно, чи відкрито.

IX

Святим церквам не тільки в Україні, а й у московських поселеннях, так званих слободах, татари не можуть завдавати шкоди, ані піддавати спаленню чи осквернению.

X

Відомо, що мешканці московських слобід[3], які походять з України по цей бік Дніпра [Лівобережжя], постійно задурюються московськими заявами про необмежену свободу та збереження [їхніх] прав. Вони змушені осідати й жити на цих поселеннях, [де їх] жорстоко пригнічують, достоту як нас. Тому, перш ніж ми в наших маніфестах дамо їм повну гарантію вольностей, вони повинні, за нашою взаємною згодою, знайти прихисток під охороною наших союзних військ. Якщо вони не зроблять цього, вперто залишаючись на своїх місцях, тоді треба буде ставитися до них як до ворогів.

XI

Якщо виникнуть якісь труднощі під час окупації московських слобід і приєднання їх до України, пов'язані чи то з воєнними, чи з дипломатичними чинниками, то мешканці цих поселень, тобто наші люди, муситимуть покинути ці землі й перебратися на цьогобічну Україну.

XII

Кордони нашої вітчизни по обидва боки Дніпра Висока Порта та Хан і Кримська держава зберігатимуть згідно з давніми умовами. Хан разом із Портою і за попередніми консультаціями з Його Величністю Королем Швеції підтримуватиме їхню непорушність щодо Речі Посполитої Польської та москалів.

XIII

Після зруйнування внаслідок воєнних дій чи захоплення московських укріплень у Кам'яному Затоні на Дніпрі та укріплень, збудованих на землях Війська Запорізького, ці звільнені терени залишаться у тому самому володінні [Війська Запорізького] і ні татари, ні турки не можуть ними володіти.

XIV

Славний Дніпро від гирла Бугу до Чорного моря й від Очакова до Самари, разом із притоками та прилеглими поселеннями, належатиме, згідно з давнім звичаєм, законами та привілеями, козакам Низового Війська Запорізького без будь-яких обмежень. Ані турки, ані татари не мають висувати жодних претензій на володіння, використання чи заснування поселень і будівництво укріплень у цих землях.

XV

Чи буде в Україні війна, а чи мир, Хан і Кримська держава не можуть заявляти права на довільне покарання козаків, що вчинили злочини. Цих [козаків] слід передавати військовому суду [Війська Запорізького], як передбачено їхніми законами.

XVI

У військових справах повинен бути спільно підготовлений план дій між Його Світлістю Ханом і Славним Гетьманом або їхніми заступниками.

XVII

Як застережний засіб, Хан має надати в розпорядження Гетьманові та для його захисту деяку кількість татарського війська, яке постійно залишатиметься на його боці аж до завершення війни.

XVIII

Українські купці не повинні зазнавати в Кримській державі жодних утисків. Вони мають платити таке саме мито, як татари й турки.

XIX

Після завершення війни з москалями (хай вона буде успішною!) Хан, завдяки дружній співпраці та за участю Його Величності Короля Швеції, сприятиме порозумінню й укладенню угоди з москалями, так щоб вони ніколи не висували жодних претензій володіти Україною. Вони повинні відшкодувати збитки, яких вони завдали Україні та Запорізькому Війську в цій війні, яка нині загрожує нам, і повернути всіх полонених, яких вони забрали серед нашого руського народу.

XX

Донські козаки мають пристати до українських козаків і прийняти владу Гетьмана. Вони повинні мати такі ж самі права й привілеї, як нащадки того самого народу. Таку спілку запропонують самі донські козаки через своїх посланців і через листування, так що буде один пастух і одна отара.

XXI

Гетьман України та Війська Запорізького користуватиметься, і в своїй, і в інших країнах, усіма прерогативами гетьманської влади, без жодних обмежень і перешкод із боку Хана та Кримської держави.

XXII

Зрадники, порушники внутрішнього спокою, учасники замахів на життя Гетьмана, які втікатимуть до Криму, мають бути видані [гетьманові].

XXIII

Аби у Війську Запорізькому та серед руського народу зберігалося вільне обрання гетьманів, ні хан, ні Кримська держава не можуть жодним чином намагатися усунути Гетьмана.

Його Величність Короля Швеції повідомлено про ці пункти в місяці грудні року 1710-го.

ЧАСТИНА II

Pacta Conventa (Договір, укладений між Кримською державою і Запорізьким Військом та малоросійським народом) [4]

Хай нескінченні хвали будуть віддані милостивому Господові, творцеві всього сущого, що схвалив сталість і наполегливість у дотримуванні законів та угод і потім потвердив це через своїх посланців. Водночас хай буде дяка й шана Його Святим Апостолам Мухаммедові, Ахмедові та Махмудові. Мухаммед знищив тих, що не дотримувалися договорів і зміцнив через непорушний закон зміст цих договорів. Одночасно Бог приготував рай для всіх друзів і товаришів Мухаммеда, що відзначилися перед Пророком дотриманням і послухом договорам — піднялися над іншими, ніби сходячи на гору.

Ми проголошуємо — в землях, що простягаються далеко поза межами володінь нашого Повелителя, [включаючи] татар Криму та Перекопу, великих і малих ногайців, а також гірських черкесів, і до відома сорока тисяч казанських татар, яких той Володар вирвав мечем із-під влади калмиків, і великих ногайців, і Всемогутньому та Блаженному Великому Ханові, Володареві Девлет-Гіреєві (хай Господь збереже його та його державу) та Хановому дворові,— що прибули посланці за згодою всього Війська та його керівників і доставили листи від Преславного Гетьмана українських і запорозьких козаків і від кошового, шановного Костянтина Гордієнка. Це шановні Дмитро Горленко, полковник прилуцький, Клим Довгополий, генеральний суддя, та Іван Максимович, генеральний писар. Зміст листа, що його вони виклали усно, такий. Раніше, за часів Хмельницького, українські козаки уклали договір про дружбу, братерство і союз із кримцями, в яких вони вбачали багато користі. Тепер українські та запорізькі

козаки знову бажають об'єднатися з кримцями й визнати їх за друзів, братів і товаришів. Позаяк москаль наш ворог [і] завдав нам багато шкоди, то очевидно, що інтереси цих двох народів вимагають, аби вони об'єдналися й відшкодували втрати, яких зазнали від ворога — москаля та через його гніт. Тому ми бажаємо, щоб договори й угоди, укладені з Богданом Хмельницьким, були знову потверджені й на цій основі договір був поновлений.

Умови [що їх запропонували козаки] такі. По-перше, татари під жодним приводом не можуть завдавати шкоди козакам, їхнім родинам і їхній власності. Їм слід дати можливість жити в мирі. Згідно з давнім звичаєм, вони повинні мати свободу вибирати, кого вони побажають, своїми провідниками й наставляти [їх] на провід. Ніхто не може, поширюючи безладдя, заважати сотникам і полковникам виконувати свої обов'язки.

Крім того, коли Преславний і Всемогутній Хан побажає написати листа Преславному Гетьманові, хай він і далі, згідно з давнім звичаєм, уживає таких висловів, як раніше вживав щодо Богдана Хмельницького. Хай [козаки] зберігають свої місця проживання, оселі та соляні розробки і мають право рибалити й полювати в своїх традиційних місцях.

Хай їм буде забезпечена свобода відправляти їхні релігійні обряди і хай жодної шкоди не буде завдано їхнім церквам і каплицям. Коротше, хай вона [Україна] буде вільним краєм, а вони [козаки] вільним народом. Взагалі, хай вони будуть ворогами всіх ворогів Хана та Кримської держави й друзями всіх їхніх друзів. Коли на те буде потреба, вони повинні надавати Кримові підкріплення й допомогу. Коли, з Божою милістю, ми разом витіснимо й ослабимо ворога так, що він попросить миру, тоді, достоту як ми були разом на початку й під час війни, так ми також маємо зберігати єдність, коли настане час підписувати мир, так щоби плани обох народів могли бути здійснені. Ми бажаємо, щоб на підставі цих угод Кримський Хан, його достойники й увесь кримський народ довіку жили в мирі зі своїми друзями та братами і щоб ніколи не відділилися одне від одного. Ми просимо, щоб обидві сторони узгодили непорушні й довгострокові умови й щоб оголосили про них публічно.

Коли вищезгадані посланці подали ці умови й виконали завдання свого посольства, керівники, достойники та мурзи зібралися в окремих місцях і почали наради. Кожен, хто мав мудрість, визнав цей договір правильним і складеним із Божою поміччю.

Ми [татари] також затверджуємо цей договір і обіцяємо, що в майбутньому не завдамо жодної шкоди українським і

запорозьким козакам, їхнім родинам і їхньому майну. Ми бажаємо бути друзями їхніх друзів, ворогами їхніх ворогів і надавати в скрутні часи всіляку підтримку. Ми не бажаємо жодним чином втручатися у вибори гетьмана та достойників. Ми не бажаємо з жодних причин завдавати шкоди їхнім краям, людям, кордонам, землям, соляним розробкам, рибальським і мисливським угіддям. Ми також маємо намір підтримувати з ними такі ж самі стосунки, як із їхніми предками, хоч би що робили деякі керівники чи люди серед [нашого] народу. Хай дороги залишаються відкритими для купців обох народів і хай вони, як у минулому, платять нормальне мито. Якщо виникне потреба, хай знову набуде чинності договір із Хмельницьким. Коли, Божою волею, ворог-москаль буде вигнаний, ослаблений і змушений попросити миру, тоді, так само як ми були поєднані й пов'язані договором у час війни, так і в мирний час ми будемо зберігати нашу єдність й обіцяємо, що не розлучимося до кінця наших днів.

На підтвердження цих умов і договорів ми вручаємо їм цього листа, скріпленого печаткою. Покладаючи надію на Всемилостивого Господа, [ми заявляємо], що доки вони не порушать цього договору, доти наша повага до цих договорів зростатиме й ми втішатимемося взаємною дружбою.

Дано на річці Дніпрі, року Мохаммедового 1122-го, 5-го дня місяця зильхіча.

Девлет-шах Мурза
Ахмет-шах Мурза
Ахмет-шах
Алі-шах Мурза Ширін
Мустафа Мурза Ширін
Гасан Бетмур Мурза
Тугмісмір Сегуд
Мурад-шах Мурза Ширін
Ельчагі Калга Ширін
Мехмет Сагмір Манкат
Мубарек Мурза Мансур
Ельчагі Хусейн
Гасан Мурза Мансур
Каплан Мурза Ширін
Султан Шахмерсей Мансур
Сефершах-бей
Чагі Артімур Мурза Баздаг
Хусейн-ага Бордаз
Хаджіс Мурза Кіпей
Адил Мурза Тайгам
Ельчагі Хусейн
Гасан Мурза Мансур [5]

В. Документи переговорів між гетьманом Пилипом Орликом і Оттоманською Портою в 1711—1712 рр.

ЧАСТИНА І

Орликові інструкції козацьким посланцям до Порти [1]

I

Коли шановні посланці, разом із шановним кошовим отаманом, прибудуть до Високої Оттоманської Порти в Константинополь і складуть в ім'я Славного Гетьмана всієї Малоросії, тобто України[2], відповідні вислови вдячності Висо-

кій Оттоманській Порті за особливе співчуття, яке вона — на її вічну хвалу — виказувала сусідньому народові Малоросії, що стогнав під жахливим ярмом московського панування в той час, коли її [Порти] переможні армії змусили Москву просити миру. У тому договорі [Порта] також зажадала, щоб московський цар очистив і звільнив од свого жахливого рабства Малоросію чи Україну з обох боків Дніпра, яка завжди була вільна й ніколи не визнавала його влади. Водночас кошовий отаман і надзвичайні посли мають уклінно просити, від імені Славного Гетьмана, всього Війська й усієї України, прихильності й ласки, щоби вона [Порта] знову уклала договір із Москвою, який заслуговуватиме безсмертної хвали й узгоджуватиметься з милостивою декларацією, яку дано нам на письмі. [У цьому договорі] повинно бути визнано як обов'язкове, щоб Москва назавжди зреклася України з обох боків Дніпра та щоб у майбутньому вона ніколи не заявляла жодних прав панувати над нею. Вона [Москва] має дозволити Україні бути вільною і залишити її владі та армії Славного Гетьмана Пилипа Орлика та його наступників і всьому Війську, яке, згідно з давніми договорами й новим, укладеним із Кримським Ханом цього року і потвердженим нашими надзвичайними послами, постійно й непорушно з'єднане [з Кримським ханством] у невмирущій дружбі та братерстві проти їхніх спільних ворогів і [Україна також з'єднана] з Оттоманською Портою внаслідок її почуття невимовної вдячності за своє спасіння.

II

Коли, з Божою милістю й завдяки захистові Високої Порти та турботі Кримського Хана, москаль звільнить Україну з цього і того боку Дніпра від свого гнітючого полону, тоді кошовий отаман і надзвичайні посли мають докласти зусиль, аби був укладений окремий договір, з усією старанністю і дотриманням умов, між нами та Москвою, і вони мають найсмиреннішими благаннями умовити Оттоманську Порту проявити рішучість і ласку й узяти на себе роль посередника і гаранта [пропонованого договору], з тим щоб у майбутньому москаль не смів, таємно чи явно, обтяжувати Україну й усе Військо Запорізьке і щоб Москва не сміла застосовувати щодо неї свої накази й інструкції, аби Україна, відтепер і надалі завжди залишалася вільною від гніту.

III

Після того, як москаль буде змушений назавжди відмовитися від України на підставі недавно укладеного договору з Високою Оттоманською Портою, він муситиме відступити з наших земель до своєї держави, [забравши з собою] всі свої

війська та залоги й очистивши всі фортеці. Наші офіцери, урядовці та інші особи, незалежно від звання й походження, які були захоплені, заарештовані чи заслані до Сибіру та інших віддалених місць Московської держави, мають усі бути повернені до нашої вітчизни заради їхнього блага й добробуту, і їм повинно бути дозволено вільно селитися разом із нами в Україні. Надто ж мають бути звільнені посланці з Січі, схоплені в Лебедині, а також запорожці, що були раніше найняті на військову службу в Петербурзі і згодом заарештовані й заслані групами — одні до Сівська, інші до Вільна, де вони терплять нужду й голод[3].

IV

Не лише вищезгадані люди, хоч би якого походження вони були, запроторені на заслання та до в'язниць [мають бути звільнені], але й жінки та діти генеральної старшини, полковників, сотників, рядових козаків, а також прості люди, яких вони взяли [якщо тільки москалі послухають вимог Високої Порти!], унаслідок програної війни, з їхніх домівок і привезли під арештом до Глухова, бажаючи за допомогою цих дій підкорити заляканих мешканців України своїй владі. Тому їх [полонених], без родин, негайно відправаджено з їхніми [московськими] підрозділами до їхніх земель[4].

V

Шановний кошовий отаман і шановні посланці повинні не пропустити жодної нагоди здобути підтримку Високої Порти в забезпеченні гарантій того, що москаль, забравши свої залоги з України, не знищить фортець, а утримуватиме їх у стані, в якому їх збудували й тримали до сьогодні. Після того, як залоги будуть виведені з фортець, вони мають перейти до нас. Він [москаль] не повинен гнобити українців, гвалтуючи, грабуючи чи захоплюючи в полон, брати їх у рабство, чи то явно, чи таємно. Міста не повинні знелюднюватися у той чи інший спосіб, а в їхніх мешканців не повинні відбиратися майно та харчі. Взагалі, він [москаль] не повинен чинити будь-якої шкоди, здирств, прикрощів, гніту чи збитків. Хай він натомість виведе свої залоги згідно з усталеним порядком і нехай буде також установлена точна дата, коли Україна має бути повністю очищена від московського війська.

VI

Наші кордони, що відділяють Україну від Москви та Польщі, а також статті, що їх захищають, усім відомі. Шановний кошовий отаман і шановні посланці мають простежити у Високій Порті, щоб вони [кордони] були гарантовані спе-

ціальним договором. Надто ж має бути убезпечений таким чином договір із Московщиною.

VII

Позаяк москалі силоміць вивезли усі гармати й усі боєприпаси Війська, особливо артилерійські, з Батурина, а також із козацького гнізда, званого Січчю, з Білої Церкви та з інших українських фортець, то хай вони на відшкодування віддадуть Україні та Запорізькому Військові свої гармати. Якщо в такому разі виникнуть труднощі через невідповідність доріг для транспортування цих гармат, то Україна могла б задовольнитися гарматами, які москалі тримають у даний час в українських фортецях. Головне, щоб вони не забрали їх із собою, але щойно [українці] будуть на своїй території, а москалі відходитимуть, має відбутися ця передача [гармат] без жодної шкоди для України. Треба уклінними проханнями переконати Високу Порту укласти з москалями таку угоду.

VIII

Добре було б попросити Високу Порту, щоб у зв'язку з цими переговорами вона змусила москалів відшкодувати Україні, Запорізькому Війську й усім нам всілякі втрати, яких ми зазнали в наших маєтках, у нашій рухомій і нерухомій власності внаслідок поразки в недавній війні.

IX

Протягом минулої зими москаль оголосив, не лише в Україні, але й у Польщі та в інших землях Європи, що Пресвітлий Король Шведський, подорожуючи до Високої Оттоманської Порти, де він мав намір здобути зброю, буцімто дійшов згоди з Річчю Посполитою, що Україна має перебувати під турецькою владою і там буде збиратися данина, яку звичайно називають харачем. Це ясно видно з маніфесту, виданого ним [москалем]. І тепер він, аби зберегти владу в Україні, залякує непоінформоване населення чутками про те, що наша грецька віра й наші права та свободи порушуються, церкви перетворюються на мечеті і що Оттоманська Порта збирає непосильну данину. Це схоже на брехні, які вже поширювалися попередньої зими в публічних листах. Щоб розв'язати ці проблеми, шановний кошовий отаман і шановні посланці мають просити Високу Порту потвердити зміст договору, укладеного з Кримським Ханом, а також надати спеціальний привілей-гарантію [privilegium assecuratorum], подібний до того, що його дав нам [в числі інших документів] Його Королівська Величність, Король Швеції.

У нього [привілей-гарантію] мають також бути включені такі пункти:

Україна з обох боків Дніпра разом із Військом Запорізьким і малоросійським народом має бути вільною від чужинського панування і союзні сили не повинні завдати жодної шкоди братерству й дружбі, укладеним із Кримським Ханом. І що він [хан] не повинен, під приводом заступництва чи привілею, намагатися встановити свою абсолютну владу, васалітет чи підпорядкування в Україні чи в Запорізькому Війську. І він не повинен збирати жодних податків або данини.

Українські фортеці, які мають бути забрані в москалів, або за договором, або силою зброї, не повинні потрапити під їхню [турецьку] владу і їхні солдати не повинні їх незаконно займати.

Вони [турки] не будуватимуть в Україні нових укріплень для власних потреб і не дозволятимуть будувати їх іншим сусідам.

Право відправляти власну релігію не повинно зазнавати будь-яких утисків. Має бути тільки одна релігія і вона повинна спиратися на давні догмати Східної Православної Церкви. В духовних справах Українська Церква має підлягати патріархові в Константинополі.

Вони [турки] повинні підтримувати цілісність України і не дозволяти її сусідам під будь-яким приводом пригноблювати її.

Вони [турки] мають беззастережно підтримувати непорушність її [України] кордонів, збереження її свобод, устрою, законів і привілеїв. Україна повинна вільно користуватися своїми правами й свободами без жодних перешкод з боку Високої Порти.

Запорізьке Військо має й надалі користуватися правом вільно обирати гетьманів і Порта не повинна намагатися жодним чином усувати їх.

Гетьман повинен мати повний контроль над Україною і найвищу владу в ній, відповідно до законів вітчизни. Він повинен мати право вільно приймати [посланців] із зарубіжних країн.

Запорізькому Війську, що населяє пониззя Дніпра, повинні гарантуватися його свободи, привілеї та пільги й передусім право вільно використовувати для полювання та рибальства річки, струмки й поля аж до Очакова, згідно з давніми звичаями й без жодного втручання Порти.

Коли Гетьман обиратиметься на вільних виборах, він віддаватиме церемоніальну шану — не особисто, а шляхом листування, Високій Порті.

Українським купцям має бути дозволено торгувати в Турецькій імперії та її провінціях. Із них не вимагатимуть додаткової плати й вони повинні платити за свої товари стільки ж само, як і турки.

Важливо за посередництвом Хана одержати такий привілей-гарантію, щоб його можна було розповсюдити в Україні через маніфести Преславного Гетьмана й таким чином протистояти аргументам і тискові Москви.

X

Запорізьке Військо і народ Малоросії, раз вони були прийняті під заступництво Пресвітлого Короля Шведського, бажають завжди перебувати під тим заступництвом. Україна та Запорізьке Військо прагнуть втішатися заступництвом Його Світлості Короля Шведського, і при цьому не повинно бути завдано якоїсь шкоди вічній дружбі та бойовому побратимству з Кримським Ханом. Це братерство, дружба й бойове побратимство не повинні викликати жодних заперечень і завдавати шкоди заступництву Його Величності Короля Швеції. Це заступництво не суперечить інтересам ані Високої Порти, ані України. Справді, завдяки Україні дружба та воєнний союз між Портою і Шведською державою можуть бути зміцнені й [повернені] проти Москви, яка є близьким сусідом Шведської держави. З цих причин слід просити Високу Порту приєднати цю статтю до привілею.

Всі ці та інші пункти, які здаватимуться потрібними для батьківщини та Запорізького Війська, будуть предметом найбільш ретельного, уважного та щирого розгляду й ставлення шановного кошового отамана та шановних надзвичайних послів, для яких видано ці інструкції.

Як свідчення значущості та важливості цього листа до нього додається наш Гетьманський підпис і наша державна печатка. (Дано року, місяця й дня, вказаного вище).

Пилип Орлик
Гетьман Війська Запорізького

ЧАСТИНА II

Привілей турецького імператора, що надає гетьманові запорожців Пилипові Орликові володіння Україною з цього боку Дніпра [5]

Ми, Великий Володар Ахмед-Султан, син Мехмеда, сина Ібрагіма-Султана, Імператор турків, а також Мекки, Медіни та Єрусалима і т. д. і т. д.

Позаяк із можновладців, що вірують у Христа, лише Пилип Орлик, Гетьман українських та запорозьких козаків,

життя якого було останнім часом позначене фортуною, втік з українськими й запорізькими козаками від ворожості москалів під наше всемилостиве заступництво й віддався під владу нашої імперії, і Пресвітлий і Всемогутній Девлет-Гірей, Хан кримських та інших татар — хай Господь освятить його владу й помножить його щастя — повідомив нас, що Україна з цього боку Дніпра, яку ми торік на річці Прут із нашими непереможними арміями вирвали від московського царя, з давніх давен була володінням козаків і що саме там жив раніше зі своїм народом Гетьман запорожців і українців Петро Дорошенко й правив під милостивим заступництвом нашої імперії,— ми та Пресвітлий і Всемогутній Хан бажаємо знову доручити Україну з цього боку Дніпра нинішньому Гетьманові Пилипові Орликові, щоб там, як раніше, козаки жили з покоління в покоління.

Хай Україна знову буде їхньою землею.

Тому ми пропонуємо Україну з цього боку Дніпра, що відійшла до нашої непереможної імперії за правом війни, милостиво передати у володіння вищезгаданому Гетьманові українських і запорозьких козаків Пилипові Орликові та його наступникам, гетьманам українців і запорожців. Хай він і його наступники мають найвищу владу над українськими та запорозькими козаками й володіють абсолютним правом на їхнє життя і смерть, без усіляких втручань з боку нашої Порти. Хай козаки й увесь український народ завжди перебувають під владою своїх гетьманів. Нехай вони вільно обирають собі гетьманів і хай ніхто з нашої високої держави не втручається у їхні права та вольності. Хай із них не беруть жодних плат, державних чи будь-яких інших.

Залишаючись під нашим заступництвом, вони зобов'язані надавати військову допомогу нашій імперії в її боротьбі проти будь-якого ворога, супроводжувати нашу армію у військових походах, взаємодіючи з нею якомога тісніше. Хай нинішній Гетьман і його наступники вільно володіють усією Україною з цього боку Дніпра, згідно з тими самими правами та звичаями, як володів нею Петро Дорошенко, будучи під заступництвом нашої імперії. Нехай він [нинішній гетьман] править, панує і діє згідно з його правами та давнім звичаєм. Одначе Київ, розміщений на цьому боці Дніпра, та прилеглі землі й міста мають бути поза його юрисдикцією. Ми дали їх, разом із ближньою Україною [Лівобережжям], москалеві й залишаємо їх у його володінні. Нарешті, ми чекаємо, що нинішній Гетьман, разом зі своїми козацькими полками й усім українським народом, залишиться в незмінній і непорушній вірності нам і нашій імперії і що вони вічно залишаться під

нашим заступництвом відповідно до того, що було написано. Хай через це не прийде на їхні землі жодного зла, шкоди чи гніту.

Отже, ми даємо цей наш наймилостивіший привілей нинішньому гетьманові Пилипові Орлику та його наступникам. Якщо вони лишатимуться незмінно вірними нам, то хай наші наступники шанують усе, що написано в цьому привілеї. Хай гетьман і його наступники, а також усі українські та запорозькі козаки й увесь люд, що живе в Україні з цього боку Дніпра, залишаються під заступництвом нашої ласки та милосердя.

Хай усі бачать нашу щодо цього печатку й вірять їй.

(Дано в нашій імперії п'ятого дня третього місяця 1124-го мусульманського року)[6].

ПРИМІТКИ

ВСТУП

[1] Огляд історіографії про Мазепу див.: *Дорошенко Д.* Мазепа в історичній літературі і в житті//Збірник. Т. 1. С. 3—34; *Кравцов Д.* Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в.//Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. 1925. Т. VI. С. 2—18. Див. також: *Fedenko P* Hetman Mazepa in Soviet Historiography//Ukrainian Review. 1960. Vol. IX. P. 6—18 та *Козаченко А.* События 1708—1709 гг. на Украине в освещении украинской дворянско-буржуазной историографии//Полтава: К 250-летию Полтавского сражения. Москва, 1959.

[2] Див: *Merriman R.* Six Contemporaneous Revolutions. Oxford, 1938.

[3] Докладніше про погляди Тревор-Ропера та його критиків див.: Crisis in Europe, 1560—1660/Ed. by T. Aston. London, 1965.

[4] Глибоке обговорення цієї проблеми читач знайде в кн.: *Brunner O.* Die Freiheitsrechte in der altständischen Gesellschaft//Verfassung und Landesgeschichte: Festschrift für Th. Mayer. 1954. Bd. I. S. 294—303.

[5] Див.: *Kaminski A.* The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadiacz) Union//HUS. 1977. Vol. I. N2. P. 178—197; *Мохов Н. А.* Молдавия эпохи феодализма. Кишинев, 1964. С. 307 и след.; *Wittram R.* Baltische Geschichte. München; Oldenburg, 1954. S. 77—89.

[6] Див.: *Merriman R.* Op. cit. Passim.

[7] На це вказано в: Доношение Кочубея Государю [квітень 1708 р.] //Источники. С. 106.

[8] Докладне обговорення цієї проблеми можна знайти в кн.: *Lemberg E.* Geschichte des Nationalismus in Europa. Hamburg, 1964. Bd. 1. S. 98—101.

[9] Про діяльність цих політичних емігрантів див.: *Ciobanu S.* Dimitrie Cantemir in Rusia. Bucuresti, 1925; *Szekfü G.* A számüzött Rákóczi. Budapest, 1913; *Erdmann Y.* Johann Reinhold von Patkul. Berlin, 1970; *Feldman J.* Stanislaw Leszczynski. Wroclaw; Poznań, 1948; *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672—1742). Огляд його політичної діяльності //Праці Українського Наукового Інституту (Варшава). 1938. Т. XLII.

[10] Докладний і неупереджений огляд багатьох різних думок щодо характеру Переяславської угоди див. у статті: *Gunther O. E.* Der Vertrag von Pereiaslav im Widerstreit der Meinungen//Jahrbucher für Geschichte Osteuropas. 1954. S. 232—257.

[11] Опис цього напруженого моменту можна знайти у кн.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Нью-Йорк, 1957. Т. 9. Ч. 1. С. 740.

[12] Піднесення старшини добре описано в: *Окіншевич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині в XVII—XVIII вв.//Праці історично-філософічної секції НТШ. Мюнхен, 1948. Т. CLVII. Див. також: *Миллер Д.*

Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство//КС. 1897. № 1. С. 1—31; № 2. С. 188—220; № 3. С. 351—374; № 4. С. 1—47.

[13] Ця оцінка грунтується на даних про число козацьких урядовців, наведених у кн.: *Кирилов И. К.* Цветущее состояние всероссийского государства. Москва, 1977. С. 160—170.

[14] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1417.

[15] Див.: *Pritsak O.* Das erste türkish-ukrainische Bündnis//Orieηs. 1953. Bd.VI. S. 266—298.

[16] Див.: *Софроненко К. А.* Малороссийский приказ русского государства второй половины XVIII века. Москва, 1960. Вражає те, наскільки обмеженими були прерогативи Малоросійського приказу проти Казанського приказу. Див.: *Rvwkin M.* The Prikaz of the Kazan Court: First Russian Colonial Office// Canadian Slavonic Papers. 1976. № 3. P. 293—300.

[17] ЦГАДА. Книги Малороссийского приказа. № 65. Л. 112. Цит. за: *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959. С. 123.

[18] Див.: *Милюков П.* Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. 2-е изд. Санкт-Петербург, 1905. С. 96.

[19] Чисельність російських військ в Україні зросла приблизно до 12 тисяч у середині 60-х років XVII ст., але згодом зменшилася аж до 1900 чоловік. Українські козацькі війська налічували 30—40 тисяч чоловік (Див.: *Апанович О. М.* Збройні сили України першої пол. XVIII ст. К., 1969).

[20] Цар уже ніколи не зможе зібрати у війську так багато своїх дворян. Довідавшись про вислід битви, Олексій Михайлович одяг траурне вбрання, а в Москві з панічним страхом чекали вторгнення українських козаків і їхніх татарських союзників (Див.: *Соловьев С.* История России с древнейших времён. Москва, 1961. Т. 6. С. 49—51).

[21] Див.: Літопис самовидця. Підгот. Дзиря Я. І. К., 1971. С. 146.

[22] Про походження Мазепи див.: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960. С. 10—14.

[23] Пор.: *Крупницький Б.* Miscellanea Mazepiana//Збірник. Т. 1, С. 88—92.

[24] *Оглоблин О.* С. 13.

[25] Див.: Babinski H. The Mazepa Legend in European Romanticism. New York, 1974.

[26] Про Правобережжя наприкінці XVII — на початку XVIII ст. див.: *Оглоблин О.* С. 196—244.

[27] Див.: *Бантыш-Каменский Д. М.* История Малороссии. 4-е изд. К., 1903. С. 338—343.

[28] Там же. С. 340.

[29] Докладніше про першу Мазепину зустріч із Петром I див.: *Костомаров Н.* Мазепа и Мазепинцы. СПб., 1885. С. 38.

[30] Там же. С. 59.

СПОКУСА ОПОРУ

[1] Дані про населення Лівобережної України див.: *Кабузан В. М.* Изменения в размещении населения России. Москва, 1971. С. 52. Про українське козацьке військо див. кн.: *Апанович О. Н.* Збройні сили України...; Соціально-економічні й адміністративні аспекти Гетьманщини досліджено в кн.: *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

[2] Аналіз систематичних змін, що вносилися до Переяславської угоди, див.: *Яковлів А.* Українсько-Московські договори в XVII—XVIII віках//Праці Українського Наукового Інституту (Варшава). 1934. Т. XX.

[3] *Оглоблин О.* С. 261.

[4] Указ всему малороссийскому народу, 6 листопада 1708 р.//Письма и бумаги императора Петра Великого. Москва, 1975. Т. VIII. Ч. 1. С. 283.

[5] Петро I — Мазепі, 24 червня 1707 р.//Источники. С. 56.

[6] *Костомаров Н.* С. 242—265; *Оглоблин О.* С. 251—258.

[7] Орлик — Яворському: Додаток А. С. 159.

[8] Стосунки між цими двома амбітними людьми були напружені. Мазепин генеральний писар Пилип Орлик уважав, що ненависть до Меншикова була однією з головних причин гетьманового переходу на бік Карла XII (Diariusz. T. X. Ark. 94, 118). Див. також: Орликів лист до Яворського (Додаток А. С. 162); *Костомаров Н.* С. 293—296; *Георгиевский Г.* Мазепа и Меншиков. Новые материалы//Исторический журнал. 1940. № 12. С. 72—84.

[9] Орлик — Яворському: Додаток А. С. 160.

[10] Там же. С. 163.

[11] Там же. С. 162.

[12] Там же. С. 165; Ці слова належали прилуцькому полковникові Дмитрові Горленку.

[13] За рекомендацією Петра I Мазепа 1 вересня 1707 р. одержав титул князя Священної Римської імперії (Див.: *Mackiw T.* Mazepa's title: Prince of the Holy Roman Empire//Nationalites Papers. 1979. Vol. VII. № 1. P.95—100). 1705 р. Мазепа також одержав від Августа II орден Білого Орла.

[14] Див.: *Соловьев С.* Т. VIII. С. 161.

[15] Орлик — Яворському: Додаток А. С. 162.

[16] Там же. С. 162.

[17] Там же. С. 171.

[18] Цей аргумент докладно розглянуто в статті: *Subtelny O.* Mazepa, Peter I and the Question of Treason//HUS. 1978. № 2. P. 170 ff.

[19] Див.: Разговор Гетмана Мазепы с дьяком Борисом Михайловым о разных тайных делах, 28 березня 1701 р.//Источники. С. 30—35; *Костомаров Н.* С. 267—268.

[20] Инструкция секретная...//Источники. С. 50.

[21] Див. Орликів лист до Яворського: Додаток А. С. 161; Гетьманові стосунки з княгинею Дольською грунтовно досліджено в праці: *Пріцак О.* Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська//Збірник. Т. II. С. 102—117.

[22] Орлик — Яворському: Додаток А. С. 171.

[23] Труды Императорского русского военно-исторического общества. 1909. Т. III. С. 276.

[24] Там же. С. 314.

[25] *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России. Ч. III//Чтения. 1847. Т. IX. С. 52.

[26] Пор.: *Дорошенко Д.* Мазепа в історичній літературі і в житті//Збірник. Т. 1. С. 25 і наступні.

[27] Там же. С. 26—27. Див. також: *Андрусяк М.* Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII//ЗНТШ. 1933. Т. CLII. С. 35—61.

[28] Допрос Апостола... [грудень 1708 р.]//Источники. С. 214.

[29] Див. Орликів лист до Яворського: Додаток А. С. 174; Оригінал цього маніфесту зберігається в: AGAD. Archiwum Potockich. № 56.

[30] Орлик — Яворському: Додаток А. С. 167.

[31] Договоръ и постановленіе между Гетманомъ Орликомъ и Войском Запорожскимъ... [5 квітня 1710 р.]//Источники. С. 242.

[32] *Оглоблин О.* С. 281—282.

[33] Орлик — Яворському: Додаток А. С. 162.

[34] Кайзерлінг — королеві Фрідріхові I, 31 січня 1709 р. Цит. за: *Крупницький Б.* З донесень Кайзерлінга, 1708—1709//Збірник. Т. II. С. 33.

[35] Про тісні зв'язки Мазепи з церковною елітою України див.: *Андрусяк М.* Гетьман Мазепа як культурний діяч//Збірник. Т. II. С. 69—87; Див. також: *Оглоблин О.* С. 158—160.

[36] Див.: *Борщак І.* Вивід прав України//Стара Україна. 1925. Ч. І—ІІ. С. 1—14.

[37] *Крупницький Б.* Пляни Мазепи в зв'язку з плянами Карла XII перед українським походом шведів//Збірник. Т. І. С. 103: *Андруськ М.* Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII//ЗНТШ. 1933. Т. CLII. С. 59. Див. також: *Грушевський М.* Шведсько-український союз 1708 //ЗНТШ. 1909. Т. XCII. С. 7—20. Прекрасне дослідження шведсько-українських контактів протягом цього періоду див.: *Kentrschynskyi B.* Mazepa. Lund, 1966 (особливо с. 333 та наступні). Дуже корисною є праця: *Hatton R.* Charles XII of Sweden. New York, 1968. P. 276—289.

[38] Під час моїх перших відвідин Дентевіля в серпні 1971 р. ми разом із його власником Комтом де ля Віль-Бож'є не змогли знайти жодного документа, що скидався б на «Вивід». Більше того, Віль-Бож'є сказав мені, що Борщак ніколи не був у Дентевілі й тільки користувався деякими документами, що їх власники архіву показували йому в Парижі.

[39] Пор.: *Костомаров Н.* С. 515. Дещо іншу версію див.: *Adlerfelt G.* Histoire Militaire de Charles XII, roi de Suede. Amsterdam, 1740. Vol. IV. P. 8; *Kentrschynskyi B.* Mazepa. S. 333.

[40] Орлик — Яворському: Додаток А. С. 171.

[41] Сенявський — Мазепі, 27 січня 1708 р.//Czart. 25074. Польський магнат сповіщав гетьмана, що в Польщі ходить «плітка» про Мазепині таємні зв'язки з ворогом.

[42] 1705 р., незадовго до розслідування у справі Кочубея й Іскри, Мазепа писав цареві про чотирй «спокуси», які зустрілися йому на шляху: одна від Собеського, друга від кримського хана, третя від донських козаків і четверта від шведів та Лещинського — тобто пригода з Вольським (Див. Мазепин лист до Петра І, 18 жовтня 1705 р.//Источники. С. 48—50).

[43] Про небезпечну гру, що її гетьман вів у той час із польськими магнатами, див.: *Subtelny O.* On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski, 1704—1708. New York, 1975.

[44] Див.: Листи Петра Великого до А. М. Сенявського /Упор. С. Томашівський//ЗНТШ. 1909. Т. XCII. С. 194—238. Випробовуючи один одного, обидва ці політики водночас доносили один на одного цареві (Див.: *Костомаров Н.* С. 343—345).

[45] О. І. Дашков — Г. І. Головкіну, 11 грудня 1708 р.//Письма и бумаги. Т. VIII. Вып. 2. С. 868. Дашков також підозрював, що Лещинський усе ще підтримує таємні зв'язки з Мазепою.

[46] Орлик — Яворському: Додаток А. С. 176.

[47] Обговорення Кочубеєвих спонук див.: *Оглоблин О.* С. 288—300.

[48] Мазепині любовні листи до Мотрі Кочубеївни можна знайти в: Источники. С. 127—130.

[49] Повний текст доносу Кочубея й Іскри на Мазепу див.: Доношение Кочубея Государю по статьям, квітень 1708 р.//Источники. С. 98—111.

[50] Кочубея та Іскру страчено 14 липня 1708 р. Див. повідомлення Вельямінова-Зернова (Источники. С. 138—140).

[51] Про розсіяння козацьких військ Мазепа 4 серпня 1708 р. писав у листі до царя (Письма и бумаги. Т. VIII. Вып. 2. С. 526—527).

[52] *Костомаров Н.* С. 435.

[53] *Hatton R* Charles XII of Sweden. London, 1968. P. 277.

БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНУ

[1] Петро І — Ф. М. Апраксіну, 30 жовтня 1708 р.//Письма и бумаги. Т. VIII. Вып. 2. С. 253. Меншиков спершу повідомив про Мазепине відступництво царя (Див.: Меншиков — Петрові І, 24 жовтня 1708 р.//Письма и бумаги. Т. VIII. Вып. 2. С. 864).

[2] Див.: *Грушевський О.* Розквартирування російських полків на Україні //ЗНТШ. 1907. Т. LXXVII. С. 5—25.

[3] Про арешти мазепинців і конфіскацію їхніх земель див.: *Грушевський О.* По катастрофі 1708: конфіскація земель у мазепинців//ЗНТШ. 1908. Т. LXXVIII. С. 85—95. *Грушевський О.* Глухів і Лебедин//Там же. 1909. Т. XCII. С. 21—65.

[4] Петро I — Меншикову, 27 жовтня 1708 р.//Письма и бумаги. Т. VIII. Вып. 1. С. 237.

[5] Про російські підозри свідчить лист О. І. Дашкова до Г. І. Головкіна від 11 грудня 1708 р. (Письма и бумаги. Т. VIII. Вып. 2. С. 869). Дашков з цього приводу писав: «Якщо оберуть гетьманом Скоропадського, треба мати й на нього око, позаяк він креатура Мазепина: він його поставив і збагатив».

[6] Див.: Статьи Государя Петра I явные и тайные Ближнему Стольнику, Андрею Измайлову, 18, 27, 30 липня 1709 р.//Источники. С. 228—231.

[7] Там же. С. 228.

[8] Там же. С. 230.

[9] Про важливість цієї церемонії див.: *Subtelny O.* Mazepa, Peter I and the Question of Treason. P. 178 ff. Опис церемонії див. у листі Г. І. Головкіна до П. А. Толстого від 9 листопада 1708 р. (Письма и бумаги. Т. VIII. Вып. 2. С. 910—912).

[10] Оголосити Мазепі анафему запропонував Д. М. Голіцин у листі до Г. І. Головкіна від 11 листопада 1708 р.: «За посадою своєю мені спало на думку: дуже б доречно, якби указ государів повелів архієреям і всім духовним накласти прокляття на зрадника Мазепу і старшин, які з ним поїхали; і розіслали б від себе по Україні друковані універсали й веліли в усіх церквах публічно оголосити...» (Письма и бумаги. Т. VIII. Вып. 2. С. 932).

[11] Див.: *Kentrschynskyj B.* Propogandakrieget i Ukraina. 1708—1709 //KFA. 1958. S. 81—124. Англійське резюме цієї статті див.: Ukrainian Quarterly. 1959. Vol. XV. P. 241—259. Див. також: *Subtelny O.* Mazepa, Peter I and the Question of Treason. P. 173 ff.

[12] *Kentrschynskyj B.* Propogandakrieget i Ukraina... S. 92. Про цареве роздратування цією пропагандою і про долю Гемерліна див.: *Hatton R.* P. 300.

[13] Д. М. Голіцин — Петрові I, 21 листопада 1708 р.//Письма и бумаги. Т. VIII. Вып. 2. С. 947. Російський командувач скаржиться, що Мазепині агенти й маніфести «многих возмутили».

[14] Меншиков — Петрові I, 26 жовтня 1708 р.//Там же. С. 865.

[15] Див.: *Шутой В. Є.* Політика російського уряду на Україні в період зимової кампанії 1708—1709 років//250 років Полтавської битви, 1709—1959. К., 1959. С. 94.

[16] Відозви Петра I до українського народу див.: Письма и бумаги. Т. VIII. Вып. 1. С. 244—245, 263—264, 276—284; Т. IX. Вып. 1. С. 59—66.

[17] Небагато з Мазепиних відозв збереглися. Одну з них, випущену на початку 1709 р., можна знайти в: *Nordmann C. J.* Charles XII et l'Ukraine de Mazepa. Paris, 1958. P. 68—71. Уривки з цих відозв уміщено в кн.: *Костомаров Н.* С. 467—470. Див. також лист Мазепи до Скоропадського від 30 жовтня 1708 р. (Источники. С. 173—175).

[18] Меншиков — Петрові I, 26 жовтня 1708 р.//Письма и бумаги. Т. VIII. Вып. 2. С. 865.

[19] Указ всему малороссийскому народу, 6 листопада 1708 р.//Там же. Т. VIII. Вып. 1. С. 282.

[20] Универсал Скоропадского, 8 грудня 1708 р.//Источники. С. 198, 202. Цей грунтовний документ містить постатейне спростування Мазепиних аргументів.

[21] Маніфест Карла XII, 7 листопада 1708 р.//Там же. С. 207.

[22] Мазепин універсал початку 1709 р. див. у кн.: *Nordmann C. J.* Op. cit. P. 69—70. Див. також: Письма и бумаги. Т. IX. Вып. 2. С. 614—615. Мазепина пропаганда мала на Правобережжі великий вплив (Пор.: Лист Д. М. Голіцина Петрові I, 21 листопада 1708 р.//Там же. Т. VIII. Вып. 2. С. 947).

[23] Орлик — Яворському: Додаток А. С. 173. Цю турботу з приводу нездатності царя виконати свій обов'язок щодо захисту України Мазепа підкреслював у листі до Скоропадського (Источники. С. 174). Див. також: *Subtelny O.* Mazepa, Peter I and the Question of Treason. P. 170.

[24] Див., наприклад: Указ всему малороссийскому народу, 6 листопада 1708 р.//Письма и бумаги. Т. VIII. Вып. 1. С. 280—281.

[25] Див.: Маніфест Карла XII, 7 листопада 1708 р.//Источники. С. 209 — 210. Див. також: *Костомаров Н.* С. 476, 485; *Соловьев С.* Т. VIII. С. 252.

[26] Див. с. 45—46 цієї книги.

[27] Пор.: *Крупницький Б.* З донесень Кайзерлінга, 1708—1709//Збірник. Т. II. С. 28. Це твердження приписували пруському послові Йоганнові Фрейгеррові фон Кайзерлінгу.

[28] Докладний перелік Мазепиних дарунків різним церквам і монастирям див.: *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи//Збірник. Т. II. С. 130—131. Див. також: *Оглоблин О.* С. 157—159. Про стосунки Мазепи з церквою див.: *Krupnytskij B.* Hetman Mazepa und seine Zeit 1687—1709. Leipzig, 1942. S. 78—86; *Андрусяк М.* Гетьман Мазепа як культурний діяч //Збірник. Т. II. С. 69—87.

[29] Петро I також не був певний підтримки в такому ключовому місті, як Київ. Див. повідомлення Голіцина Г. І. Головкіну від 15 лютого 1709 р. (*Соловьев С.* Т. VIII. С. 268). Голіцин пише: «...В усьому Києві знайшов я тільки одну людину, а саме з Братського монастиря префекта [Феофана Прокоповича], який до нас милостивий». У листопаді 1708 р. Голіцин також повідомляв, що київський війт Дмитро Полоцький знає про Мазепині плани.

[30] Див. с. 10 цієї книги.

[31] Майже всі генеральні старшини пішли за Мазепою до шведів. Серед них були: генеральний обозний Ілля Ломиковський, генеральний суддя Семен Чуйкевич, генеральний писар Пилип Орлик, генеральний осавул Андрій Гамалія, генеральний хорунжий Іван Сулима, генеральний бунчужний Дмитро Максимович. Пішли з Мазепою і 7 із 12 полковників: прилуцький Дмитро Горленко, миргородський Данило Апостол, лубенський Дмитро Зеленський, корсунський Андрій Кандиба і три компанійські полковники — Гнат Галаган, Юрій Кожуховський та Андріяш. Хоча й не пристали до Мазепи, але (як було загальновідомо) співчували його справі полтавський полковник Іван Левенець і стародубський полковник Іван Скоропадський. Це ж саме стосується й чернігівського полковника Павла Полуботка, але особиста ворожість між ним і Мазепою перешкоджала будь-якій їхній співпраці. До того ж у самому тільки прилуцькому полку до шведів перейшли 9 (тобто всі) сотників. Повідомлення дезертирів про бідування цих людей у шведському таборі див.: Письма и бумаги. Т. VIII. Ч. 2. С. 1047—1051.

[32] Указ войсковой старшине ушедшей с Мазепой к шведам, 1 листопада 1708 р.//Там же. Т. VIII. Ч. 1. С. 266—268. Щодо дружнього прийому, що його цар виявляв старшинам-поворотцям, див.: *Костомаров Н.* С. 480—481.

[33] Див. листи Головкіна й Апостола до Мазепи в цій справі від 22 грудня 1708 р. (Источники. С. 212—213). Див. також: *Костомаров Н.* С. 481—485.

[34] *Шутой В. Е.* Борьба народных масс против нашествия Карла XII 1700—1709. Москва, 1958; *Крупницький Б.* Шведи і населення на Україні в 1708—1709 рр. //Збірник. Т. 2. С. 13—23. За оцінкою Шутого (с. 445), до Полтави втрати шведів становили близько 15 тисяч чоловік. Одначе Гаттон уважає, що шведи втратили до Полтави приблизно 20 % свого війська, тобто 5 тисяч чоловік, тоді як росіяни — близько 33 %.

[35] Див.: Письма и бумаги. Т. VIII. Вып. 1. С. 284.

[36] Про шведське вторгнення на Слобожанщину див.: *Шутой В. Е.* Борьба народных масс... С. 348—358; *Оглоблин О.* С. 340—343; *Hatton R.* P. 283. Коли шведи вирушили на підросійську територію, Мазепа зауважив, що тепер вони вступають в Азію (*Шутой В. Е.* Борьба народных масс... С. 353).

[37] Крім капітальної праці Яворницького, є й більш пізні дослідження

про запорожців: *Голобуцкий В.* Запорожское козачество. К., 1957; *Його ж.* Запорізька Січ в останні часи свого існування. К., 1961. Див. також: *Полонська-Василенко Н.* Історія України. Т. II. Мюнхен, 1976. С. 120—138.

[38] Рішучі протести запорожців проти будівництва цих фортів, які споруджувалися під Мазепиним керівництвом і в яких згодом стояло близько тисячі російських вояків, описано в: *Эварницкий Д. И.* Т. III. С. 48—54.

[39] Петро I видав щодо запорожців спеціальні інструкції: «до запорожців треба ставитися якомога краще»; «якщо вони діють як вороги й неможливо подолати їх ласкою, тоді до них треба ставитися як до зрадників» (Петро I — Меншикову, 1 березня 1709 р.//Письма и бумаги. Т. IX. Вып. 1. С. 107). Див. також: *Шутой В. Е.* Борьба народных масс... С. 373—376, 379.

[40] Про Гордієнкове протиросійське наставлення див.: *Эварницкий Д. И.* Т. III. С. 362, 389, 409.

[41] Костомаров (с. 520) і Яворницький (т. III, с. 416) наводять число 15 тисяч. Якщо протиросійських партизанів справді налічувалося так багато, то це були, мабуть, юрби селян, які не становили для російського війська поважної загрози. Традиційно Полтавський полк мав тісні зв'язки з запорожцями, і саме там Петрик діставав найбільшу підтримку в своїх походах проти росіян.

[42] Генерал Ренн — Петрові I, 30 березня 1709 р.//Письма и бумаги. Т. IX. Вып. 2. С. 784.

[43] *Эварницкий Д. И.* Т. III. С. 420.

[44] Про Мазепині зв'язки з турками й татарами та їхній великий інтерес до його розриву з царем див.: Письма и бумаги. Т. IX. Вып. 2. С. 689—690. Федора Мировича, сина колишнього переяславського полковника, та Григора Герцика, сина колишнього полтавського полковника, Мазепа послав із місіями до татар і турків (Див.: *Оглоблин О.* С. 338—340).

[45] Про зв'язки українських козаків з Доном див.: *Гермайзе О.* Україна та Дін у XVII ст.//Записки Київського Інституту Народної Освіти. Т. III. К., 1928. С. 16—28.

[46] Детальний опис наступу на Запорізьку Січ див.: *Эварницкий Д. И.* Т. III. С. 38—44; *Шутой В.* Борьба народных масс... С. 385—388.

[47] Докладне цареве пояснення, чому Січ треба було знищити, див. у його указі за 17 травня 1709 р. (Письма и бумаги. Т. IX. Вып. 1. С. 181—184).

[48] Під Полтавою українські козаки — і ті, що воювали на боці Петра I, і ті, що були в шведському таборі,— відіграли порівняно невелику роль. Це засвідчило, що їх уже не можна розглядати як головні військові формування модерної війни. Опис їхньої ролі див.: *Оглоблин О.* С. 355; *Шутой В. Е.* Борьба народных мас... С. 423.

[49] Пор.: *Hatton R.* P. 301—306; *Костомаров Н.* С. 565—570.

[50] Опис утечі Карла XII та Мазепи до турецького кордону див.: *Hatton R.* P. 309—310; *Эварницкий Д. И.* С. 464 и след.; *Костомаров Н.* С. 571—580.

БЕНДЕРСЬКИЙ ПЕРІОД

[1] Дослідження бендерського періоду з українського, шведського та польського поглядів див.: *Костомаров Н.* С. 595—596; *Крупницький Б.* С. 9—86; *Hatton R.* P. 307—380; *Feldman J.* Polska a sprawa wschodnia 1709—1714. Kraków, 1926.

[2] Ця оцінка грунтується на факті, що 1713 р. Горленко просив 30 охоронних грамот для «знатних» українців, які хотіли повернутися додому. Позаяк близько 15 старшин вирішили не повертатися, загальна чисельність старшини сягала приблизно 45 чоловік. Пор.: *Костомаров Н.* С. 669.

[3] Там же. С. 571.

[4] К. Дмитрієв — П. А. Толстому, 12 грудня 1710 р.//Письма и бумаги. Т. X. С. 771. Ця оцінка заснована на донесенні російського шпигуна в Бендерах.

[5] Про діяльність запорожців протягом цього періоду див.: *Эварницкий Д. И.* Т. III. С. 510—534. Див. також: *Полонська-Василенко Н.* Історія України. Т. II. С. 122—125.

[6] *Крупницький Б. С.* 25. Ця оцінка грунтується на шведських джерелах.

[7] Г. І. Кропотов — Петрові I, 16 серпня 1710 р.//Письма и бумаги. Т. X. С. 506.

[8] Орлик — Яворському: Додаток А. С. 176.

[9] *Крупницький Б.* С. 24.

[10] Цей конфлікт серед українських емігрантів детально досліджено в праці: *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи//Збірник. Т. 1. С. 106—133. Шведські повідомлення про цей епізод можна знайти в праці: *Кордт В.* Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої пол. XVII — поч. XVIII вв.//Український археографічний збірник. К., 1930. Т. III. С. 19—55.

[11] *Возняк М.* Бендерська комісія... С. 128.

[12] Шведський урядовець Густав Солдан незадовго до смерті гетьмана зробив опис його багатств. Див.: *Кордт В.* Матеріали з Стокгольмського архіву... Док. VIII. С. 44—45. Легенди про Мазепине багатство були досить поширеними. Наприклад, Адам Сміт у «Багатстві народів» зазначав: «...кажуть, що дуже великі багатства має Мазепа, провідник українських козаків, славетний союзник Карла XII» (*Smith A.* Wealth of Nations. New York, 1937. P. 414). Висловлюю подяку д-рові Іванові-Павлу Химці, який звернув мою увагу на цей уривок.

[13] *Возняк М.* Бендерська комісія... С. 128.

[14] Там же. С. 119.

[15] Там же. С. 123.

[16] Там же.

[17] Там же. С. 122.

[18] *Кордт В.* Матеріали з Стокгольмського державного архіву... С. 50—51. Див. також: *Westrin T.* Antechningar om Karl XII: s orientaliska kreditor//Historiska Tidskrift. 1900. Bd. XX. S. 1—38.

[19] *Возняк М.* Бендерська комісія... С. 128.

[20] «Гетьман Пилип Орлик...» Б. Крупницького — найретельніше дослідження політичної діяльності Орлика. На жаль, Крупницький не мав доступу до Орликового щоденника та французьких і польських архівів. Хоча Борщакові (див. бібліографію) ці джерела були доступні, він використовував їх так вільно, що часто викривлював зміст документів. Дослідження Крупницького та Борщака написані, хоча й різною мірою, в проорликівському дусі, натомість у праці польського автора Ф. Равіти-Гавронського (*Rawita-Gawroński F.* Filip Orlik, nieuznany hetman kozacki//Studya i szkice historyczne. Lwów, 1903. S. 29—70) діяльність Орлика розглянуто з критичного погляду.

[21] Орлик — Карлові XII, квітень 1710 р.//Переписка. С. 18.

[22] Там же. С. 18—19.

[23] *Крупницький Б.* Рід Орликів//Рід та Знамено. Кассель, 1947. № 3. С. 1—4.

[24] Diariusz. T. X. Ark. 94.

[25] Корисне дослідження діяльності Академії протягом цього періоду: *Голубев С.* Киевская академия в конце XVII и начале XVIII столетий. К., 1901. Недавнє дослідження: *Sydorenko A.* The Kievan Academi in the 17th Century. Ottawa, 1977.

[26] Біографія Яворського викладена у статті А. Корольова (Русский биографический словарь. Т. XIX. СПб., 1909. С. 413—422). Див. також: *Cracraft J.* The Church Reform of Peter the Great. London, 1971. P. 122—126.

[27] Див.: De arte poetica libri II ad usum et institutionem studiosae juventutis Roxolanae dictati Kioviae in Orthodoxa Academia Mohyleana a. d. 1705 /За ред. Г. Конисього (Могилів, 1786).

[28] У своєму творі Орлик хвалив Мазепу за турботу про православ'я в Речі Посполитій (Див.: *Андрусяк М.* Мазепа як культурний діяч. С. 82—93).

[29] Цей панегірик під назвою «Hippomenes Sarmacki» був опублікований у Києві. Пор.: *Rawita-Gawronski F.* Filip Orlik... S. 40.

[30] Герцики були однією з кількох старшинських родин жидівського походження. За гетьманування Хмельницького Семен Герцик був купцем у Полтаві й, мабуть, навернувся на християнство. Його син Павло (помер 1700 р.) також починав свою діяльність купцем, але згодом зумів увійти до складу старшини й кілька разів був полтавським полковником. Сини Павла Герцика вірно служили Орликові протягом його перебування в еміграції.

[31] Diariusz. T. X. Ark. 91.

[32] Див.: *Лазаревський А.* Заметки о Мазепе//КС. 1898. № 6. С. 397.

[33] *Rawita-Gawroński F.* Filip Orlik... S. 41.

[34] Переписка. С. 4.

[35] Орлик — Сапєзі, 26 червня 1728 р.//Diariusz. T. X. Ark. 95.

[36] Латинський оригінал цього документа опубліковано в: Переписка. С. 1—17. Ми використали російську версію (Источники. С. 242—254). Дослідження цього документа див.: *Vasylenko M.* The Constitution of Pylyp Orlyk//Annals. 1958. Vol. 6. P. 1260—1296.

[37] Договоръ и постановленіе между Гетманомъ Орликомъ и войскомъ Запорожскимъ... (5 квітня 1710 р.)//Источники. С. 243.

[38] Там же. С. 245—246.

[39] Там же.

[40] Там же. С. 247.

[41] Там же. С. 248.

[42] Там же. С. 251.

[43] Там же. С. 253.

[44] Там же.

КРИМСЬКИЙ СОЮЗ

[1] Пор.: *Орешкова С. Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. М., 1971. С. 47 і наступні. Див. також: *Shaw S.* History of the Ottoman Empire and of Modern Turkey. Cambridge, 1976. P. 203 ff.

[2] Девлет-Гірей народився близько 1648 р. Він уперше зійшов на престол 1699 р., але 1702 р. мусив його зректися; повернувся до влади 1708 р. і знову зрікся 1713 р.; 1716 р. він знову на кілька місяців посів трон. Детальніше про це див.: *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб., 1887. С. 696 і наступні.

[3] Про відносини між Карлом XII і Девлет-Гіреєм докладно інформував Свен Лагерберг, молодий шведський урядовець, який був спеціальним королівським посланцем до хана (Див.: Sven Zagerbergs Dagbok under vistelsen hos Tatar-Chan Dowlet Gherey, 1710—1711. Goteborg, 1896).

[4] Загального дослідження політичних та інших відносин між українськими козаками і татарами й турками немає. Назвемо деякі найважливіші статті з цього питання: *Baranowski B.* Geneza Sojuszu Kozacko-Tatarskiego z 1648 r.//Przeglad Historyczny. 1948. T. XXXVII. S. 276—287; *Pritsak O.* Das Erste Türkisch-Ukrainische Bündnis (1648)//Oriens. 1953. S. 266—298; *Dorošenko D.* Polsko, Ukrajina, Krym a Vysoka Porta v prvni pol. XVII stol. //Časopis Narodniho Musea. 1933. № 1—2. S. 1—55; *Оглоблин О.* Петрик, ханський гетьман України (1692)//Збірник історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук. 1930. Т. 89. С. 40—63; *Kolmodin J.* Mazepa i Turkiet. Debatten om hans och Karl XII s utlamnade//Svensk Dagblatt. 1925. 16/1; *Bartl P.* Der Kosakenstaat und das Osmanische Reich im 17. und im der ersten Halfte des 18. Jahrhunderts//Südostforschungen. 1974. Bd. XXXIII. S. 166—194.

[5] Про цю «кримську орієнтацію» серед українських козаків див.: *Оглоблин О.* С. 265—267.

[6] Пов'язаний із Петриком епізод ретельно дослідив О. Оглоблин (*Оглоблин О.* Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року//Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. К., 1927. С. 720—744; *Його ж:* Мазепа. С. 163—195). Див. також: *Эварницкий Д. И.* Т. III. С. 111—175.

[7] *Оглоблин О.* Договір Петра Іваненка (Петрика)... С. 740.

[8] Петрик — запорожцям, 12 липня 1692 р.//Государственный архив феодально-крепостнической эпохи (Москва). Малороссийские акты. № 531. Цит. за: *Оглоблин О.* С. 179.

[9] Орлик — Девлет-Гіреєві, 20 жовтня 1710 р.//Переписка. С. 28.

[10] Додаток Б, частина І. Щоб установити пункти, які повторюються в козацько-татарських і козацько-турецьких договорах, ми дослідили такі тексти: *Pritsak O.* Das Erste Türkisch-Ukrainische Bündnis (1648). S. 266—298, де подано текст і зроблено текстуальний аналіз морського договору Хмельницького з Портою; договір Дорошенка з Портою (АЮЗР. 1875. Т. VII. С. 218—220); Петриків договір із татарами (*Оглоблин О.* Петрик, ханський гетьман України (1692). С. 60—63). Крім козацьких дезидератів і козацько-татарського договору 1711 р., ми також дослідили договір 1712 р. з турками, текст якого можна знайти в: Переписка, С. 61—66.

[11] Див.: *Baranowski B.* Geneza sojuszu kozacko-tatarskiego...

[12] У «Literae Universales Regis Sueciae ad Ucrainenses» (Переписка. С. 34) Карл знову повторив гарантії, які він дав гетьманові в «Diploma Assecuratorium». У своєму листі шведський король заявив, що «ми розгнівані дуже нещасливою долею цього славного народу [українців] і схильні та готові вжити рішучих заходів, щоб Україна, переслідувана й ледве жива під безбожним ярмом рабства, повернулася до стану колишніх свобод і привілеїв».

[13] Мазепа — Головкіну (без дати)//*Уманець Ф.* Гетман Мазепа. СПб., 1897. С. 232. Деякий час після цих подій Орлик вважав, що козаки Дону є природними союзниками та співвітчизниками українських козаків (Див. його лист до Флеммінга, 2 липня 1720 р.//Сборник. С. 60). Питання зв'язків України з Доном досліджено в: *Гермайзе О.* Україна та Дін у XVII ст.

[14] Додаток Б, частина II.

[15] Там же. С. 189.

[16] Там же.

[17] Цю думку висловлено в листі Лагерберга до Мюллерна, одного з Карлових міністрів, від 6 серпня 1711 р. (Sven Lagerbergs Dagbok... S. 203).

[18] Ibid. S. 48.

[19] Три примірники відозви (німецькою, французькою та латинською мовами) є в: AAE. Turquie. 51. Feuil. 9. Німецька копія, перекладена з латинського оригіналу, була видрукувана під заголовком: «Manifest des Jungern Sohns des Tartar Khans (gegeben im Lager zu Bender den 28 Januar 1711-aus dem Lateinischen übersetzt)»; місце видання не вказано. Інші копії можна знайти в: Ossol. № 253 II. Ark. 284; AGAD. Archiwum Zamoyskich. 3036 I Kozacy. Ark. 490; Czart. 581b. № 11913 [українські], № 11914 [польську].

[20] AAE. Turquie. 51. Feuil. 9.

[21] Ibid.

[22] Переписка. С. 34—36.

[23] Там же.

[24] Ossol. № 253 II. Ark. 283.

[25] Примірники цих маніфестів є в: AGAD. Archiwum Potockich. № 56. На одному стоїть дата 26 січня 1709 р. (ark. 409); інший, у якому Станіслав пропонує прийняти козаків під своє заступництво, був випущений у листопаді 1708 р. (ark. 287).

[26] История русов или Малой России /Под ред. О. Бодянского//Чтения. 1846. Т VII. С. 25. Цей уривок майже дослівно повторюється в таких працях:

Ригельман А. Летописное повествование о Малой России//Чтения. 1847. С. 97; *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. Т. II. 3-е изд. Москва, 1842. С. 636. Пор. також: *Костомаров Н.* С. 630; Переписка. С. 39.

[27] История русов... С. 25.

[28] *Соловьев С.* Т. VIII. С. 349.

[29] Там же.

[30] Copia Literarum ad Excell. Scoropadscium, ab Orlik Scriptarum Anno 1711, die 7-bris//Переписка. С. 55. На цей і подібні листи посилався, мабуть, Григор Орлик у листі до Шовелена за 21 грудня 1731 р. (AAE. Cor. pol. Pologne. 180. Feuil. 391), описуючи події 1711 р.: «Mon Pere par une secrete correspondence, engage les Cosaques de l'Ucraine de se declarer pour luy...». Петро I підозрював, що Скоропадський підтримує таємні контакти з Орликом й «остерігався, що підготовлюваний наступ татар і запорозьких козаків на чолі з Пилипом Орликом українська військова старшина може використати для ворожих виступів проти російського уряду» (Письма и бумаги. Т. XI. Вып. 1. С. 346). Д. М. Голіцин також повідомляв про чутки, що Скоропадський листується з Орликом (*Соловьев С.* Т. VIII. С. 588). Соловйов твердить, що ці чутки не перевірялися, щоб не дратувати гетьмана та його урядовців перед близьким конфліктом із турками. Пор.: *Борщак І.* Пилип Орлик і Скоропадський//Україна. Париж, 1949. Ч. 2. С. 116.

[31] Переписка. С. 56.

[32] Тогочасний звіт про цей похід див.: *Fabrice F. E.* Anecdotes de Sejour du Roi de Suede a Bender. Hamburg, 1760. P. 48 ff. Див. також: *Hatton R.* P. 331—332.

[33] Витяг із Лагербергового повідомлення за 11 квітня 1711 р. про цей бік походу можна знайти в: AAE. Cop. pol. Turquie. 51. Fol. 40. Він твердить: «Toute l'Ukraine ensuite a fait une alliance avec le Kan contre les Moscovites: de sorte que les Tartares n'ont fait aucun ravage».

[34] Ibid.

[35] Оцінки чисельності Орликових сил на початку походу дуже відрізняються. Яворницький (т. II. С. 494) згадує всього кількасот чоловік, а Фабріс (с. 48) — аж 12 тисяч. Лагерберг, у свою чергу, твердить, що в похід вирушили понад дві тисячі запорожців (Sven Lagerbergs Dadbok... S. 105). Сам Орлик писав, що, вирушаючи з Бендер, він мав понад три тисячі чоловік (Переписка. С. 41). Пор. також: *Крупницький Б.* С. 42.

[36] «Анонімне повідомлення з Бендер» за 15 березня 1711 р. (AAE. Turquie. 51. Feuil. 19): «Y ayant un grand concours de Cosaques qui viennent se soumettre au Grand general des Zaporoviens». Дещо пізніше аналогічне повідомлення надіслав із Бендер француз Я. Компредон (Feuil. 47). Петро I 3 травня 1711 р. писав Меншикову (Письма и бумаги. Т. XI. Вып. 1. С. 216): «Тут задніпровська Україна вся була до Орлика та воєводи київського [Потоцького] пристала». Пор. також: Sven Lagerbergs Dadbok... (S. 102—104) про успішне просування Орликового війська. Лише два правобережні полковники — А. Танський і Г. Галаган — залишилися вірними цареві (АЮЗР. Ч. III. Т. 2. Док. CCLXXXIV. С. 188).

[37] Орлик — Карлові XII, весна 1711 р.//Переписка. С. 38.

[38] АЮЗР. Ч. III. Т. 2. С. 188.

[39] Потоцький — Орликові, 9, 16, 17, 18, 29 березня 1711 р.//Переписка. С. 66—68.

[40] Згідно з рапортом Анненкова, військо союзників, яке напало на нього, складалося з 20 тисяч татар, 3 тисяч поляків і 10 тисяч козаків (*Крупницький Б.* С. 51). У звіті Компредона про цю облогу також наголошено, що козакам бракувало облогової артилерії. У цьому повідомленні Орлика названо «Gen. de Tartares», а також козаків (AAE. Cor. pol. Turquie. 51. Feuil. 48).

[41] Про суспільно-політичну організацію Кримського ханства див: *Fisher A.* The Russian Annexation of the Crimea, 1772—1783. Cambridge, 1970; Ejusd. The Crimean Tatars. Stanford, 1978. Дуже корисне обговорення цієї теми можна знайти також в: *Kellner-Heinkele B.* Aus den Aufzeichnungen des Said Giray Sultan. Freiburg, 1975.

[42] Silahdar Findiklili Mehmed Aga. Silahdar tarihi. Istanbul, 1928. P. 18.

[43] Імена татарських мурзів, які підписали договір, засвідчують, що це були представники провідних татарських кланів і члени тогочасного курултаю. Здається, не було жодного представника ногайців (Сборник. С. 90). Список імен див.: Додаток Б. Частина II. С. 190. Хочу подякувати професорові Аланові Фішеру за допомогу в установленні правильних татарських форм цих імен.

[44] Орлик — Карлові XII, весна 1711 р.//Переписка. С. 39.

[45] Там же. С. 40.

[46] Там же. С. 41. Оцінки числа людей, що їх татари взяли в полон, коливаються між 20 та 30 тисячами. Габсбурзький посланець у Порті Тальман у серпні 1711 р. повідомляв, що було захоплено 30 тисяч чоловік (HHS. Turcica I. K. 179. Fasc. 1711). Лагерберг твердив, що їх кількість сягала 20 тисяч (AAE. Cor. pol. Turguie. 51. Feuil. 40). Оцінки чисельності захоплених протягом цього періоду в полон на Лівобережжі див.: *Багалий Д.* Очерки из истории колонизации степной окраины. М., 1887. С. 254, 295, 460—467. Пор. також: СРИО. 1878. Т. XXV. С. 345—348.

[47] Орлик — Карлові XII, весна 1711 р.//Переписка. С. 41.

[48] Inpraetatio Edicti Turcarum Imperatoris... pro Liberandis Captivis Ukraininensibus... (3 липня 1711 р.)//Переписка. С. 42. Орлик почував відповідальність за долю жертв цього рейду протягом усього свого життя. У квітні 1723 р., перебуваючи в Салоніках, він спробував (без успіху) визволити жінку, захоплену тоді в полон. Пор.: Diariusz. T. VIII. Ark. 38, 65, 146.

[49] Дашков — Сенявському, березень 1711 р.//Czart. 5787. № 6836.

[50] Прикладом пов'язування Орлика з татарським набігом може слугувати висловлювання правобережного селянина, який 1789 р. характеризував неприємну ситуацію як «таку погану, як тоді, коли Орлик пустив в Україну Орду» (Див.: АЮЗР. III. Т. V. С. 689).

ТУРЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ

[1] *Feldman J.* Polska a sprawa wschodnia... S. 75.

[2] Аналіз Прутського договору див.: *Kurat A.* Der Prutfeldzug und Prutfrieden von 1711//Jahrbücher fur Geschichte Osteuropas. 1962. Bd. X. S. 55—57; Ejusd. Prut Seferi ve Barishi. 2vols. Ankara, 1951; *Орешкова С. Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. Москва, 1971. Російська версія договору істотно відрізняється від турецької, особливо статті, що стосуються України. Пор.: *Юзефович Т.* Договоры России с Востоком. СПб., 1869. С. 11—12. Під час протистояння на Пруті запорожці не відігравали важливої ролі.

[3] Пор.: *Pritsak O.* Das erste türkisch-ukrainische Bündnis...; *Dorošenko D., Rypka A.* Hejtman Petr Dorosenko a jeho turecka politika; *Wojcik.* Traktat Andruszowski.

[4] Девлет-Гірей — Орликові, 7 вересня 1711 р.//Переписка. С. 51.

[5] Карл XII — запорожцям, 16 жовтня 1711 р.//Там же. С. 30.

[6] Див.: *Крупницький Б.* С. 67.

[7] Див.: Орлик — королеві Ульріці Елеонорі, 1719 р. (*Єнсен А.* Орлик у Швеції//ЗНТШ. 1908. Т. 92. С. 140). Орлик писав: «Я був готовий зробити це [поїхати до Константинополя], але благословенної пам'яті покійний король затримав мене й наказав залишитися на його боці з моїми людьми. Я скорився королівському наказові, але мій непослух щодо візира та хана дуже їх роздратував». Див. також Орликів лист Гопкенові, грудень 1724. (Diariusz. T. VIII. Ark. 373a): «Він [Карл] наказав мені не приставати до турків. Я підкорився його наказам, які суперечили моїм інтересам».

[8] Додаток В, частина I. 1720 р. російські агенти схопили у Варшаві одного з Орликових сподвижників, Герцика. Під час допиту він заявив, що Орлик підготував три комплекти інструкцій: один для Карла, де підкреслювалися зв'язки козаків зі шведським королем; другий для Порти, у якому

зроблено наголос на бажанні українців здобути підтримку та заступництво Туреччини; третій комплект Орлик дав Максимовичеві і той не показував його іншим членам делегації. (Допрос Григора Герцика...//КС. 1883. Т. III. С. 601—610).

[9] Додаток В. С. 191.

[10] За вісімнадцять років по тому (13 червня 1730 р.) Орлик намагався пояснити великому візирові Ібрагімові-паші, чому 1712 р. він діяв саме так: «Оскільки Порта не захотіла скористатися із сприятливої нагоди, яку вона мала на Пруті, й за допомогою своїх переможних військ змусити Москву піти з України, вона не тільки знехтувала наші інтереси, але навіть запевнила Москву щодо її [Москви] володіння над Україною в своєму договорі. З другого боку, я мав, на письмі, запевнення покійного короля, який запевнив мене, Військо і увесь народ, що вестиме війну з Москвою доти, доки силою зброї чи договором не звільнить Україну й не приведе її до колишньої свободи. Також під час мого обрання на гетьманський уряд я та все Військо заприсяглися не покидати заступництва Його Величності шведського короля, доки Україна не буде визволена з тяжкого московського ярма» (Diariusz. T XI. Ark. 68a). Орлик ігнорує тут очевидний факт, що Карл не мав засобів, аби виконати обіцянку, яку він дав гетьманові, і що на перешкоді її виконанню тоді й пізніше стояли Карлові зобов'язання перед поляками.

[11] Пор.: *Соловьев С.* Т. VIII. С. 402. Див. також: *Iorga N.* Geschichte des Osmanisches Reiches. Gotha, 1911. Bd. 4. S. 304. Гетьман підтримував зв'язки з єрусалимським патріархом протягом багатьох років (Див. Орликів лист до патріарха від 21 грудня 1724 р.: Diarius. T. VIII. Ark. 386a).

[12] Юсуф-паша, колишній яничарський ага, грузин, перебував на посаді від 20 листопада 1711 р. до 11 листопада 1712 р. Його не слід плутати з бендерським сераскером Юсуф-пашею, усунутим зі своєї посади 1710 р.

[13] *Feldman J.* Polska a sprawa wschodnia... S. 86—87.

[14] *Соловьев С.* Т. VIII. С. 396.

[15] *Костомаров Н.* С. 659. Шафірова також непокоїло, що Орлик і його спільники добре поінформовані про стан справ у Росії і можуть дати царевим ворогам добру пораду. Пор.: *Соловьев С.* Т. VIII. С. 412.

[16] Пор.: *Subtelny O.* «Peter I's Testament»: A Reassessment//Slavic Review. 1974. Vol. XXXIII. № 4. P. 663—678.

[17] Головкін — Скоропадському, 8 квітня 1712 р.//Архів міністерства закордонних справ (Цит. за: *Костомаров Н.* С. 647).

[18] Деякі з цих листів можна знайти в: *Костомаров Н.* С. 665 і наступні.

[19] *Соловьев С.* Т. VIII. С. 398.

[20] Там же. С. 408.

[21] Орлик — Ібрагімові-паші, 13 червня 1730 р.//Diariusz. T. XI. Ark. 688.

[22] Горленко — Орликові, 27 лютого 1712 р.//Архів міністерства юстиції (Цит. за: *Костомаров Н.* С. 663).

[23] Орлик— Юсуфові-паші 10 березня 1712 р.// Переписка. С. 57—60.

[24] Там же. Згідно з повідомленням габсбурзьких агентів у Константинополі, шведи також наполягали, щоби турки змусили росіян піти з України (Див:. Тальман — Надвірній воєнній раді (Hofkriegsrat), 11 березня 1712 р.// HHS. Exp. III. S. 47).

[25] Додаток В, частина II. Коли через багато років Орлики подавали цей документ французькому урядові, вони внесли в нього зміни, щоби включити всю Україну. Див. меморандум Григора Орлика до французького уряду, що містив документ «Diplome du Grand Seigneur Sultan Achmet qui assure a l'Hetman Orlik la possession de toute l'ucraine» від 31 серпня 1740 р. (AAE. Turquie. 107. Feuil. 136).

[26] Додаток В. Частина II. С. 196.

[27] Там же.

[28] Пор.: *Борщак І.* Orlikiana//Хліборобська Україна. Відень, 1922—1923. Ч. 4. С. 366—367.

[29] Sven Lagerbergs Dagbok... S. 203.

[30] *Борщак І.* Orlikiana. С. 367.

КРАХ ТУРЕЦЬКОЇ ОРІЄНТАЦІЇ

[1] Орлик — Юсуфові-паші, 10 березня 1712 р.//Переписка. С. 57.

[2] Юсуф-паша — Орликові, 18 квітня 1712 р.//*Єнсен А.* С. 156. Через вісім років Орлик писав, що він одержав султанів диплом «den Fordertheil der Ucraine in Besitz zu nehmen» і що ханові було наказано послати козаків на Правобережжя. Ага, який привіз Орликові султанів диплом, також передав гетьманові «8 to Beutel mit Gelde, numblich 4000 Reichstaler» на видатки експедиції (Орлик — Ульріці Елеонорі, 15 березня 1720 р.//*Єнсен А.* С. 152).

[3] Девлет-Гірей знав про Орликову обережність у поводженні з татарами і його ця обережність обурювала (Див. його зауваги з цього приводу в: Sven Legerbergs Dagbok... S. 47).

[4] Ibid. Вже влітку 1710 р. хан не раз заявляв, що було б краще, якби гетьманом обрали справжнього козака, «генерала» (полковника).

[5] Горленко — Скоропадському, березень 1712 р.//*Костомаров Н.* С. 661.

[6] Interpretatio Literarum Universalium Hani (травень 1712 р.)//AGAD. Archiwum Sekretne. K. 143. Ark. 14.

[7] Український та польський примірники цієї відозви можна знайти в: Czart. 5816. № 11916. Менш розбірливий примірник див.: Czart. 484. Ark. 107. Після цих відозв були листи Девлет-Гірея до Орлика із закликом іти на Правобережжя.

[8] *Kochen J. H.* S. 155 (Цит. за: *Крупницький Б.* С. 80). Див. також Орликів лист до Григора від 15 січня 1732 р. (Diariusz. T. XI. Ark. 266). Гетьман писав, що це виправдання не переконало Карла XII і довіра була відновлена лише після того, як Орлик довів свою вірність королеві під час Калабалику.

[9] Польський погляд на переговори див.: *Feldman J.* Polska a sprawa wschodnia. Passim.

[10] Запис (дуже вицвілий) розмови Сенявського з турецькими й татарськими посланцями можна знайти в Ossol. 353. Ark. 4, «Konferencya posłow tureckich i tatarskich». Див. також повідомлення Сенявського Шембекові від 15 вересня 1712 р. (Czart. 464. Ark. 38).

[11] «List Tomasza Tuczyny z Benderu», 25 червня 1712 р.//Czart. 500. № 94. Див. також у листі Сенявського до Августа II від 29 жовтня 1712 р. (Czart. 464. Ark. 107) про цареве рішення віддати «нашу Україну» туркам і татарам.

[12] Адам Міколай Сенявський (бл. 1666—1726) — один із провідних магнатів Речі Посполитої, активний прихильник Августа II. 1703 р. Сенявський очолював боротьбу проти повстання Палія. Послідовний речник проросійської орієнтації, Сенявський 1706 р. був царевим кандидатом на польський престол. Див. також вступ до кн.: *Subtelny O.* On the Eve of Poltava...

[13] Орлик — Роговському, 4 липня 1712 р.//*Крупницький Б.* С. 195. Орлик підтримував тісні контакти з Роговським, а 21 лютого 1713 р. навіть видав йому «Universal ochronny...». Див. також: Україна. Париж, 1952. С. 532.

[14] Орлик — Флеммінгові, 20 листопада 1719 р.//Сборник. С. 47. Див. також листи Ржевуського до різних польських магнатів: Czart. 493. № 27. Ark. 119; № 31. Ark. 141.

[15] Ржевуський — Шембекові, 6 грудня 1712 р.//Czart. 493. № 26. Ark. 115.

[16] Станіслав Хоментовський (1673—1728) був добре обізнаний із українськими й турецькими справами. 1706 р. Август II посилав його до Києва

для контактів із Меншиковим. 1711 р. він командував польськими військами на кордоні з Туреччиною під час Прутського походу. Вірний прибічник Августа II, він був також «persona grata» при царському дворі.

[17] Орлик — Карлові XII (без дати)//*Єнсен А.* С. 160.

[18] Орлик — Сапєзі, 26 червня 1728 р.//Diariusz. T. X. Ark. 95.

[19] Вочевидь, хан спонукав Горленка виявляти більшу активність в Україні. Див. лист Девлет-Гірея до Горленка від 6 лютого 1713 р. (Czart. 5907. № 28530a).

[20] Орлик — Горленкові, 6 лютого 1713 р.//Czart. 5907. № 28530b. Це супровідний лист до ханового листа Горленкові. Орлик, як і хан, просив новин про пересування росіян в Україні.

[21] Орлик — запорожцям, 1 квітня 1713 р.//Czart. 5907. № 28529. Гетьман із великим задоволенням описує долю Девлет-Гірея: «Спочатку ханові мали відрубати голову, але потім поголили бороду й вислали його на Родос, де кілька наступних днів покажуть, залишиться він живий чи ні. Одначе ані він, ані його сини вже ніколи не будуть ханами в Криму (Щодо цього Орлик помилявся.— *О. С.*). Турецький імператор наказав новопризначеному муфтієві прокляти кожного, хто призначить його [Девлет-Гірея] чи його синів правити Кримським ханством». Хоментовський припускав, що Девлет-Гірея усунуто через те, що він перешкоджав угоді з росіянами (Czart. Relacja. Ark. 411).

[22] Повна назва звіту Хоментовського про переговори така: «Relacja z poselstwa do Naj. Porty Ottomanskiej Chomentowskiego, wojewodu Mazowieckiego». Здається, він був написаний за три-чотири роки після того, як Хоментовський завершив свою місію до Порти, тобто десь 1718 р. Збереглося два примірники цього звіту: Czart. 200 (далі: Czart. Relacja) та трохи менш розбірливий — Ossol., № 1477 III. Цитуватиметься переважно примірник з архіву Чарторийських. Цей документ особливо вартісний з огляду на його порівняно спокійний, об'єктивний характер і багатство фактичної інформації.

[23] Czart. Relacja. Ark. 418.

[24] Текст цього мирного договору (в перекладі Заттерстеяна з турецької на шведську) опублікував А. Рефік (KFA. 1919. S. 153—161). Шафіров, погоджуючись віддати прикордонні райони Порті, не хотів допустити Орлика та його людей так близько до кордону (*Соловьев С.* Т. VIII. С. 411—413).

[25] *Theyls.* Memoires. P. 140: «Le Kame des Tartares gagne par les grandes promesses des factions suedoise and francoise, emploioit tout le credit qu'il avoit aupres du Sultan en faveur du Stanislas». Пор. також: *Feldman J.* Stanisław Leszczynski. S. 93. Фельдман твердить, що Лещинський, Потоцький і Вишневецький мусили були кинутися ханові до ніг і благати про допомогу, в обмін за яку обіцяли задовольнити його претензії на Кам'янець, Поділля та всю Україну.

[26] Про Орликові близькі стосунки зі Станіславом протягом бендерського періоду свідчить надання останнім Орликові земель на Правобережній Україні, яке мало відшкодувати гетьманові втрачену власність на Лівобережжі. Копію Станіславового привілею, датованого 9 травня 1713 р., включено до Орликового листа Лещинському за 23 квітня 1730 р. (Diariusz. T. XI).

[27] Czart. Relacja. Ark. 421.

[28] Ibid.

[29] Ibid.

[30] Ibid. «...Найсвітліша Порта не потребує краю для себе, а хоче віддати його гетьманові Орлику та його козакам, як було раніше з Дорошенком».

[31] Ibid. Див. також: Де Гольц — Августові II, 10 жовтня 1713 р.//Czart. 494. № 79. Ark. 369).

[32] AGAD. Archiwum Radziwillow. Dz. II. № 2268: «Relacya conferencyej... Senatorów z Posłannikami Hana i Porty», 10 жовтня 1713 р. Див. також звіт про цю зустріч в: «Nowiny z Warszawy, 18 October 1713» (Ossol. № 353 II).

[33] Ibid.

[34] Орлик — Мюллернові, листопад 1713 р.//*Єнсен А.* С. 94—95. Цікаво відзначити, що за шість років по тому, пишучи шведському урядові про надані Карлові XII послуги та зроблені задля нього жертви, Орлик подав цю справу в зовсім іншому світлі. Див. його листи до шведської королеви за 13 листопада 1719 р. (*Єнсен А.* С. 144): «...Задля його величності [я] втратив велике щастя... Волів би я зістатися в Турції, де я, як то видно з залученого виказу, діставав від Порти денно 40 цісарських талярів».

[35] Орлик — запорожцям, 30 березня 1713 р. (за ст. ст.)//Czart. 5907. № 28530.

[36] Орлик — кам'янецькому каштелянові, 17 грудня 1713 р.//Ibid. 613. Fol. 231.

[37] Орлик — фон Мюллернові, 11 жовтня 1713 р.//*Крупницький Б.* С. 212.

[38] Там же. С. 213.

[39] Ржевуський — Шембекові, 6 грудня 1713 р.//Czart. 493. № 31. Ark. 141. Пор. також: *Feldman J.* Polska a sprawa wschodnia. S. 150.

[40] Цей автор написав про місію Хоментовського віршований звіт. Див.: *Gosciecki F. S. J.* Poselstwo Wielkie Jasnie Wielmożnego Stanisława Chomentowskiego Wojewody Mazowieckiego od Nayiasnieyszego Augusta II, Krola Polskiego, Xiazecia Soltana Tureckiego... przez lata 1712, 1713, 1714. Lwów, 1732. S. 251.

Госцецький твердить, що серед таємних Мазепиних паперів, що їх Орлик передав великому візирові, були відомості про плани волоського господаря зрадити турків. Цей Орликів учинок буцімто погубив господаря.

[41] Шереметьєв — Сенявському, 24 грудня 1713 р.//Czart. 466. № 150. Див. також лист Д. Горлевича (Горленка) до М. Калиновського (грудень 1713 р.; Czart. 5831. № 14630), де Горленко повідомляє, що його люди перебувають в Україні під заступництвом хана й хотіли б уникнути сутичок із поляками. Однак на початку наступного року, 1 лютого 1714 р., Калиновський доповідав Сенявському, що «wygnałem te hultaystwo z tego kraiu» (Czart. 5845. № 17002). Пор. також: *Крупницький Б.* С. 106.

[42] 1 лютого 1714 р. Калиновський повідомляв Сенявського (Czart. 5845. № 17002), що він установив дружні й постійні контакти з ханом. Див. також: *Feldman J.* Polska a sprawa wschodnia. S. 152; *Крупницький Б.* С. 108.

[43] Czart. Relacja. Ark. 427.

[44] Ibid. Ark. 428

[45] Ibid. Ark. 429. Див. також Орликові листи до Сенявського від 23 січня та 14 лютого 1714 р. (Czart. 5907. № 28532—28533), де він просить милості польського коронного гетьмана. Див. також лист Мировича до Сенявського від 6 червня 1714 р. (Czart. 5893. № 25796). Горленків лист до Роговського (?) від 31 жовтня 1714 р. особливо цікавий: він ясно показує зміну його настроїв від раніших декларацій вірності ханові до висловлення полегкості з приводу того, що запорожці нарешті знову на християнській землі й раді покинути протекцію турків і татар, під якою мали великі труднощі (Czart. 5831. № 14629).

ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД

[1] Поворотці просили гарантій особистої безпеки й повернення їхньої власності. Безпеку цар гарантував, але брати на себе будь-які зобов'язання щодо власності відмовлявся, бо вона вже була в основному розподілена серед тих, що залишилися йому вірні. Одначе малося на увазі, що коли поворотці доведуть свою відданість, деякі землі їм будуть повернені. Див.: *Костомаров Н.* С. 668—675.

[2] До Швеції поїхали також старшини Клим Довгополий, Федір Третяк, Іван та Атанас Герцики, Іван Бистрицький. Орликова родина складалася

в той час із дружини Ганни, трьох синів — Григора, Михайла та Якова — і двох дочок — Анастасії та Марфи. У Швеції народилася ще одна дочка — Марія. Пор.: *Єнсен А.* Орлик у Швеції.

[3] Детальніше про перебування українських емігрантів у Швеції див.: *Єнсен А.* Орлик у Швеції; *Крупницький Б.* С. 109—122.

[4] Див.: *Єнсен А.* Орлик у Швеції. Перебуваючи в Швеції, Орлик далі заявляв претензії на 60 тисяч дукатів, що їх Карл XII позичив 1708 р. у Мазепи в Будищах. Але й жінка Войнаровського Анна прибула до Швеції і теж зажадала цих грошей. Див.: *Єнсен А.* Родина Войнаровських у Швеції//ЗНТШ. 1908. Т. 92. С. 170—193.

[5] Орлик — Малашевичеві, 8 грудня 1719 р.//Источники. С. 290; Орлик — Флеммінгові, 20 квітня 1720 р.//Сборник. С. 51; Орлик — Саадет-Гіреєві (без дати)//Сборник. С. 84. У лист до хана включено копію договору 1711 р.

[6] Орлик — Флеммінгові, 20 квітня 1720 р.//Сборник. С. 51.

[7] Там же.

[8] Орлик — Флеммінгові (без дати)//Сборник. С. 107. Листа написано після відбуття українців зі Швеції, мабуть, десь 1722 р.

[9] Орлик — Флеммінгові, 13 липня 1720 р.//Сборник. С. 58.

[10] Там же. У листі до шведського міністра Ілленборга Орлик просив, аби король Фредрік написав ханові й від імені Орлика закликав його зібрати військо під Азов і вдарити на Астрахань, «щоб можна було звільнити турецьких мусульман» (Орлик — Ілленборгові, бл. 26 серпня 1720 р.//*Крупницький Б.* С. 222).

[11] Флеммінг — Орликові, 23 вересня 1720 р.//Сборник. С. 62. Пізніше Август II заявляв, що він не міг нічого зробити в Орликовій справі без схвалення сейму (Див.: Август II — Сенявському, 11 квітня 1722 р.//Czart. 2734. № 84).

[12] Рекомендаційні листи були адресовані: імператорові Священної Римської імперії Карлові VI, Августові II, султанові Ахметові III та ханові Саадет-Гіреєві. Король також написав запорожцям, повідомляючи їх, що вони й далі можуть розраховувати на підтримку Швеції, і закликаючи добре прийняти Орлика, позаяк «достойнішого такого уряду Гетьманського ніколи сподіватися знайти не можете» (Фредрік — запорожцям, 25 вересня 1720 р.// Источники. С. 302).

[13] Гетьман сподівався, що Георг I учинить тиск на Августа II, аби той дав українським козакам місце на Правобережжі (Див. Орликів лист до Георга I від 20 грудня 1720 р. в: *Кордт В.* Лист П. Орлика до англійського короля//Стара Україна. 1925. Ч. XI—XII. С. 201—202).

[14] Опис цієї зустрічі див.: Diariusz. T. VII. Ark. 65, 72.

[15] Це викрадення описано в: *Винар Л.* Андрій Войнаровський. Мюнхен, 1962. С. 68—85.

[16] Пор.: *Костомаров Н.* С. 684. Поляки порушували це питання кілька разів. Див.: «Konferencja z Xiezem Dołgorukim...» (5 листопада 1721 р.)// AGAD. Archiwum Publ. Potockich. № 58. Ark. 209—305.

[17] Див.: Допрос Григория Герцика...//КС. 1883. № 3. С. 595—610.

[18] Про ці події див.: Diariusz. T. VII. Ark. 78—80.

[19] Ibid.

[20] Ibid.

[21] *Єнсен А.* С. 107—108. Тим часом барон Орлик десь у середині квітня 1721 р. помер.

[22] Diariusz. T. VII. Ark. 85. У Кракові, як і всюди, Орлик обійшов бібліотеки й вищі навчальні заклади.

[23] Diariusz. T. VIII. Ark. 101. Про спроби князя Долгорукого домогтися, аби польська влада видала Орлика Росії, див.: «Konferencja z Xiezem Dołgorukim...» (5 листопада 1721 р.)//AGAD. Archiwum Publ. Potockich. № 58. Ark. 209—305.

[24] Diariusz. T. VII. Ark. 101; *Крупницький Б.* С. 131.

[25] Там же. Йоганн Штенфліхт (1682—1758) — швед, найманець на службі у Карла XII й учасник його російського походу. Раніше (до 1702 р.) був на службі в Габсбургів, а протягом бендерського періоду також служив Ференцові Ракоці. 1719 р. вступив на службу до герцога гольштинського й разом із ним, уже в ранзі генерал-майора поїхав до Петербурга. 1723 р. одружився з Анастасією, найстаршою з трьох Орликових дочок. Після її смерті (1728 р.) взяв її сестру Марфу. 1733 р., разом із Григором Орликом був одним із найближчих Станіславових прихильників, а 1738 р. мав ранг генерал-лейтенанта французької армії. За кілька років по тому став шведським губернатором Гамбурга. Протягом усієї своєї кар'єри тісно співпрацював із Григором та Пилипом Орликами.

[26] Див.: Додаток А. С. 158.

[27] Diariusz. T. VII. Ark. 125.

[28] Орлик — Цаході, 21 лютого 1726 р.//Diariusz. T. IX. Ark. 19.

[29] Стислий аналіз політики Дамада Ібраґіма-паші див.: Nevsehirli Damad Ibrahim Pasa Devri//Mufassal Osmanli Tarihi. Istanbul, 1962. Vol. V. P. 2431—2467.

[30] Див.: *Ali M. H.* Essai sur l'histoire des relations politiques irano-ottomanes de 1722 a 1747. Paris, 1937. Passim.

[31] Абді-паша — Сенявському, 20 грудня 1721 р.//Czart. 5756. № 170. Паша нарікає на труднощі, що їх постійно спричиняють у польсько-українсько-турецькому пограниччі запорожці, й зазначає, що суворо попередив їх і хана, щоби цьому було покладено край.

[32] Абді-паша до «Pana Regimentarza» (Гумецького), 1 лютого 1722 р.// Czart. 5756. № 1.

[33] Ibid. Удруге Нахимовського заарештовано, коли він проїздив через Хотин із Орликовими листами до запорожців. Одначе після викрадення Герцика (яке викликало у Польщі обурення проти росіян) і арешту Нахимовського поляки не хотіли допустити до арешту Орлика. Гумецький 20 квітня 1722 р. писав Сенявському (Czart. 5834. № 15216): «Якщо хотинський паша зробить Орликові те, що він зробив Нахимовському, то це буде небезпечно для Польщі...» Ця проблема стурбувала й Августа II, як видно з його листа до Сенявського (22 квітня 1722 р; Czart. 2734. № 84, 90), де король закликає до обережності в цій справі.

[34] Diariusz. T. VII. Ark. 143. Орлик також звинувачував пашу в тому, що він став на бік Москви й порушив мусульманський закон гостинності до втікачів.

[35] Повідомлення венеціанського резидента в Порті Джованні Емо від 15 вересня 1722 р.//*Shay M. L.* The Ottoman Empire from 1720 to 1734. Urbana, 1944. P. 94. Емо писав, що хан дуже невдоволений тим, що Порта не зважає на російський тиск, і навіть погрожує зректися престолу, аніж терпіти таку пасивну й безславну політику.

[36] Diariusz. T. VII. Ark. 162.

[37] Ibid. Ark. 209.

[38] *Hammer-Purstall J.* Geschichte des Osmanisches Reiches. Pest, 1831. Bd. VII. S. 311.

[39] Неплюєв — Колегії закордонних справ, 26 жовтня 1722 р.//Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Ереван, 1967. С. 118.

[40] Diariusz. T. VII. Ark. 241. 30 жовтня 1722 р. Неплюєв повідомляв Колегії закордонних справ, що Орликові велено їхати до Салонік і місцевій владі наказано «обнадіяти його приязню, всупереч указові вашої величності» (Армяно-русские отношения... С. 121). Н. Тейлс також відправив подібну реляцію (без дати) до Відня//HHS. Turcica. I. Karton 190. Bl. 278—285.

[41] Малашевич — Орликові, 20 грудня 1721 р.//*Кордт В.* Матеріали з Стокгольмського державного архіву... С. 53.

[42] Листування Малашевича з Сенявським показує намагання запорізького провідника мати добрі відносини з поляками і росіянами. Див.:

Czart. 5884. № 24029—24036 (кириличне письмо); 24037—24041 (латинське письмо).

[43] Детальніше про тяжке становище запорожців у цей період див.: *Эварницкий Д. И.* Т. II; *Голобуцкий В.* Запорожское козачество.

[44] Цей інцидент за 15 років по тому, у травні 1734 р., описано в листі запорожців до Орлика (КС. 1882. № 4. С. 119).

[45] Diariusz. T. VIII. Ark. 335.

[46] Найновіше дослідження цієї події: *Veinstein G.* La revolte des mirza tatars contre le khan, 1724—1725//Cahiers du monde russe et sovietique. 1971. Vol. XII. P. 327—339. Див. також: *Hammer-Purgstall J.* Op. cit. Bd. VII. S. 347; *Смирнов В. Д.* Крымское ханство... С. 186 і наступні.

[47] Див. повідомлення князя Голіцина від 15 жовтня 1724 р. (*Эварницкий Д. И.* Т. II. С. 1103) та Орликів лист до Ібрагіма-паші від 17 грудня 1724 р. (Diariusz. T. VIII. Ark. 365).

[48] Повідомлення Голіцина//*Эварницкий Д. И.* Т. II. С. 1103.

[49] Орлик — Ібрагімові-паші//Diariusz. T. VIII. Ark. 365.

[50] Указ Государя Петра I-го к Гетману Скоропадскому о принципах учреждения в Глухове Малороссийской Коллегии (20 квітня 1722 р.)//Источники. С. 315—317. Детальнішу версію цього указу див.: Там же. С. 321—325. Персонал колегії складався з близько 30 російських чиновників (Див.: *Кирилов И. К.* Цветущее состояние всероссийского государства. С. 167—168; Письма и бумаги. Т. VIII. Вып. 2. С. 869).

[51] Источники. С. 321.

[52] Там же. С. 315.

[53] За чотири роки до того Скоропадський спеціально просив царя, щоб українськими справами опікувалася Колегія закордонних справ (Див.: Прошение Гетмана Скоропадского [1718 р.]//Там же. С. 282).

[54] Див.: Россия в период реформ Петра I/Под ред. Н. И. Павленко и др. Москва, 1973. С. 218—219.

[55] Див.: *Джиджора І.* Україна в першій половині XVIII віку. К., 1930. С. 144. Питання шлюбів між українцями та росіянами було дражливим. Мазепу, перед його переходом на бік шведів, звинувачували у тому, що він не дозволяв старшині ставати до спілки й одружуватися з росіянками (Див.: Доношение Кочубея Государю... [квітень 1708 р.]//Источники. С. 106).

[56] Указ видано 5 жовтня 1720 р. Цит. за: *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. Авгсбург, 1948. С. 28.

[57] *Джиджора І.* Україна в першій половині XVIII віку. С. 3.

[58] Див.: *Радакова Е.* Українські козаки на Ладожському каналу//ЗНТШ. 1896. Т. XII. С. 14.

[59] *Джиджора І.* Україна в першій половині XVIII віку. С. 38.

[60] Там же. С. 101.

[61] Див.: *Руднів В.* Фінансовий стан Гетьманщини за Петра I//Науковий Збірник УАН за 1925 рік. К., 1926. С. 153. Одначе 1725 р. (того року, коли помер Петро I) надходження зменшилися — до приблизно 118552 рублів готівкою та 36774 рублів натурою (Див.: *Кирилов И. К.* Цветущее состояние всероссийского государства. С. 170).

[62] Великих праць, присвячених гетьмануванню Скоропадського, немає. Короткий огляд див.: *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол... С. 19—30.

[63] Текст цієї відповіді див.: Ответная челобитная Гетмана Скоропадского... [3 травня 1722 р.]//Источники. С. 317—320.

[64] Там же. С. 320.

[65] Див. указ Петра I від 16 травня 1722 р. (Источники. С. 321—325).

[66] З небагатьох досліджень про Полуботка варто передусім згадати: *Лазаревський А.* Павел Полуботок//Русский Архив. 1880. Т. I. С. 137—209.

[67] *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол... С. 32.

[68] *Соловьев С.* Т. IX. С. 529.

[69] Там же. С. 530.
[70] Там же. С. 531.

У ВИРІ ДИПЛОМАТИЧНИХ ІНТРИГ

[1] Опис Салонік див. у кн.: *Svoronos N. G.* Le Commerce de Salonique au XVIII siecle. Paris, 1956. Перебуваючи в Салоніках, Орлик мав тісні зв'язки з єзуїтами. У цьому зв'язку див.: *Vienstein G.* Missionaires jesuites et agents francais en Crimme au debut au XVIII siecle//Cahiers du monde russe et sovietique. 1970. Vol. XI. № 1 P. 414—458.

[2] Українські ченці регулярно відвідували гетьмана в Салоніках. Їхні розповіді про становище в Україні див.: Diariusz. T. IX. Ark. 200. 1728 р. гетьмана таємно відвідав славетний український мандрівник Василь Григорович-Барський.

[3] Див., наприклад, Орликів лист до Дамада Ібрагіма-паші від 17 грудня 1724 р. (Diariusz. T. VIII. Ark. 365).

[4] Гольштинський герцог Карл Фрідріх висловлював симпатію до Орлика, коли взимку 1721 р. вони зустрічалися в Сілезії (Див.: Diariusz. T. VII. Ark. 63). Гетьманове листування з герцогом див.: Diariusz. T. VII. Ark. 99; T. VIII. Ark. 94; T. IX. Ark. 121.

[5] Див. прекрасне дослідження цього періоду, дуже важливе для розуміння Орликових зв'язків із Лещинським: *Rostworowski E.* O Polską Koronę — Polityka Francji w latach 1725—1733. Wrocław; Kraków, 1958.

[6] Diariusz. T. IX. Ark. 53.

[7] Станіслав — Орликові, 19 лютого 1726 р.//Diariusz. T. IX. Ark. 61.

[8] Ibid.

[9] Ibid. Ark. 132. Цей запис Орлик зробив на кілька місяців пізніше, коли Станіслав і його прибічники знову звернулися до нього зі своїми пропозиціями.

[10] Орлик — Станіславові, 3 червня 1726 р.//Ibid. Ark. 55, 27 вересня 1726 р.; Ark. 99.

[11] Diariusz. T. IX. Ark. 98.

[12] Станіслав — Орликові, 7 березня 1727 р.//Ibid. Ark. 238.

[13] Ibid. Ark. 239.

[14] Орлик — Станіславові, 5 червня 1727 р.//Ibid. Ark. 249.

[15] Ibid. Орлик зазначив, що «у своїй відповіді... розбудив Станіславові надії на революцію в Україні».

[16] Насправді Малоросійська колегія складалася з шести членів на чолі з президентом, командувачем російських військ в Україні бригадиром Вельяміновим.

[17] Diariusz. T. IX. Ark. 200. 28 березня 1727 р. Орлик записав, що до його помешкання прибуло кілька ченців з України. Багато з того, про що вони розповідали гетьманові, він пізніше без змін включив до свого листа Станіславові.

[18] Орлик — Станіславові, 5 червня 1727 р.//Ibid. Ark. 249.

[19] Ibid. Ark. 250.

[20] Меншиков відігравав ключову роль у блокуванні Орликових спроб дістати амністію і повернутися в Україну. Крім прагнення дотримуватися політики Петра I щодо України й особистої ворожнечі з гольштинським герцогом, протидія Меншикова Орликовому поверненню мала й іншу причину. 1725 р. до князя звернувся шведський дипломат І. Цедергельм із такою пропозицією: Меншиков підтримує план повернення балтійських провінцій Швеції, а шведи натомість підтримують, як назвав його Цедергельм (що був особисто знайомий з Мазепою), «мазепинський проект», тобто відділення України від Росії та створення окремого князівства для Меншикова, який здобув би королівський титул (Див.: *Некрасов Г. А.* Русско-шведские отношения и политика великих держав в 1721—1726 гг. Москва, 1964. С. 208).

Ще однією причиною, чому Меншиков опирався Орликовому поверненню, були близькі стосунки князя з Данилом Апостолом, обраним у вересні 1727 р. на гетьманство (Див.: *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол... С. 52).

[21] Французи мали засоби, щоби вплинути на Порту. В Туреччині було близько 600 французьких торговельних домів, найбільші з яких розташовувалися в Пері, Смирні та Салоніках (Див.: *Кочубинський А.* Граф А. И. Остерман и раздел Турции. Одесса, 1899).

[22] Маркіз Луї-Савор де Вільнев (1675—1744) перед призначенням на посаду посла в Константинополі був провінційним чиновником у Марселі. Хоча він не мав раніше дипломатичного досвіду, але йому дуже придалося знання торговельних зв'язків Франції з Туреччиною. У Константинополі Вільнев перебував від осені 1728-го до літа 1741 р. (Див.: *Vandal A.* Une ambassade francaise en Orient sous Louis XV. Le mission de marquis de Villneuve, 1728—1741. Paris, 1887).

[23] Французький уряд доручив Вільневу увійти в контакт з Орликом і розповісти про нього. Вільнев зробив це у травні 1729 р., використавши як привід вручення Станіславового листа. Регулярні повідомлення Вільнева про Орлика див.: Bib. Nat. Fr. 7178. Passim.

[24] Монті — Вільневу, 18 вересня 1729 р.//AAE. Pologne. Vol. 185. Feuil. 86.

[25] Монті — Шовелену, 7 листопада 1729 р.//AAE. Pologne. Vol. 184. Feuil. 261. До цього листа додано Цюліхову пам'ятну записку.

[26] Григор — Орликові, 16 травня 1730 р.//Diariusz. T. XI. Ark. 56. Цей лист містить детальний звіт про перебування Григора у Франції.

[27] Дуже детальний реєстр усіх коштів, що їх Григор Орлик одержав у 1729—1736 рр. від французького уряду, можна знайти в його родинному архіві в Дентевілі. 1730 р. він одержав на подорож 500 ліврів.

[28] Diariusz. T. XI. Ark. 55.

[29] Орлик — великому візирові Ібрагімові-паші, 13 червня 1730.//Ibid. Ark. 68.

[30] Ibid. T. XI. Ark. 71.

[31] Ibid. Ark. 75.

[32] Ibid. Ark. 76.

[33] Ibid.

[34] Вільнев — Шовеленові, 20 червня 1730 р.//AAE. Turquie. 82. Feuil. 323.

[35] Орлик — Григорові, 21 серпня 1730 р.//Diariusz. T. XI. Ark. 117.

[36] Ibid.

[37] Ibid. Ark. 118.

[38] Ibid. Ark. 119.

[39] Каплан-Гірей посідав кримський престол тричі: у 1708—1709 рр., у 1713—1716 рр. і в 1730—1736 рр. Кожного разу до його скинення приводили невдалі військові дії (пор. прим. 44). Однак він був відомий як дуже досвідчений політик (Див.: Encyclopaedia of Islam. Leyden; London, 1925. P. 724).

[40] Вільнев — Шовеленові, 20 листопада 1730 р.//AAE. Turquie. 82. Feuil. 449. Див. також: *Veinstein G.* Les Tatars de Crimee et la seconde election de Stanislas Leszczynski//Cahiers du monde russe et Sovietique. 1970. Vol. XI. № 1. P. 24—92.

[41] Вільнев — Шовеленові.//AAE. Turquie. 82. Feuil. 446.

[42] Копію цього меморандуму («Memoire presentee a S. M. le roi de Pologne par son tres humble serviteur, a Chambord le 9 XII 1731») див.: Diariusz. T. XI. Ark. 331.

[43] «Memoire presentee a Monseigneur le Garde Sceaux, a Versailles le 21 decembre 1731»//AAE. Pologne. 180. Feuil. 392.

[44] Ibid.

[45] Григор — Орликові, 16 лютого 1732 р.//Diariusz. T. XI. Ark. 323. Григор розповідає в листі про хід цих зустрічей.

[46] На цю подорож Григор одержав утроє більше грошей, аніж попереднього разу, тобто 1500 ліврів (архів у Дентевілі).

[47] Два примірники цього листа Людовіка XIV до Каплан-Гірея (29 грудня 1731 р.) можна знайти в: AAE. Turquie. 83. Feuil. 285; Diariusz. T. XI. Ark. 463.

[48] Орлик — Григорові, 6 квітня 1732 р.//Diariusz. T. XI. Ark. 324.

[49] Орлик — Григорові, 20 червня 1732 р.//Ibid. Ark. 388.

[50] Ibid.

[51] Неплюєв тримав Григора під наглядом аж до його прибуття до Смирни. Там він згубив його слід і зробив висновок, що молодий Орлик поїхав до Персії, де, як повідомляв Неплюєв своєму урядові, не зможе завдати великої шкоди (Див.: *Кочубинський А.* Граф А. И. Остерман... С. 43).

[52] Григор — Орликові, 23 листопада 1732 р.//Diariusz. T. XI. Ark. 453. У цьому довгому, на десять сторінок, листі, написаному після повернення до Константинополя, Григор докладно розповідає про своє перебування та розмови в Бахчисараї.

[53] Ibid.

[54] Ibid. Ark. 458.

[55] Ibid. Ark. 459.

[56] Ibid.

[57] Копії цих листів див.: Diariusz. T. XI. Ark. 463—465.

РОЗВ'ЯЗКА

[1] Див. розділ «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр.» у кн.: *Джиджора І.* Україна в першій половині XVIII віку. С. 1—96.

[2] Там же.

[3] *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол... С. 39.

[4] Протокол Верховної таємної ради, 11 лютого 1726 р.//СРИО. Т. LV. Док. 4. С. 25—26. 1722 р. російські шпигуни повідомляли своєму урядові, що турки планують викликати в Україні заворушення. Див.: *Эварницкий Д. И.* Т. III. С. 537.

[5] *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол... С. 41.

[6] Журнал Верховної таємної ради, 23 лютого 1726 р.//СРИО. Т. LV. Док. 26. С. 60.

[7] Журнал Верховної таємної ради, 28 березня 1726 р.//Там же. Док. 64. С. 150.

[8] Про величезні земельні володіння Меншикова в Україні див.: Россия в период реформ Петра I. С. 218—219. Повідомлення Вельямінова про податки, які платив Меншиков зі своїх земель в Україні, можна знайти в журналі Верховної таємної ради (12 травня 1727 р.): СРИО. Т. LXIII. Док. 208. С. 502. Про зв'язки Данила Апостола з Меншиковим див.: *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол... С. 46—47, 52—53. Апостолів син Петро так прихилився до Меншикова, що після його падіння просив дозволу поїхати за Меншиковим на заслання, але йому відмовлено.

[9] Журнал Верховної таємної ради (12 травня 1727 р.)//СРИО. Т. LXIII. Док. 206. С. 480.

[10] Там же. Док. 208. С. 484. Див. також указ від 19 липня 1727 р. (СРИО. Т. LXIX. Док. 63. С. 109).

[11] Лефорт повідомляв, що Меншиков «voulait se retirer en Ukraine et y avior le commandement» (Див.: *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол... С. 52).

[12] Це були броди на Дніпрі в Кодаку, в Никитинях на Кам'янці та в Кизикермені, а також брід при впадінні річки Мертві Води в Буг (Див.: *Скальковский А.* История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского. Т. II.

Одесса, 1846). Про умови життя запорожців під хановою владою див.: *Эварницкий Д. И.* Т. III. С. 510—534.

[13] Цей випадок був описаний у газеті «Kuryer Polski» (23 серпня 1731 р.). Про проблеми, що їх створював татарам запорізький грабунок, див.: *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. Т. II. Владимир, 1903. Док. CCXXIX. С. 1073; Док. CCXXXI. С. 1077.

[14] Вільнев — Шовеленові, 26 лютого 1734 р.//Bib. Nat. Fr. 7179. Feuil. 394. Про заклики польських прибічників Станіслава до запорожців див.: *Эварницкий Д. И.* Т. III. С. 560.

[15] Вільнев — Шовеленові, 12 березня 1734 р.//Bib. Nat. Fr. 7180. Feuil. 59.

[16] Таємний наказ Неплюєву, 27 березня 1734 р.//*Эварницкий Д. И.* Источники для истории... Т. II. Док. CCXLIV. С. 1148.

[17] Орлик — запорожцям, 23 квітня 1734 р.//*Скальковский А.* Филип Орлик и запорожцы//КС. 1882. № 4. С. 106—118.

[18] Там же. С. 111.

[19] Запорожці — Орликові, 8 травня 1734 р.//Там же. С. 119.

[20] Там же. С. 120. За оцінками російських урядовців, таких, як Б. П. Шереметьєв, на кримській території було близько 30 тисяч запорожців. Проте коли запорожці складали присягу на вірність, їх загальне число сягало 7268 чоловік. Див.: *Эварницкий Д. И.* Т. III. С. 553, 605.

[21] Запорожці — Каплан-Гіреєві, 8 травня 1734 р.//*Скальковский А.* Филип Орлик и запорожцы. С 122.

[22] Вільнев — Шовеленові, 31 травня 1734 р.//Bib. Nat. Fr. 7180. Feuil. 92. Велику частину інформації, що містилася в цьому листі, передав французькому послові Григор.

[23] Вільнев — Шовеленові, 31 січня 1735 р.//AAE. Turquie. 93. Feul. 50. Окрім згадки про тисячу цехинів, які він послав Орликові, французький посол також повідомляв, що великий візир дав Орликові «24 мішки».

[24] Каплан-Гірей — Людовікові XV, 22 вересня 1734 р.//Архів у Дентевілі. Інший примірник цього листа див.//AAE. Turquie. 93. Feuil. 75. Додано оригінальний татарський текст.

[25] Імператриця Анна Іоаннівна — князеві А. І. Шаховському, 25 квітня 1734 р.//СРИО. Т. CVIII. С. 134. У цей час із Польщі через Львів в Україну проникли святки, в яких у карикатурному світлі було зображено імперію та її міністрів. Кочубинський («Граф А. И. Остерман...». С. XXXVII) уважає — на нашу думку, слушно,— що в їхніх формулюваннях натякалося на Орлика.

[26] Кабінет міністрів — баронові фон Кайзерлінгові, 31 серпня 1734 р.// СРИО. Т. CVIII. С. 348.

[27] Вільнев — Шовеленові, 16 березня 1736 р.//AAE. Turquie. 93. Feuil. 159. Див також: *Konopczyński* W. Polska a Szwecja (1660—1795). Warszawa, 1924. S. 141.

[28] Орлик — Григорові, 30 жовтня 1738 р.//AAE. Pologne 227. Feuil. 260. Цей лист був написаний польською мовою. Григор переклав його французькою і подав французькому урядові, а копію послав до Швеції. Ференц Ракоці помер у квітні 1735 р. Його син Йожеф уклав 25 січня 1738 р. договір із Портою і закликав угорців повстати проти Габсбургів.

[29] Орлик — Григорові//Ibid. Feuil. 262.

[30] Ibid. Feuil. 263. У листі, що його Григор надіслав до Швеції, замість «chef d'une nation» ужито вислову «chef de la nation cosaque».

[31] Ibid. Feuil. 264.

[32] *Крупницький Б.* С. 165.

[33] Там же.

[34] Орлик — Григорові//AAE. Pologne 227. Feuil. 265.

[35] Ibid. Feuil. 266.

[36] *Крупницький Б.* С. 168; *Konopczyński* W. Polska a Szwecja... S. 145.
[37] *Соловьев С.* Т. X. С. 451.
[38] *Vandal A.* Une ambassade francaise... P. 313.
[39] Уже 1738 р. обидва Орлики відновили контакти зі шведами. Григор близько співпрацював із таємним шведським посланцем до Порти майором Сінклером, якого влітку 1738 р. на зворотному шляху до Стокгольма вбили російські агенти. Детальний звіт про цю подію Григор зробив у документі під назвою «Relation de tout ce qui s'est passe a l'ocasion de l'infame assassinat du Baron de Sinclair» (архів у Дентевілі). Російські агенти планували вчинити так само із молодим Орликом та Ракоці (Див.: *Konopczynski W.* Polska a Szwecja... S. 146. *Соловьев С.* Т. X С. 623). Австрійський уряд також мав намір схопити і знищити Ракоці та Орликів (старшого й молодшого). 7 січня 1739 р. він видав «Rundschreiben an die Landes-Chefs in Bohmen, Maren und Schlesien, die Entdeckung und Verhatung des Rakoczy und eines gewissen Orlik betreffend». Він звинувачував «der Beruhmte Orlik, von geburthein Cosack» у намірі «denen Turken zum unchrist und unwurdigen Werkzeug... zudienen». Тут ідеться про молодого Орлика (*Кочубинський А.* Граф А. И. Остерман... С. XXXVI). Новий французький посол у Константинополі Кастеллан 13 грудня 1741 р. повідомляв (*Hurmuzaki E.* Documente privitore la Istoria Romanilor. Suppl. 1. Vol. 1. Doc. DCCCXXIII. P. 567), що «Monsieur Orlick avait promis aux suedois son concours contre les Moscovites».
[40] Кастеллан — Міністерству закордонних справ, 7 червня 1742 р.//Ibid. Doc. DCCCXXVII. P. 569. Кастеллан також зазначав, що молдавський господар Маврокордато наказав відіслати Орликові папери до Порти. Детальніше про останні роки Орликового життя див.: *Крупницький Б.* С. 170 і наступні.

ДОДАТОК А

[1] Велике Орликове послання Яворському — найповніший звіт про події, що привели до Мазепиного відступництва. У цьому сповненому подробиць листі простежено еволюцію гетьманових планів од зародження до кульмінації. Одначе є в ньому й певний ухил, який відбиває обставини його написання. У липні 1721 р. Орлик, який незадовго перед тим прибув до Польщі, був дуже зневірений у майбутньому своєму та своєї справи. Не бачачи іншої ради, він зробив одну зі своїх періодичних спроб дістати прощення у царя. Як і слід було сподіватися, Орлик звернувся по допомогу до свого давнього благодійника Стефана Яворського, на той час митрополита Рязанського (раніше той допомагав кільком мазепинцям, що повернулися). 12 липня Орлик завершив свого листа, на писання якого, як зазначав він у щоденнику, «пішло дуже багато часу». Адресуючи свого листа Яворському, Орлик розраховував, що читатиме його й сам Петро I. У листі Орлик «зізнавався» у всьому, що знав (чи твердив, буцімто знає) про Мазепину змову. А що метою листа було дістати амністію, то Орлик применшував власну роль у тій змові, зображуючи себе лише як Мазепине знаряддя, й навіть твердив, нібито намагався перешкодити планам свого гетьмана. В кожному разі Орлик прагнув довести, що він відігравав у змові незначну роль, і покласти тягар вини за події 1708 р. на покійного Мазепу. Однак попри цей ухил Орликів лист надзвичайно важливий для розуміння подій та осіб, які визначали долю України протягом вирішальних років царювання Петра I.

Лист був опублікований у місячнику «Основа» (1862. № 10. С. 1—28), що його видавали в Петербурзі колишні члени Кирило-Мефодіївського братства (мабуть, до друку його підготував Микола Костомаров). Як твердить Соловйов (т. VIII. С. 314), оригінал Орликового листа можна знайти в: ЦГАДА. Ф. 6. Д. 153. Л. 1—86.

[2] Таємні інструкції Вольського див.: Источники. С. 50—51.

[3] Кочубей повідомляв Петра I про таємні контакти між гетьманом і княгинею Дольською (Див.: Источники. С. 98). Детальніше про стосунки

між Мазепою та княгинею Дольською див.: *Пріцак О.* Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська//Збірник. Т. II. С. 102—117.

[4] У цьому моменті Кочубей суперечить Орликові, заявляючи, що як генеральний писар, через руки якого проходило все таємне листування Мазепи, Орлик мусив був знати, що відбувалося (Див.: Источники. С. 87).

[5] Навіть у приватних розмовах Мазепа підкреслював, що «Москва має в міцну роботу взяти всю Малоросійську Україну» (Источники. С. 101).

[6] Про Мазепині стосунки з Меншиковим див.: *Георгиевский Г.* Мазепа и Меншиков. Новые материалы//Исторический журнал. 1940. № 12. С. 72—85.

[7] Дмитро Горленко був у 1692—1708 рр. полковником у Прилуках, а Данило Апостол у 1683—1727 рр.— полковником у Миргороді. Обидва були серед найвпливовіших політичних постатей у Гетьманщині. Апостола 1727 р. обрано гетьманом і він виявив себе впертим оборонцем прав і свобід України (Див.: *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол...).

[8] Заленський був ректором єзуїтської колегії у Вінниці. Як твердив Кочубей, єзуїти намагалися переконати козаків, що їм нема чого боятися шведів (Див.: Источники. С. 101—103).

[9] За Кочубеєм, це читання Гадяцької угоди чітко вказує на те, що Мазепа й генеральна старшина плели зрадницьку змову (Див.: Источники. С. 102).

[10] Мазепа часто заявляв, що його дії не спонукалися бажанням особистої вигоди. Див. його лист до Скоропадського та маніфест Карла XII (Источники. С. 173, 206).

[11] Відмова Петра I захистити Україну була, мабуть, безпосередньою причиною, чому Мазепа вирішив перейти на бік шведів. Це питання докладно обговорюється в: *Subtelny O.* Mazepa, Peter I and the Question of Treason. P. 170—171.

[12] Про Мазепині контакти з поляками див.: *Андрусяк М.* Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським...; *Subtelny O.* On the Eve of Poltava... P. 15—30.

[13] Один із Мазепиних листів до Лещинського був опублікований (Источники. С. 194).

[14] Самійло Самусь, богуславський полковник у 1688—1713 рр., був одним із провідників великого повстання проти поляків, яке 1702 р. охопило Правобережжя.

[15] 1708 р. Мазепа й далі закликав провідних польських діячів відкласти внутрішні суперечки й об'єднатися задля добра Речі Посполитої, бо тільки так можна протистояти тискові Росії (Див.: *Subtelny O.* On the Eve of Poltava... P. 132).

[16] Пор.: Источники. С. 87.

[17] Там же. С. 102.

[18] Карпо Мокрієвич був генеральним писарем Війська Запорізького в 1669—1672 рр.

[19] Відозву Петра I з приводу страти Кочубея та Іскри див.: Источники. С. 81—82.

[20] Дмитро Зеленський був лубенським полковником у 1701—1708 рр. 1709 р. заарештований і засланий до Сибіру, де й помер.

[21] Протокол допиту Кочубея та Іскри див.: Источники. С. 72—126.

[22] 16 липня 1708 р. Мазепа повідомляв Петра I, що Кочубея та Іскру страчено (Див.: Источники. С. 83—85).

[23] Станіславову відозву до українців див.: Переписка. С. 20.

[24] Наприклад, коронний гетьман Сенявський у січні 1708 р. писав Мазепі, що в Польщі поширюються чутки про його контакти з княгинею Дольською (Див.: *Subtelny O.* On the Eve of Poltava... P. 65).

[25] Іван Бистрицький був далеким родичем Мазепи. З 1687-го по 1708 р., тобто доки Мазепа був гетьманом, Бистрицький старостував у Шепетівці. Після Полтави поїхав за гетьманом до Бендер, а згодом подався з Орликом до Швеції, де 1717 р. помер.

[26] Граф Карл Піпер був одним із найближчих сподвижників Карла XII і членом його кабінету. Під Полтавою росіяни захопили його в полон.

[27] Канцеляриста Данила Болботу Мазепа часто використовував для делікатних дипломатичних місій. Приміром, 1707 р. він їздив із таємною місією до Криму, а 1708 р. зустрічався в Очакові з турками.

ДОДАТОК Б

[1] Цей документ був опублікований латинською мовою (Переписка. С. 44—47). Його оригінальний заголовок такий: «Головні пункти для переговорів про договір із ханом та Кримською державою». 19 січня 1711 р. Лагерберг повідомляв Карла XII, що делегація українських козаків зустрілася з татарами, щоб обговорити умови договору, і що ці настанови містять 24 пункти, а не 23, як у даній версії (Див.: Sven Lagerbergs Dagbok. S. 40.).

[2] Точний текст договору, що його Хмельницький уклав із кримськими татарами в лютому — березні 1648 р., невідомий. Але принаймні деякі його пункти можна вивести з Puncta Compendiosa, в яких договір Хмельницького згадано як зразок. Див. також: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VIII. С. 169; *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты... Т. I. С. 539.

[3] Про українську колонізацію Слобожанщини див.: *Багалий Д. И.* Очерки из истории колонизации...

[4] Повна назва Pacta Conventa така: «Договір між Кримською державою та Запорозьким Військом і народом Малоросії, укладений для вічної дружби, братерства та нерозривного військового союзу. (Укладений біля Кайра [брід у пониззі Дніпра] року від нашого спасіння 1711-го, січня 23-го)». Є дві опубліковані копії цього договору. Одну, з якої зроблено цей переклад, див.: Переписка. С. 47—50; другу вміщено в: Сборник. С. 87—90. Примірники цього документа є також в архівах французького міністерства закордонних справ. Один із них надіслано до міністерства невдовзі після укладення договору (див.: AAE. Cor. Pol. Turquie.Vol. 51. Feuil. 19). Інші примірники вручив Григор Орлик 1731 (AAE. Cor. Pol. Pologne. Vol. 180. Feuil. 392) та 1740 р. (AAE. Cor. Pol. Turquie. Vol. 107. Feuil. 136). Копія договору є також серед паперів Григора Орлика в Дентевілі.

[5] Ці імена подано так, як вони з'явилися в «Переписке...».

ДОДАТОК В

[1] Повна назва цього документа: «Настанови для високоповажних Дмитра Горленка, прилуцького полковника, Клима Довгопола, генерального судді, Івана Максимовича, генерального писаря, Григора Герцика, генерального осавула — надзвичайних посланців Війська Запорозького до Найяснішої Порти Оттоманської у справі визволення нашої вітчизни, Малоросії, з обох боків Дніпра, від жахливого московського ярма, [які діють] від імені славного гетьмана Пилипа Орлика й усього Війська Запорізького разом із високоповажним Костянтином Гордієнком, кошовим отаманом Війська Запорозького Низового та всього руського народу. (Дані в містечку Баба, року Нашого Господа 1711-го, 3 листопада)». Єдину повну версію цього документа див.: Переписка. С. 61—66. З цієї публікації і зроблено даний переклад. Скорочений варіант (у французькому перекладі) Григор Орлик подав 1740 р. французькому урядові (AAE. Cor. Pol. Turquie. Vol. 107. Feuil. 133).

[2] У документах, писаних українською чи російською мовами, Орлик звичайно вживав термін «Малоросія», а в латиномовних — «Україна».

[3] Пор.: *Костомаров Н.* С. 610.

[4] Турки не надавали великого значення цьому питанню. В заяві великого візира московським посланцям зазначалося, що «ця справа [заарештованих і

забраних до Московщини українців] не великої важливості» (Див.: *Орешкова С. Ф.* Русско-турецкие отношения... С. 161).

[5] Це найпоширеніший із документів про Орликові відносини з мусульманами. Опубліковані версії цього документа див.: Сборник. С. 75 (звідки зроблено даний переклад); *Огієнко І.* Варшавська збірка про Орлика//Записки Чина Св. Василія Великого. Л., 1935. Т. VI. С. 208 та опубліковану Борщаком виправлену версію (ЗНТШ. Т. 134—135. С. 133), яка обговорюватиметься нижче. Латиномовні копії див. також: Czart. 498. Ark. 101—106; (цит. за: *Крупницький Б.* С. 72) Dresden Staat Archiv. Cloc. 698. Принаймні три французьких копії можна знайти в архівах міністерства закордонних справ: AAE. Cor. Pol. Turquie. Vol. 51. Feuil. 21—22; AAE. Cor. Pol. Vol. 180. Feuil. 397; AAE. Cor. Pol. Turquie. Vol. 51. Feuil. 136—137). Один примірник є також у Дентевілі. Проте в усіх французьких версіях цього документа Орлики пізніше зробили виправлення, щоб виглядало, буцімто Ахмет III віддав гетьманові не тільки Правобережжя, а всю Україну.

[6] 5 березня 1712 р.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

РУКОПИСНІ ДЖЕРЕЛА

AAE	Archives du Ministere des Affaires etrangeres (Архів міністерства закордонних справ, Париж)
AGAD	Archiwum Główne Akt Dawnych (Головний архів давніх актів, Варшава)
Bib. Nat.	Bibliotheque Nationale (Національна бібліотека, Париж)
Czart	Biblioteka Czartoryskich (Бібліотека Чарторіських, Краків)
Diariusz	Щоденник Пилипа Орлика «Diariusz podróżny»
HHS	Haus-Hof- und Staatsarchiv (Імператорський і державний архів, Відень)
Ossol	Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolinskich (Бібліотека національного закладу ім. Оссолінських)

ДРУКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

АЮЗР	Архив Юго-Западной России
Источники	Источники малороссийской истории 1691—1722/Подгот. Д. Н. Бантыш-Каменский
Переписка	Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII...
Письма и бумаги	Письма и бумаги императора Петра Великого
Сборник	Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов
СРИО	Сборник императорского русского исторического общества

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

Збірник	Мазепа. Збірник. Т. I—II//Праці Українського Наукового Інституту. Т. XLVI—XLVII. Варшава, 1938
ЗНТШ	Записки Наукового Товариства ім. Шевченка
КС	Киевская старина
Праці	Праці Українського Наукового Інституту (Варшава)
Чтения	Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при московском университете. Москва
Annals	The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.
HUS	Harvard Ukrainian Studies
KFA	Karolinska Forbundets Arsbok (Lund)

ЛІТЕРАТУРА

Костомаров Н. *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы.

Крупницький Б. *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672—1742): Огляд його політичної діяльності.

Оглоблин О. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба.

Соловьев С. *Соловьев С.* История России с древнейших времен.

Эварницкий Д. И. *Эварницкий Д. И.* История запорожских козаков.

Hatton R. *Hatton R.* Charles XII of Sweden.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

НЕДРУКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Родинний архів Григора Орлика (Дентевіль, Франція)
Archives du Ministeres des Affaires etrangeres. Paris
Archiwum Główne Akt Dawnych. Warszawa
Biblioteka Czartoryskich. Kraków
Biblioteka Zakładu Norodowego im. Ossolinskich. Wrocław
Bibliotheque Nationale. Paris
Haus-Hof- und Staatsarchiv. Wien

ДРУКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Антонович В. Последние времена казачества на правом берегу Днепра по актам 1679—1716 гг.//АЮЗР. 1868. Ч. 3. Т. II.

Допрос Григория Герцика об участии его в измене Мазепы//КС. 1883. № 3. С. 595—610.

Єнсен А. Орлик у Швеції//ЗНТШ. 1908. Т. 92. С. 93—169.

Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. Часть II. 1691—1722 гг.//Чтения. 1859. Кн. 1.

Кордт В. Матеріяли з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII і початку XVIII в.//Український археографічний збірник. Т. III. К., 1930.

Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII.../Подгот. О. Бодянский//Чтения. 1847. № 1.

Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. VIII—XI. Москва, 1975—1977.

Письмо Орлика к Стефану Яворскому//Основа. 1862. № 10. С. 1—28.

Сборник императорского русского исторического общества. Т. LV, LXIII, LXIX, C, CVIII. СПб.

Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. К., 1916. Вып. II.

Скальковский А. Филипп Орлик и Запорожцы//КС. 1882. № 4.

Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Т. II. Владимир, 1903.

Fabrice E. Anecdotes du sejour du roi de Suede a Bender... Hamburg, 1760.

Hurmuzaki E. Documente privitore la Istoria Romanilor. Suppl. I. Vol. I. Bucuresti, 1886.

Subtelny O. On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski. New York, 1975.

Sven Lagerbergs Dagbok under vistelsen hos Tatar-Chan Dowlet Gherey, 1710—1711. Goteborg, 1896.

НАУКОВІ ПРАЦІ

Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII//ЗНТШ. 1933. Т. CLII. С. 1—59.

Андрусяк М. Гетьман Мазепа як культурний діяч//Збірник. Т. II. С. 69—87.

Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969.

Багалий Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины. М., 1887.

Байов А. Русская армия в царствование Императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736—1739 гг. СПб., 1906.

Бантыш-Каменский Д. Н. Деяния знаменитых полководцев и министров Петра Великого. М., 1821.

Бантыш-Каменский Д. Н. История Малороссии. 4-е изд. К., 1903.

Бантыш-Каменский Д. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год). В 4-х частях. М., 1894—1902.

Борщак І. Orlikiana//Хліборобська Україна, Відень, 1922—1923. Кн. IV. С. 311—371.

Борщак І. В книгозбірні гетьмана Орлика//Літературно-Науковий Вісник. 1923. Кн. XI. С. 260—266.

Борщак І. Діярій П. Орлика//Стара Україна. 1924. Кн. IX—X. С. 134—136.

Борщак І. Орликіана. Нові документи про життя і акцію П. Орлика//Стара Україна. 1924. С. 185—186.

Борщак І. Пилип Орлик. Головні дати життя, акції і бібліографії//Стара Україна. 1924. Кн. VII—VIII. С. 108—109.

Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція//ЗНТШ. 1924. Т. 134—135. С. 79—136.

Борщак І. Орликіана//Стара Україна. 1925. Кн. XI—XII. С. 200—202.

Борщак І. Вольтер і Україна//Україна. К., 1926. Т. І. Ч. 16.

Борщак І. Вивід Прав України//Стара Україна. 1925. Кн. I—II. С. 1—14.

Борщак І. Арешт А. Войнаровського//ЗНТШ. 1925. Т. 138—140.

Борщак І. Шведчина і французька дипломатія//ВУАН. Історична секція. К., 1929. Т. XXVII.

Борщак І. Великий мазепинець. Григор Орлик, Генерал-поручник Людовика XV. Л., 1932.

Борщак І. Гетьман Орлик у Солуні//Україна. Ч. 5. Париж, 1951.

Борщак І. Україна в Парижі — Папери Пилипа і Григора Орлика//Україна. Ч. 3. Париж, 1950. С. 145—150.

Борщак І. Діла й дні Гетьмана Пилипа Орлика в жовтні-грудні 1728 р.// Analecta Ordinis S. Basilii Magni. Roma, 1954. Vol. II(VIII). Fasc. 1—2. P. 190—201.

Борщак І. Пилип Орлик — Людина//Збірник на Пошану Зенона Кузелі (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка). Париж; Нью-Йорк; Мюнхен, 1962. С. 316—326.

Василенко Н. Конституция Филиппа Орлика//Ученые Записки Института Истории РАНИИОН. 1929. Т. IV. С. 1—28.

Винар Л. Андрій Войнаровський. Мюнхен; Клівленд, 1962.

Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи//Збірник. Т. І. С. 107—133.

Георгиевский Г. Мазепа и Меншиков: Новые Материалы//Исторический журнал. 1940. № 12. С. 72—84.

Голубев С. Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII ст. К., 1901.

Голобуцкий В. А. Запорожское козачество. К., 1957.

Голобуцький В. Запорозьке козацтво на початку XVIII ст.//250 років Полтавської битви. К., 1959.

Горленко В. П. Записки Филиппа Орлика//Отблески. СПб., 1905. С. 155—164.

Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII—IX. Нью-Йорк, 1957—1958.

Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р.//ЗНТШ. 1909. Т. 92. С. 7—20.

Грушевський О. Розквартирования російських полків на Україні// ЗНТШ. 1907. Т. 77. С. 5—25.

Грушевський О. По катастрофі 1708 р.: конфіскація земель у мазепинців//ЗНТШ. 1908. Т. 78. С. 85—95.

Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708—1709)//ЗНТШ. 1909. Т. 92. С. 21—65.

Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр.//ЗНТШ. 1904. Т. 61.

Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. К., 1930.

Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і в житті//Збірник. Т. І. С. 3—34.

Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кін. XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

Єнсен А. Дневник Орлика//ЗНТШ. 1917. Т. 123—124. С. 1—12.

Єнсен А. Родина Войнаровських в Швеції//ЗНТШ. 1908. Т. 92. С. 170—193.

Єнсен А. Орлик у Швеції//ЗНТШ. 1908. Т. 92. С. 93—169.

Застирець І. Мазепинці в Туреччині. З паперів Садик-паші (Чайковського)//Україна. К., 1914. Т. XI. С. 67—72.

Кирилов И. К. Цветущее состояние всероссийского государства. М., 1977.

Козаченко А. События 1708—1709 гг. на Украине в освещении украинской дворянско-буржуазной историографии//Полтава: к 250-летию Полтавского сражения. М., 1959.

Кордт В. Матеріяли з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — поч. XVIII вв.//Український Археографічний Збірник. Т. III. К., 1930. С. 19—55.

Костомаров Н. Мазепа и Мазепинцы. СПб., 1885.

Кочубинский А. Граф А. И. Остерман и раздел Турции. Из истории восточного вопроса (1735—1739). Одесса, 1899.

Кочубинский А. На Босфоре в 1735 году//Вестник Европы. 1898. № X. С. 515—549.

Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в.//Записки історико-філологічного відділу УАН. 1925. Т. VI. С. 2—18.

Крупницький Б. Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 р.//За державність. Каліш, 1934. Т. IV. С. 172—189.

Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672—1742). Огляд його політичної діяльності//Праці. 1938. Т. XLII.

Крупницький Б. Пилип Орлик і Сава Чалий//Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. 1939. Т. II.

Крупницький Б. З життя першої української еміграції//Там же. 1941. Т. III.

Крупницький Б. Карл XII і східно-європейські коаліції XVIII ст.//Соборна Україна. Париж, 1947. Ч. 3—4.

Крупницький Б. Біографічне про Орликів//Рід та Знамено. 1947. № III. С. 11—12.

Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. Авгсбург, 1948.

Крупницький Б. Miscellanea Mazepiana//Збірник. Т. І. С. 88—92.

Крылова Т. К. Русско-турецкие отношения во время Северной войны// Исторические записки. 1941. № 10.

Крылова Т. К. Русская дипломатия на Босфоре в начале XVIII в. (1700—1709)//Исторические записки. 1959. Т. 65.

Крылова Т. К. Польский вопрос, его место и значение в русско-турецких отношениях 1710—1713 гг.//Краткие сообщения Института словяноведения. 1964. № 49.

Крылова Т. К. Русская дипломатия на Босфоре в 1711—1714 гг.// Международные связи России в XVII—XVIII вв. Москва, 1966.

Лазаревский А. Заметки о Мазепе//КС. 1898. № 6.

Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне, 1648—1783. К., 1908.

Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. II. К., 1893.

Лысцов В. П. Персидский поход Петра I, 1722—1723. М., 1951.

Маркевич Н. История Малороссии. Т. I—V. М., 1842.

Мельникова Т. Борьба России с Турцией в 1730-х гг. и Украина//Ученые записки Института славяноведения. 1948. Т. I.

Милюков П. Государственное хозяйство в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. СПб., 1905.

Молчановский Н. Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы//КС. 1903. № 1. С. 91.

Мышлаевский А. З. Россия и Турция перед Прутским походом//Военный сборник. 1901. № 1—2.

Некрасов Г. А. Русско-шведские отношения и политика великих держав в 1721—1726 гг. М., 1964.

Никифоров Л. А. Русско-английские отношения при Петре I. М., 1950.

Оглоблин О. Петрик, ханський гетьман України (1692)//Збірник історично-філологічного відділу ВУАН. 1930. № 89. С. 40—63.

Оглоблин О. Чорноморська проблема в українській політиці часів гетьмана Івана Мазепи (1687—1709)//Чорноморський збірник. 1947. Ч. XI. Передруковано в: Український самостійник. 1954. № 8.

Оглоблин О. Українські політичні плани 1730-х рр.//Analecta Ordinis S. Basilii Magni. Roma, 1956. Vol. II(VIII). Fasc. 3—4.

Оглоблин О. Маніфест Гетьмана Пилипа Орлика//Вісник. Нью-Йорк, 1956. № 12(98). С 8—12.

Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960.

Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині в XVII—XVIII вв. Мюнхен, 1948.

Олянчич Д. Домагання Москви про видачу П. Орлика, 1715, 1721//Вісник. 1938. Т. II. С. 822—826.

Орешкова С. Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. М., 1971.

Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Мюнхен, 1965. Т. I.

Полонська-Василенко Н. Історія України. Мюнхен, 1976.

Прицак О. Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська//Збірник. Т. II. С. 102—117.

Різниченко О. Пилип Орлик. Гетьман-емігрант. К., 1918.

Россия в период реформ Петра I/Под ред. Павленко Н. И. и др. М., 1973.

Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці 17-го і початку 18-го ст. К., 1963.

Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России. Одесса, 1889.

Смирнов Н. А. Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVII—XVIII вв.//Воссоединение Украины с Россией 1654—1954. М., 1954.

Соловьев С. История России с древнейших времен. Т. VIII—XII. М., 1963—1966.

Софроненко К. А. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века. М., 1960.

Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст.//Історично-географічний збірник. К., 1928. Т. II.

Томашівський С. Причинки до історії Мазепинщини//ЗНТШ. 1908. Т. 81.

Шугой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. 1700—1709. М., 1958.

Эварницкий Д. И. История запорожских козаков. В 3-х томах. СПб., 1897.

Яковлів А. Українсько-Московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934.

Babinski H. The Mazepa Legend in European Romantism. New York, 1974.

Bennigsen A., et al. Le Khanat de Crimee. Paris, 1978.

Borshchak E. Pylyp Orlyk's' Devolution of the Ukraine's Rights//Annals. 1958. Vol. VI. No. 3—4. P. 1296—1312.

Borshchak E. Hryhor Orlyk, France's Cossack General. Toronto, 1956.

Bourgeois E. La diplomatie secrete au XVIIIe siecle. Vol. III. Paris, 1910.

Boye P. La Cour polonaise de Luneville. Paris, 1926.

Broglie D. Le Secret du Roi. Paris, 1879.

Crisis in Europe, 1560—1660/Ed. by T. Aston. London, 1965.

Czaplinski W. Les territoires de l'ouest dans la politique de la Pologne de 1572 a 1764//Acta Poloniae Historica. 1964, Vol. IX. P. 5—27.

Doerries H. Russlands Eindringen in Europa in der Epoche Peters des Grossen. Berlin, 1939.

Dorošenko D., Rypka A. J. Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecka politika// Casopis Narodniho Musea. Praha, 1933. S. 1—55.

Engel C. Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Cossacken. Halle, 1796.

Fedenko P. Hetman Mazepa in Soviet Historiography//Ukrainian Review. 1960. Vol. IX. P. 6—18.

Feldman J. Polska w dobie wielkiej wojny polnocnej, 1704—1709. Kraków, 1925.

Feldman J. Polska a sprawa wschodnia, 1709—1714. Kraków, 1926.

Feldman J. Czasy saskie. Wybor zrodel. Kraków, 1938.

Feldman J. Stanislaw Leszczynski. Wroclaw; Poznań, 1948.

Forster F. Die Höfe und Kabinette Europas im Achtzehnten Jahrhundert. Potsdam, 1836.

Gierowski J. Sytuacja miedzynarodowa Polski w czasach saskich//Pamietnik VIII Powszechnego Zjazdu Historykow Polskich w Krakowie. Warszawa, 1958. S. 99—106.

Gierowski J. Personal oder Realunion? Zur Geschichte der Polnischsachsischen Beziehungen nach Poltava//Um die Polnische Krone. Berlin, 1962. S. 254—292.

Gierowski J. W cieniu ligi polnocnej. Wroclaw; Warszawa; Kraków, 1971.

Gierowski J. Miedzy saskim absolutyzmen a zlota wolnoscia. Wroclaw, 1959.

Gorka O. Liczebnosc Tatarow Krymskich i ich wojsk//Przeglad Historyczno-Wojskowy. 1936. T. VIII.

Gökbilgin O., Desaive D. Le khanat de Crimee et les campagnes militaries de l'Empire ottoman, 1687—1736//Cahiers du Monde Russe et Sovietique. 1970. Vol. XI. P. 110—118.

Gunther O. E. Der Vertrag von Pereiaslav im Widerstreit der Meinungen// Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1954. S. 232—257.

Halecki O. Ukraine, Poland and Sweden at the Time of Ivan Mazepa// Ukrainian Quarterly. 1959. Vol. XV. № 2. P. 128—132.

Haintz O. König Karl XII von Schweden. Bd. II. Stockholm, 1951.

Hammer-Purgstall J. Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. VII. Pest, 1831.

Hassinger E. Brandenburg-Preussen, Russland und Schweden, 1700—1713. München,1953.

Hatton R. M. Charles XII of Sweden. London, 1968.

Jensen A. Mazepa. Lund, 1909.

Jensen A. Karl XII's Turkiska Spar//KFA. 1915. S. 186—207.

Kaminski A. Konfederacja Sandomierska wobec Rosji w okresie poaltransztadskim, 1706—1709. Wroclaw; Warszawa; Kraków, 1969.

Kentrschynskyi B. Mazepa. Stockholm, 1966.

Kentrschynskyi B. The Political Struggle of Mazepa and Charles XII for Ukrainian Independence//Ukrainian Quarterly. 15(3). 1959. P. 241—259.

Kolmodin J. Mazepa i Turkiet//Svensk Dagblat. 1925. 27/6.

Konopczyński W. Polska a Szwecja (1660—1795). Warszawa, 1924.

Konopczyński W. Polska a Turcja (1683—1792). Warszawa, 1936.

Koroliuk V. Polska i Rosja a wojna polnocna. Warszawa, 1954.

Kraszewski J. I. Podroże i poselstwa polskie do Turcji. Kraków, 1860.

Krupnytskyi B. Phillip Orlik und die Katholische Kirche//Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Heft. 3/4. Breslau, 1940. S. 427—439.

Krupnytskyi B. Hetman Mazepa und seine Zeit (1687—1709). Leipzig, 1942.

Krupnytskyi B. The Swedish-Ukrainian Treaties of Alliance, 1708—1709 //Ukrainian Quarterly. 1956. Vol. XII. № 1. P. 47—57.

Krupnytskyi B. General Characteristics of Pylyp Orlyk//Annals. 1958. Vol. VI. P. 1247—1259.

Kurat A. N. Der Prutfeldzug und Prutfrieden von 1711//Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1962. Bd. X.

Kurat A. N. Prut Seferi ve Barishi. Ankara, 1951.

Lerer E. La Politique francaise en Pologne sous Louis XV (1733—1772). Toulouse, 1929.

Lesur C. Des progres de la puissance russe, depuis son origine jusqu'au commencement du XIX siecle. Paris, 1812.

Lipiński W. Mowa Samuela Zorki na Pogrzebie Bohdana Chmielnickiego wedle Latopisu Welyszkowego//Z Dziejow Ukrainy. Kiev, 1912. P. 653—667.

Mackiw T. Mazepa's Title: Prince of the Holy Roman Empire//Nationalities Papers. 1979. Vol. VIII. P. 95—100.

Margoliouth D. S. Turkish Diplomacy in the 18th Century//Moslem World. 1917. Vol. VII.

Merriman R. Six Contemporaneous Revolutions. Oxford, 1938.

Nolde B. La Formation de l'Empire Russe. Vol. II. Paris, 1953.

Nordmann C. J. Charles XII et l'Ukraine de Mazepa. Paris, 1958.

Ohloblyn O. Western Europe and the Ukrainian Baroque. An Aspect of Cultural Influences at the Time of Hetman Mazepa//Annals. 1951. Vol. I. № 2. P. 127—137.

Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przelomie XVII—XVIII. Wroclaw; Warszawa; Kraków, 1963.

Pohorecki F. Przyczynki do dziejow emigracji benderskiej i wojny pruckiej z lat 1710—1711//Kwartalnik Historyczny. Lwów, 1931. № 45. S. 267.

Pritsak O. Das Erste Türkisch-Ukrainische Bündnis (1648)//Oriens. Leiden, 1953. Bd. VI. S. 266—298.

Puttkamer E. Frankreich, Russland und der polnische Thron, 1733. Königsberg; Berlin, 1937.

Rawita-Gawronski F. Filip Orlik, nieuznany hetman Kozacki//Studya i szkice historyczne. Ser. I. Lwow, 1903. S. 29—70.

Refik A. Baltadjy Mehmet Pascha och Peter den Store, 1709—1711//KFA. 1919. S. 103—111.

Rostworowski E. O Polska Korona, Politvka Francji w Latach 1725—1733. Wroclaw; Kraków, 1958.

Scherer J. B. Annales de la Petite Pussie ou histoire des Cosaques de l'Ukraine ou de la Petite-Russie, des Cosaques Saporogues. Vol. I—II. Paris, 1788.

Shay M. L. The Ottoman Empire from 1720 to 1734 (as revealed in the Despatches of the Venetial Baili). Urbana, 1944.

Sherekh (Shevelov) J. Stefan Yavorsky and the Conflict of Ideologies in the Age of Peter I//The Slavonic and East European Review. 1951. Vol. XXX. P. 40—62.

Subtelny O. From the Diary of Pylyp Orlyk//Український історик. 1972. T. I. № 1. C. 95—104.

Subtelny O. The Testament of Peter I: A Reassessment//Slavic Review. 1974. Vol. XXXIII. P. 663—678.

Subtelny O. On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski, 1704—1708. New York, 1975.

Subtelny O. Mazepa, Peter I nd Question of Treason//HUS. 1978. Vol. II. № 2. P. 158—183.

Sumner B. H. Peter the Great and the Ottoman Empire. Oxford, 1949.

Svaronos N. G. Le Commerce de Salonique au XVIIIe siecle. Paris, 1956.

Sydorenko A. The Kievan Academy in the 17-th Century. Ottawa, 1977.

Tengberg E. Fran Poltava Till Bender (En Studie i Karl XII: s turkiska Politik, 1709—1713). Lund, 1953.

Übersberger H. Russlands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten. Stuttgart, 1913.

Veinstein G. Les Tatars de Crimee et la seconde election de Stanislas Leszczynski//Cahiers du Monde Russe et Sovietique. 1970. Vol. XI. № 1. P. 24—92.

Waliszewski K. L'evolution de la politique, francaise en Orient au XVIIIe siecle (1734—1771)//Revue d'histoire diplomatique.

Vestrin T. Nagra upplysningar om kosack hetmanen Filip Orlik//Historiska Tidskrift, 1905.

Wittram R. Peter I, Czar und Kaiser. Bd. I—II. Göttingen.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК *

Абді-паша, хотин. сераскер 101, 115, 116, 215
Абдул-мурза, тат. провідник 96
Август II, саксон. електор та пол. король 5, 7, 26, 29, 33, 78, 96—106, 110, 111, 113, 127, 132, 138, 140, 145, 157, 161, 200, 211, 212, 214, 215
Август III, саксон. електор та пол. король 140
Адил Мурза Тайгам, тат. достойник 190
Алі-шах Мурза Ширін, тат. достойник 190
Андріяш, полковник 203
Андрусяк М., історик 30
Анна Іоаннівна, рос. імператриця 138, 146
Анненков Георгій Іванович, рос. офіцер 79, 159, 208
Апостол Данило, полковник, пізніше гетьман 28, 43, 44, 135, 138, 141—143, 203, 218, 219, 222
Апостол Петро, син Д. Апостола 219
Апраксін Федір, рос. адмірал 142, 201
Ахмет III, тур. султан 81, 91, 113, 115, 137, 195, 214, 224
Ахмет-шах, крим. урядовець 190
Ахмет-шах Мурза, тат. достойник 190

Байрон Джордж Гордон, англ. поет 18
Балтаджі Мехмет, тур. великий візир 67, 82—84, 87, 88
Баранович Лазар, укр. церков. діяч 42, 176
Бевбек-ага, крим. урядовець 80
Бернсдорф Андреас Готтліб, барон, ганновер. міністр 112
Бистрицький Іван, старшина, сподвижник П. Орлика 180, 213, 222
Більке Туре, граф, швед. офіцер 113
Болбот Данило, Мазепин посланець 47, 181—183, 223
Борщак І., історик 30, 201, 205
Брюховецький Іван, гетьман 14, 123, 172
Булавін Кіндрат, провідник повсталих донських козаків 47, 72
Бутович Стефан, ген. осавул у Скоропадського 79
Вельямінов Степан, рос. урядовець 119, 122—124, 141, 143, 201, 217, 219
Виговський Іван, гетьман 14, 16—18, 68
Вишневецький Міхал Корибут, пол. король 60, 160, 212
Вільнев Луї Савор, фр. дипломат 132—136, 140, 145, 151, 152, 218
Войнаровська Анна, дружина А. Войнаровського 60, 214
Войнаровський Андрій, Мазепин небіж 34, 51—56, 109, 112, 113, 163, 171, 172, 174, 176, 180
Волошин 168
Вольський Францішек, пол. священик, посланець Лещинського до Мазепи 27, 33, 159, 201
Вольтер Франсуа, фр. письменник 18

Гаг, прибране ім'я Григора Орлика 133
Галаган Гнат, полковник 27, 44, 48, 203, 208
Гамалія Андрій, ген. осавул у Мазепи 203
Гасан Бетмур Мурза, тат. достойник 190
Гасан Мурза Мансур, тат. достойник 190
Гаттон Р., історик 203
Георг I, англ. король та курфюрст Ганноверу 109, 111, 214
Гемерлін Олаф, швед. урядовець 38, 202

* Покажчик не містить таких часто вживаних імен, як Іван Мазепа, Пилип Орлик, Петро I, Карл XII.

Герцик Атанас, старшина, сподвижник П. Орлика 51, 213
Герцик Ганна, дружина Пилипа Орлика 58
Герцик Григор, ген. осавул у П. Орлика 51, 84, 108, 110, 112, 113, 204, 209, 215
Герцик Іван, старшина, сподвижник П. Орлика 51, 149, 213
Герцик Павло, полковник 206
Герцик Семен, купець 206
Гіка, тур. головний драгоман 139
Голіцин Дмитро Михайлович, рос. воєвода в Києві 76, 142, 159, 165, 202, 203, 208, 216
Голіцин Василь, рос. достойник 19, 20
Головкін Гаврило Іванович, рос. канцлер 73, 89, 120, 142, 171, 201—203
Гопкен Даніель Ніклас, фон, швед. урядовець 209
Гордієнко Кость, кошовий 46, 84, 91, 94, 95, 117, 188
Горлевич Д., див.: Горленко Дмитро
Горленко Андрій, офіцер, син Д. Горленка 160
Горленко Дмитро, полковник 23, 24, 51, 56, 70, 84, 90, 99, 105, 108, 114, 159, 160, 188, 200, 203, 204, 212, 213, 222
Госцецький Францішек, пол. єзуїт 105, 213
Григорович-Барський Василь, укр. мандрівник і автор 217
Гумецький Стефан, подільський воєвода 215
Гуровський А., пол. посланець 151
Гусак Іван, кошовий 69
Гюго Віктор, фр. письменник 18

Дамад-Ібрагім-паша, тур. великий візир 215, 217
Д'Андрезель Ф., дипломат на службі Ференца II Ракоці 129
Дашков Олексій, рос. дипломат і канцлер 33, 201, 202
Девлет-Гірей, крим. хан 47, 48, 60, 66, 67, 70, 74, 77, 79, 80, 84, 87, 88, 91, 95, 98, 99, 157, 184, 188, 196, 206, 211, 212
Девлет-шах Мурза, тат. достойник 190
Довгополий Клим, ген. суддя у П. Орлика 51, 70, 84, 188, 213
Долгорукий Георгій Федорович, рос. дипломат 112, 120, 182, 214
Дольська Анна, пол. аристократка 27, 160—163, 167—169, 171, 173, 200, 221, 222
Дорошенко Михайло, гетьман 68
Дорошенко Петро, гетьман 14, 18, 19, 33, 68, 78, 91—93, 148, 176, 196, 207, 212
Думитрашко Дмитро, полковник 166

Ельчагі Гусейн, тат. достойник 190
Ельчагі Калга Ширін, тат. достойник 190
Емо Джованні, венеційський дипломат 215

Єген Мехмет-паша, тур. великий візир 150, 151

Заленський, єзуїт 166, 171, 173—175, 179, 222
Зеленський Дмитро, полковник 203, 222

Ібрагім-паша, тур. великий візир 100, 115, 116, 118, 134, 135, 149, 210, 216
Ібрагім, тур. султан 195
Ізмайлов Андрій, рос. урядовець 37, 202
Ілленборг Карл, швед. дипломат 214
Інфлант Микола, швед. офіцер на рос. службі 178
Іскра Іван, полковник 34, 68, 172, 178, 201, 222
Іскра Параскевія, дружина І. Іскри 60
Іслам-Гірей III, крим. хан 68, 70

Кабакулак Ібрагім-паша, тур. великий візир 136
Кайзерлінг Георг, прус. дипломат 200, 203
Калиновський Марцін, пол. урядовець 103, 213
Кандиба Андрій, полковник 44, 203
Канібег-мурза, тат. достойник 81
Кантакузинов Міхаель, волоський господар 184
Кантемир Димитрій, молд. господар 5, 9, 10, 153, 155, 157
Кантимір-бей, тат. достойник 125
Кантимір-мурза, тат. достойник 80, 118
Канум-Ока, тур. урядовець 135

Каплан-Гірей I, крим. хан 100, 105, 136, 138—140, 145, 148, 157, 218, 219
Каплан Мурза Ширін, тат. достойник 190
Карл VI, австр. імператор 110—113, 214
Карл X Густав, швед. король 13, 29
Карл Фрідріх, гольштин. герцог 126, 131, 217
Кастеллан, фр. дипломат 152, 221
Катерина I, рос. імператриця, дружина Петра I 126, 131, 141—143
Клінкеншер, швед. міністр 54
Кожуховський Юрій, полковник 203
Компредон Якуб, фр. дипломат 208
Конігсмарк Аврора, фон, знаменита саксон. красуня 112
Корольов А., історик 205
Кохен Йоган Генрік, фон, швед. урядовець 54
Кочубей Василь, ген. суддя у Мазепи 34, 52, 58, 68, 167, 172, 175—179, 201, 221, 222
Кочубей Мотря, дочка В. Кочубея 34, 201
Кроковський Йоасаф, Київський митрополит, проф. Київської Академії 29, 42
Кропотов Г. І., рос. офіцер 205
Крупницький Б., історик 30, 142, 205

Лагерберг Свен, швед. офіцер, посланець до Криму 206—209, 223
Ламотт 138
Левенець Іван, полковник 60, 203
Лефорт Йоган, саксон. дипломат 143, 219
Лещинська Марія, дочка пол. короля 126, 133
Лещинський Станіслав, пол. король 5, 9, 10, 25—33, 39, 42, 44, 47, 60, 75, 77, 78, 100, 101, 115, 126—137, 140, 146, 149, 153—157, 159—162, 171—174, 179, 183, 201, 207, 212, 217, 222
Ліст Ференц, композитор 18
Ломиковський Ілля, ген. обозний у Мазепи та Орлика 51, 108, 114, 166, 167, 177—179, 183, 203
Людовік XIV, фр. король 88, 157, 219
Людовік XV, фр. король 126, 140

Мазепа Степан-Адам, батько гетьмана 17, 18
Мазепа-Колодинський Миколай, дід гетьмана 17
Максимович Дмитро, ген. осавул у Мазепи 203
Максимович Іван, ген. бунчужний у Мазепи, ген. писар у Орлика 51, 70, 84, 108, 114, 172, 188, 210
Малаховська Ірена, мати П. Орлика 57
Малашевич Іван, кошовий 117, 215
Мальборо, англ. герцог, полководець 24
Мантейфель Ернест, саксон. дипломат 113
Маурокордато, тур. головний драгоман 101
Маурокордато Ніколає, молд. господар 116, 152, 221
Махмуд I, тур. султан 151, 157, 188
Менглі-Гірей II, крим. хан 118, 140, 151
Меншиков Олександр Данилович, рос. міністр 21, 23, 24, 29, 34, 36, 38, 39, 48, 49, 120, 131, 142, 143, 163, 177, 180, 182, 200, 201, 208, 212, 217, 119, 222
Мерріман Р., історик 198
Мехмет-паша, бандер. сераскер 81
Мехмет Сагмір Манкат, тат. достойник 190
Мехмет-султан, вождь буджацьких татар і ногайців 74—77, 79, 98
Милорадович Михайло, серб на рос. службі, полковник у Гетьманщині 120
Мирович Федір, ген. осавул у Орлика 47, 51, 108, 110, 112, 149, 204, 213
Міллер Г. Г., фон, швед. урядовець 54
Мініх Б. К., рос. фельдмаршал 150, 151
Мнішек Юзеф, пол. урядовець 113
Многогрішний Дем'ян, гетьман 123, 176
Мокієвський Карпо, полковник 47
Мокрієвич Карпо, ген. писар у Многогрішного 176, 222
Монті Антуан, фр. дипломат 132
Мубарек Мурза Мансур, тат. достойник 190
Мурад-шах Мурза Ширін, тат. достойник 190
Муратца-ага, тат. достойник 80
Мустафа Мурза Ширін, тат. достойник 190

Мюллерн Густав Генрік, швед. урядовець 103, 207
Наумов Федір, рос. урядовець 143
Нахимовський Федір, старшина, Орликів сподвижник 108, 110, 112, 115—117, 149, 215
Некрасов І., провідник повсталих донських козаків 47
Неплюєв Іван Іванович, рос. дипломат 115, 116, 125, 146, 215, 219
Нойгебауер Мартін, німець на рос. і швед. службі 67
Нордберг Йорен, капелан, біограф Карла XII 80
Нуман-паша, тур. великий візир 67

Обідовський Іван, полковник 58
Оглоблин О., історик 29, 30, 207
Олексій Михайлович, рос. цар 11, 13, 16, 123
Олексій, царевич, син Петра I 3, 30, 38, 112, 156
Оріховський 182
Орлик, барон, далекий чеський родич П. Орлика 112, 214
Орлик Анастасія, дочка П. Орлика 60, 214, 215
Орлик Ганна, дружина П. Орлика 214
Орлик Григор, син П. Орлика 58, 60, 113, 132—139, 145, 148, 150, 152, 208, 210, 211, 214, 215, 218—220, 221, 223
Орлик Катерина, дочка П. Орлика 60
Орлик Марія (Марина), дочка П. Орлика 60, 214
Орлик Марта (Марфа), дочка П. Орлика 60, 214, 215
Орлик Михайло, син П. Орлика 214
Орлик Стефан, батько П. Орлика 5
Орлик Яків (Якуб), син П. Орлика 60, 214
Остерман Андрій, рос. віце-канцлер 218, 221, 229

Палій Семен, провідник повстання проти поляків 211
Паткуль Йоганн Рейнгольд, фон, лівонський достойник 5, 7, 9, 10, 111, 153, 155
Патрона Халіл, провідник повстання в Туреччині 135
Петрик Петро (Іваненко), провідник козацького повстання 68, 69, 204, 207
Петро II, рос. імператор 141—143
Піпер Карл, швед. урядовець 180, 223
Половець Семен, полковник 18
Полоцький Дмитро, київ. війт 203
Полуботок Павло, полковник, наказний гетьман 123—125, 141, 142, 203, 216
Понятовський Станіслав, пол. урядовець 53, 54, 60, 67, 112
Потоцький Юзеф, пол. воєвода в Києві 50, 76, 77, 79—81, 132, 149, 151, 208, 212
Потоцький Теодор, примас Польщі 132
Прокопович Феофан, укр. церков. діяч, соратник Петра I 57, 203
Протасьєв Федір, рос. урядовець 123
Пушкін Олександр, рос. поет 18

Равіта-Гавронський Ф., історик 205, 206, 232
Ракоці Йожеф, син Ференца II Ракоці 127, 150, 155, 220
Ракоці Ференц II 5, 7, 9, 150, 153, 157, 214, 220
Ранке Л., історик 4
Ренн Карл Евальд, фон, генерал на рос. службі 47, 160, 162
Ржевуський Станіслав, пол. польний гетьман 104, 113, 211
Роговський, пол. урядовець 97, 211, 213
Румянцев Олександр, рос. урядовець 125

Саадет-Гірей, крим. хан 110, 115, 117, 118, 125, 137, 140, 214
Савич Семен, ген. писар у Скоропадського та Полуботка 141
Самойлович Іван, гетьман 14, 19, 123, 176
Самусь Самійло, полковник 173, 222
Сапєга Ян, бобруйський староста 98
Сенявський Адам, пол. коронний гетьман 26, 33, 97, 104, 115, 201, 211, 213, 215, 222
Сефершах-бей, тур. дипломат 190
Сигізмунд II Август, пол. король 17
Сінклер Малкольм, офіцер на службі в Лещинського 221
Скоропадський Іван, гетьман 3, 4, 37, 38, 40, 60, 76, 79, 89, 117, 119, 122, 123, 202, 203, 208, 216, 222
Скоропадський Павло, гетьман (1918 р.) 4
Словацький Юліуш, пол. поет 18

Собеський Ян, пол. король 201
Солдан Густав, пол. експерт у рос. справах 84, 205
Соловйов С., історик 76, 208, 209, 210, 212, 216, 221, 226, 230
Софія, рос. цариця 19, 20
Стенбок Магнус, швед. генерал 98, 99
Сулейман-ага, турецький урядовець 96
Султан-шах Мерсей Мансур, тат. достойник 190
Сулима Іван, ген. хорунжий у Мазепи та Скоропадського 43, 203

Тальман, австр. дипломат 116, 209
Танський Антін, полковник 79, 166, 208
Тейлс Н., австр. дипломат 215
Тетеря Іван, гетьман Правобережної України 18
Толстой Петро Андрійович, рос. достойник 142
Тоттандрас, угор. дипломат 127
Тревор-Ропер Г., фр. історик 198
Третяк Федір, старшина, сподвижник Орлика 213
Тугмісмір Сегуд, тат. достойник 190
Туптало Дмитро, укр. церков. діяч 29
Тучина Томаш, пол. урядовець 211

Ульріка Елеонора, швед. королева 60, 209, 213

Фельдман Ю., історик 82, 212
Фішер А., історик 209
Флеммінг Якоб Гейнріх, саксон. міністр 111, 113, 132, 137, 207
Флері Андре, кардинал, фр. міністр 136, 137, 150
Фредрикевич Ганна, дружина І. Мазепи 18
Фредрік, швед. король 111, 214

Хаджіс Мурза Кіпей, тат. достойник 190
Хасі Алі-ага, тат. достойник 138, 139, 140, 145
Химка І.-П., історик 205
Хмельницький Богдан, гетьман 5, 10—14, 16—18, 24, 29, 41, 55, 61, 68, 70, 73, 83, 92, 93, 119, 123, 130, 147, 153, 184, 188, 189, 207, 223
Хмельницький Юрій, гетьман 14, 18, 83, 123
Хоментовський Станіслав, мазовецький воєвода 97—102, 104—106, 211—213
Хусейн-ага Бордаз, тат. достойник 190

Цахода, єзуїт 215
Цедергельм Йозіас, швед. урядовець 217
Цюліх Густав, швед. дипломат 132, 218

Чагі Артімур Мурза Баздаг, тат. достойник 190
Чайковський Петро, рос. композитор 18
Чалий Сава, козацький ватажок 149
Чарниш (Черниш) Іван, ген. суддя у Скоропадського та Полуботка 141, 159, 160
Чорлулу Алі (Алі-паша), тур. великий візир 66, 67, 99—102, 105—107, 145
Чуйкевич Семен, ген. суддя у Мазепи 203

Шанявський Феліціян, пол. церков. діяч 113
Шафіров Петро, рос. дипломат 87—89, 101, 120, 210, 212
Шаховськой Федір, рос. урядовець 220
Шембек Ян, пол. канцлер 211
Шереметьєв Борис Петрович, рос. достойник 24, 29, 88, 120, 162, 220
Шлік, граф, чеський міністр 119
Шовелен Герман-Луї, фр. міністр 133, 136, 208
Штенфліхт Йоганн, швед. офіцер, Орликів зять 114, 215
Шутой В. Е., історик 203

Юсуф-паша Ага, тур. великий візир 87, 88, 90, 91, 94, 210
Юсуф-паша, бендерський сераскер 210

Яворський Стефан, Рязанський митрополит 29, 38, 42, 57, 58, 60, 114, 158, 200, 205, 211
Ягужинський Д. 112, 113
Ягужинський П., рос. дипломат 113 (1918 р.) 4
Яковлєв П. 48
Ясинський Варлаам, укр. церков. діяч 42
Ян-Казимир, пол. король 17, 161

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ПЕРША

Вступ 3

Спокуса опору 21

Боротьба за Україну 36

ЧАСТИНА ДРУГА

Бендерський період 50

Кримський союз 66

Турецько-український союз 82

Крах турецької орієнтації 94

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Перехідний період 108

У вирі дипломатичних інтриг 126

Розв'язка 140

ВИСНОВКИ 153

ДОДАТКИ 158

Примітки **198**

Список скорочень **225**

Вибрана бібліографія **227**

Іменний покажчик **234**

Наукове видання

Субтельний Орест

МАЗЕПИНЦІ

Український сепаратизм на початку XVIII ст.

Художнє оформлення та редагування *О. Григора*
Технічний редактор *Є. Рубльов*
Коректори *Л. Іванова, А. Бараз*

Здано на складання 18.04.94. Підп. до друку 16.11.94. Формат 84×108 32.
Папір друк. № 2. Гарн. Тип Таймс. Вис. друк. Ум. друк. арк. 12,6.
Ум. фарбовідб. 12,6. Обл.-вид. арк. 16,05. Вид. № 3539. Зам. 4—381.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті,
252001 Київ, Хрещатик, 10

АТ «Київська книжкова фабрика» 252054, м. Київ-54, вул. Воровського, 24

Субтельний Орест

С89 Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст./Пер. з англ. В. Кулика.— К.: Либідь, 1994.— 240 с.

ISBN 5-325-00530-8.

У новій книзі вже відомого в Україні канадського історика і політолога аналізується один з найважливіших і найбільш фальсифікованих у підрадянській науці періодів української історії — перша половина XVIII ст. На підставі численних документів у контексті європейської історії висвітлюється діяльність гетьманів Мазепи, Орлика та їхніх однодумців, показується її вплив на українське самостійництво XIX—XX ст.

Для істориків, політологів, усіх, хто цікавиться історією України.

С 0503020902-098 / 224-94 Без оголошення

ББК 63.3 (4УКР)46

1000001

Орест Субтельний

МАЗЕПИНЦІ